

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БУДІВНИЦТВА І  
АРХІТЕКТУРИ**

Є.В.Перегида, В.Ф.Панібудьласка, А.В.Тороп, В.П.Макогон, П.О.  
Дьомкін, В.Ф. Деревінський, С.В. Савойська, С.В. Стеценко, В.В.  
Бабич, Т.В. Шевельова, П.П. Оксюковський

**ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Навчальний посібник

Київ 2010

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БУДІВНИЦТВА І  
АРХІТЕКТУРИ**

Є.В.Перегида, В.Ф.Панібудьласка, А.В.Тороп, В.П.Макогон, П.О.  
Дьомкін, В.Ф. Деревінський, С.В. Савойська, С.В. Стеценко, В.В.  
Бабич, Т.В. Шевельова, П.П. Оксюковський

**ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Навчальний посібник

Київ 2010

УДК

ББК

Рецензенти:

Даниленко В.М., завідувач кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор

Терещенко Ю.І., завідувач кафедри історії України і філософії Київського національного лінгвістичного університету, доктор історичних наук, професор

*Затверджено на засіданні науково-методичної ради Київського національного університету будівництва і архітектури, протокол №1 від 19 жовтня 2010 року.*

Перегида Є.В. Історія української культури: навчальний посібник / Є.В. Перегида, В.Ф.Панібудьласка, А.В.Тороп, В.П.Макогон, П.О. Дьомкін, В.Ф. Деревінський, С.В. Савойська, С.В. Стеценко, В.В. Бабич, Т.В. Шевельова, П.П. Оксюковський. – К.: КНУБА, 2010. – 149 с.

Викладено основні етапи та закономірності розвитку української культури з найдавніших часів до наших днів.

Призначено для студентів усіх спеціальностей і форм навчання напряму підготовки 6.060101 „Будівництво”.

## ЗМІСТ

	Стор.
Вступ	5
Тема I. Вступ до курсу «Історія української культури»	5
Тема II. Історія культури давнього населення України	20
Тема III. Історія культури Княжої доби	32
Тема IV. Історія української культури другої половини XIV ст. – першої половини XVII ст.	45
Тема V. Культура українського народу в часи Козаччини та Гетьманщини (друга половина XVII ст. – XVIII ст..)	59
Тема VI. Національно-культурне відродження України у XIX – на поч. XX ст.	84
Тема VII. Культурне життя України в XX ст.	103
Тема VIII. Українська культура на зламі XX-XXI ст.ст.	127

## **ВСТУП**

Реформування освіти передбачає гуманітаризацію навчального процесу на основі поглибленого вивчення культурного надбання людства. Одне з головних завдань гуманітаризації – подолання диспропорції в співвідношенні професійної та гуманітарної підготовки спеціалістів. Особлива роль у вирішенні цієї проблеми належить курсу «Історія української культури», який об'єднує систему й безліч способів глибокого пізнання складних питань культурно-історичного процесу у світі й в Україні.

Зміст курсу включає розгляд загальних теоретичних проблем культури (теорію культури), історію культури та мистецтва України в контексті історії світової цивілізації, європейської культури й різнобарв'я напрямів у мистецтві, що формувалися понад півтора тисячоліття. Особливе місце посідає історія української національної культури: передумови її виникнення та етапи розвитку, особливості світогляду та менталітету українців, формування та поширення традицій народу, розвиток писемності, мистецтва, літератури.

При підготовці посібника автори спиралися на сучасну концепцію історії України, методичні рекомендації Міністерства освіти й науки України щодо викладання дисципліни „Історія української культури”. Був використаний багаторічний досвід колективу кафедри політичних наук КНУБА у викладанні суспільних наук.

Посібник складений у відповідності з робочою навчальною програмою дисципліни „Історія української культури”, затвердженою КНУБА. Водночас сподіваємось, що він буде корисним не лише для студентів Київського національного університету будівництва й архітектури, а й інших навчальних закладів.

Побажання щодо покращення посібника просимо надсилати на адресу: м. Київ-03680, Повітрофлотський проспект, 31, Київський національний університет будівництва й архітектури, кафедра політичних наук.

### **Тема I. ВСТУП ДО КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»**

#### План

1. Культура як спосіб і сутність людського життя. Місце культури в історичному процесі формування нації.
2. Історія української культури як навчальна дисципліна. Завдання її вивчення в КНУБА.

3. Методологічні принципи й джерела вивчення культури як історичного процесу.

### **Культура як спосіб і сутність людського життя.**

#### **Місце культури в історичному процесі формування нації**

Здобуття Україною державної незалежності та складний процес зростання самосвідомості нації відкривають нові обрії розвитку культури.

У науці існує близько 500 визначень поняття „культура”. Саме слово "культура" походить від латинського culture і в перекладі означає *обробіток, вирощування, догляд*. У початковому тлумаченні термін "культура" був пов'язаний з уявленням про дію, зусилля на зміну чогось і тому вживався з доповненням, позначаючи культуру чогось: культуру Духу, культуру розуму тощо. Пізніше культуру стали розуміти як "людяність", як те, що виокремлює людину із природи, варварського стану. Культура стала мірою того, що відрізняє римлянина від варвара, цивілізовану людину від дикуна. Відтак загальним визначенням стало: *культура – це все, що створено людиною на відміну від того, що створено природою*.

У Середньовіччя культурою вважали прагнення ідеалу, бездоганності, а термін «культурний» розуміли як цивілізований. У добу *Відродження* це поняття розглядається як відповідність гуманістичним ідеалам. У *Новий час* термін «культура» вживали, визначаючи ступені виховання, освіти, інтелекту, дотримання норм етики, сукупність художньої та творчої діяльності. У *Новітній час* до цього додали стиль, метод та рівень досконалості, що досягаються в опануванні галуззю діяльності, уміння, процес творення й розподілу цінностей, їхнє використання.

Всесвітня конференція UNESCO 1982 р. визначила культуру як комплекс матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань.

У чистому вигляді «культури взагалі» не існує. Вона завжди належить певному суб'єктові (суспільству, спільноті, індивіду) і в цьому сенсі це категорія конкретно-історична. Водночас інколи говорять про загальнолюдські цінності культури. Історія людства – це історія становлення таких цінностей. Загальнолюдська культура виникає на основі цілісності світу. Цілісність світу – це взаємозалежність людей та народів, що стала наслідком розвитку виробництва у світовому масштабі.

Але розвиток цілісного світу є суперечливим процесом. Про це свідчить, зокрема, історія останніх двохсот років, які супроводжувалися потужним зростанням значущості національних культур.

Отже, будова культурної сфери суспільства ієрархічна. Залежно від її носіїв або періодів розвитку виокремлюють: – культурні епохи (Середньовіччя, Відродження тощо); – національні культури (українська, німецька, французька); – регіональні (американська, слов'янська, арабська); – вікові (молодіжна); – професійні тощо. Цю класифікацію можна поглиблювати аж до культури різних психологічних типів людей. Зазначені види культури необов'язково знаходяться у відносинах жорсткого підпорядкування, а можуть доповнювати одна одну.

Культура змінює сутність залежно від розуміння сутності людини, яка втілюється в предметній діяльності, ідеях. Виділяють типи світогляду: *міфологічний, релігійний та науковий* та відповідно три типи культури.

Згідно з формаційним підходом до аналізу культури типи культури співпадають із суспільно-економічними формаціями – на тій підставі, що не існує суспільства взагалі, як немає культури взагалі, а є конкретно-історична форма суспільства та його культури. Разом із тим формаційний підхід абстрагується від етнічних особливостей розвитку. Знімається ця обмеженість через вивчення локальних типів культури.

Локальний підхід розкриває сутність етнічних особливостей, які виступають головним джерелом розмаїття в культурі. Локальний тип культури пов'язаний із проблемою традиції, її існування та поширення.

Складною є *проблема систематизації культури й розкриття її структури*. Це обумовлено тим, що людство нагромадило величезні матеріальні й духовні цінності. Культурний процес – це людська діяльність, що спирається на спадщину понад тисячі поколінь, які збагатили культуру знаннями, творчістю, досвідом, навичками, уміннями. Через обмін цінностями розкривається зміст культурного прогресу.

*Світова культура* – це синтез кращих зразків національних культур, що стали загальнолюдським надбанням.

*Національна культура* є синтезом цінностей, створених соціальними групами суспільства. Своєрідність національної культури, її неповторність та оригінальність виявляються в духовній сфері, перш за все мові, літературі, музиці, живописі, філософії, традиціях, релігії.

За конкретними носіями виділяється культура *міська та сільська, класова та етнічна, професійна та молодіжна, культура сім'ї чи окремої людини*. Загальноновизнаним є виділення непрофесійної культури, яку іноді називають *народною творчістю*.

Національна культура стає відомою у світі, коли цінності, розвинуті в ній, стають досягненням людства. Світове значення мала культура

стародавньої Греції та Риму. Пізніше такого значення набули культури Заходу. Світового звучання поступово набуває й українська культура.

На основі видів людської діяльності виділяють *матеріальну та духовну культуру*. Цей поділ умовний, адже в житті вони взаємопов'язані.

*До матеріальної культури* належать: культура праці й матеріального виробництва; культура побуту; культура регіону та місця проживання; особиста культура; фізична культура. Матеріальна культура не рівнозначна матеріальному виробництву. Вона характеризує матеріальну діяльність людей із точки зору її впливу на розвиток особи й створення умов для реалізації творчих здібностей та обдарувань людини.

*Духовна культура* включає пізнавальну культуру (науку, освіту, філософію), моральну, художню, правову, педагогічну та релігійну.

Існують різновиди культури, які відносяться й до матеріальної, і до духовної сфери, зокрема, політична, економічна, екологічна, естетична.

Можливе виділення інших елементів культури. За ознакою актуальності можна вирізнити сферу культури, що має масове поширення. Кожна епоха створює властиву їй актуальну культуру. Мода проявляється не лише в одязі, музиці, літературі, живописі, а й в ідеях, які рухають діяльністю людей. Актуальність культури – це живий процес, у якому щось народжується, набирає сили, розквітає, а потім завмирає чи зникає взагалі. Культура – це нерозривна єдність традиції та інновації.

Отже, структура культури є багатограним явищем. Усі її складові взаємодіють, утворюючи єдину систему. Через культуру пізнається людина як суспільна істота й соціально-діяльна особа, реалізується "Я".

Методологічні засади дають змогу розкрити сутність та особливості національної культури. Вона охоплює різні форми національного життя, серед яких географічні, господарські, побутові, ідеологічні, державно-правові, релігійні чинники. Вони забезпечують відтворення економічного та морально-духовного потенціалу нації, формують національну свідомість, інтегрують культуру нації у світову співдружність. У структурі національної культури виділяються матеріальна, побутова, політична й правова культура, наука, освіта й філософія. Вона характеризує інтегральні моменти національного життя, які забезпечують національно-культурний процес. До них відносяться мова, звичаї, традиції, релігія, художня культура, національний характер, самосвідомість, почуття національної гідності.

Для єдності етносу найважливіше значення має культура, яка дає людям усвідомлення спільності. Культура, і як необхідний компонент, і як одна із властивих етносу особливостей, забезпечує його функціонування.



Кожна з культур – унікальна. На розвиток етнічної культури впливає широке коло чинників: історичний шлях народу, відособлення або взаємовплив з іншими народами; соціальні, економічні, екологічні умови; культурна політика держави тощо.

У процесі творення культури відбувається перехід до нації. Ознаками нації, окрім спільності походження, мови, традицій, є: 1) система суспільних відносин – економічних, політичних, соціальних, духовних; 2) відповідно до цього – структурованість суспільства, наявність станів, класів, угруповань; 3) творча еліта; 4) усвідомлення (через еліту) історичного минулого, своєї історичної місії («національна ідея»).

Формування націй відбувалося водночас із розвитком комунікацій, які сприяли поширенню культурних зразків. Постає прошарок людей, які намагаються реалізувати культуру як засіб владного управління культурним процесом, а через нього – суспільством.

Проте ці технології стають не лише механізмом формування націй, а й невід’ємною складовою національної культури, її елементом. Відтак культура в її проявах є вирішальним чинником формування нації. Народи, які прагнуть стати націями, творять власну культуру, державу, систему економічних відносин, оригінальне мистецтво, науку, освіту.

Поширення культурних зразків не обмежується національними кордонами. Розвиток комунікацій сприяє взаємодії народів, зближенню їхніх культур. Тому культуру етносу характеризує сукупність, з одного боку, національно-специфічних, з іншого – запозичених компонентів. При цьому національна культура є цілісною системою.

Наслідки взаємодії культур можуть бути різними. Запозичені елементи можуть витіснити етнічні елементи національної культури, а за радикальним сценарієм вести до зникнення народів. Водночас за певних умов спілкування культур призводить до підкреслення особливостей національної культури. Характер взаємодії культур також може знаходитися в широкому діапазоні – від конфлікту до творчого співробітництва.

Таким чином, *національна культура* – це осмислення місця нації в процесі розвитку людства. Для українського народу – це відкриття, яке утверджує його як самодостатню структуру в співдружності етнічних спільнот і визначає місце, роль і значення в історичному контексті, без міфологізації, на діалектичних засадах.

Українці віками творили самобутню культуру, успадковуючи цінності предків, осмислюючи надбання інших народів. Цим вони не лише розвивали національну культуру, а й робили внесок у скарбницю світової.

Характерною особливістю української культури є її відкритість, здатність сприймати й українізовувати культурологічні впливи. Завдяки цьому українська культура протягом історії двічі змогла відродитись.

Водночас українська культура століттями розвивалась в лоні польської, російської тощо. Тому вона оцінювалась часто як "провінційна". На її розвиток негативно впливала відсутність державності, національної політики в галузі культури. Сьогодні збереження українського народу, як суб'єкта історичного розвитку, в умовах трансформації людського суспільства актуалізує проблему осягнення історичної спадщини, у якій культурні набутки посідають чільне місце.

### **Історія української культури як навчальна дисципліна.**

#### **Завдання її вивчення в КНУБА**

Змістом історії є процес, що розкривається в явищах життя людини та результатах її діяльності, які збереглися в історичних пам'ятках. Історична діяльність людей стосується розвитку господарства, внутрішньої та зовнішньої політики, діяльності історичних осіб, *творчості в царині культури*. Тому історія – наука багатогалузева. Вона складається з історії економічної, політичної, соціальної, громадянської, воєнної, історії держави й права, *історії культури*.

Водночас історія культури є специфічною галуззю науки, має власний об'єкт і предмет. Це зумовлене діалектикою історії народу та його культури. З одного боку, формування культури є функцією діяльності людей у різних сферах, з іншого – культура має свої закономірності. Вона не лише здійснює вплив на економіку, політику тощо, а й через систему ідей, доктрин визначає характер розвитку. Творчо переробляючи надбання інших народів, національна культура опосередковує їхній вплив. Відтак історія української культури є, з одного боку, складовою історії України, з іншого – самостійною наукою та навчальною дисципліною.

У рамках *історії української культури* вивчається історична діяльність у царині культури. Досліджуються цінності народу на різних етапах, які втілені в мистецьких, філософських, етичних, наукових, виробничих, правових, політичних надбаннях, визначально вплинули на світосприйняття, вдачу, спосіб життя, суспільну діяльність, виробництво.

Вивчаються також культурні надбання всіх народів, що мешкали на території України, ураховуються взаємозв'язки з іншими народами.

Історія української культури як навчальна дисципліна пройшла певний шлях. Становлення національної системи вищої освіти сприяло

впровадженню української культури в навчальний процес. Еволюція змісту дисципліни визначалася завданнями, які стояли перед системою підготовки фахівців на кожному з етапів державотворення.

У перші роки незалежності предметом навчального процесу було формування переконання в тому, що українці є самостійною нацією, здатною до творення державності. Щодо вивчення української культури це означало усвідомлення її як автономного явища. Надалі українська держава постала перед необхідністю визначення векторів розвитку, входження до міжнародної спільноти. Відтак у річищі курсу „Українська та зарубіжна культура” досліджувалися схожі тенденції розвитку української та світової культури. Пріоритет віддавався проблемі близькості української та європейської культури як обґрунтуванню європоцентристської спрямованості української політики. Певним чином такий зміст визначався ідеологією дистанціювання від Росії. З іншого боку, проблеми розвитку української культури вивчалися в курсі історії України.

Пролонгація європейського вектору розвитку в політиці держави зумовила впровадження на зламі ХХ-ХХІ ст.ст. нової дисципліни „Культурологія”. Водночас істотні суспільні зміни у світі та Україні в цей час вимагали внесення корективів до змісту навчального процесу.

Перша група чинників цих змін пов'язана з інтенсифікацією міжкультурної взаємодії. Це вело до зростання впливу на Україну не лише Європи, а й інших спільнот – мусульманської, буддистської, євразійської тощо. Історія України давала приклади їхнього впливу на формування української культури. З іншого боку, проблема збереження українського народу в конкуренції з іншими народами вимагала обґрунтування культурної специфіки українців, а отже, актуалізації традицій.

Друга група чинників пов'язана зі змінами в самій Україні. Після жорсткої в 1990-х рр. кризи радянських інститутів відбувається „збирання України”. Формуються нові інститути, змінюються суспільні ідентичності, хоча на це впливають особливості регіонів. Ці процеси актуалізують інтерес суспільства до історії, у першу чергу, до історії культури, щоб віднайти ідеї, які б обґрунтовували нові ідентичності. Вивчення історичного матеріалу призводить до розуміння, що українська культура, попри деякі спільні тенденції з іншими народами, мала виразні особливості.

Усе це врешті призводить до того, що дослідження культури виділяються на фоні історичних досліджень, а в останніх перевага надається історії культурної сфери, зокрема, і міжкультурним взаємодіям

українців. У навчальному процесі такі пошуки мали наслідком впровадження нормативної дисципліни „Історія української культури”.

Її впровадження викликало дискусії. Різні підходи до її викладання обговорювалися на низці міжвузівських семінарів упродовж 2009-2010 рр. Попри розбіжності, зокрема, між істориками та філософами, погляди вчених та викладачів збігаються по деяких позиціях. Підтримується думка Міносвіти й науки про те, що ця дисципліна має орієнтуватись не на подієвий, а на „персоноцентричний” характер, на вивчення надбань представників різних галузей культури.

Погоджуються із цим й автори посібника. Але не слід забувати й про виокремлення тенденцій розвитку культури, що дає студентам змогу комплексного бачення історії культури та прогнозування її перспектив.

Попри нормативність дисципліни, вона має специфіку при викладанні у вишах певних напрямів, зокрема, будівельного, архітектурного. Вивчення тенденцій, етапів розвитку культури, систем ідей, які визначали суспільне життя різних періодів, є фундаментом вивчення історії архітектури та містобудування. Ідеться не про дублювання навчального матеріалу, а про те, що еволюція архітектурних стилів, зміна тенденцій містобудування зумовлюється еволюцією тенденцій культурного розвитку, ідеями, які домінують у культурному розвитку суспільства на певному етапі. Завданням викладення історії української культури в КНУБА є вивчення цієї еволюції, механізмів впливу суспільних ідей на будівельний комплекс.

**Об'єктом дослідження й вивчення історії української культури** є пам'ятки духовної та матеріальної культури, створені впродовж століть на території України й зафіксовані в різних формах.

**Предметом історії української культури** є цілісний процес створення пам'яток культури, що включає вивчення цих пам'яток як культурних явищ, що розвиваються, історичних умов їхнього створення та впливу на розвиток суспільства, а також механізмів цього впливу.

Культура як ступінь людської духовності реалізується в історичному процесі культурної творчості народу, тобто «розгортається» назовні в об'єктивних формах. Кам'яне рубило, антична статуя, система державно-правових відносин, писемність, система освіти, економічна формація, релігійні й філософські вчення – усі ці феномени виступають як форми культурної творчості. Ядром цих форм виступає мораль.

Отже, *основними формами культурної творчості є*: 1) мораль, 2) політико-правова структура суспільства, 3) побутові речі та знаряддя

праці, 4) наука й освіта, 5) суспільно-економічні формації, 6) художня культура, або мистецтво, 7) релігійний і філософський світогляд.

Історія культури аналізує пам'ятки духовної культури, зафіксовані *усною формою творчості* – казки, міфи, легенди, биліни, пісні, думи, прислів'я, приказки, анекдоти, де фіксуються історичні події.

Праукраїнці та їхні нащадки залишили в спадок безліч об'єктів *матеріальної культури*, які посіли чільне місце в скарбниці світового мистецтва. Це пам'ятки трипільської, скіфської, зарубинецької, черняхівської культур, Київської Русі, козацької доби, ближчих часів. Сюди входять комплекси містобудівництва, архітектури, хатнє начиння, одяг, господарський реманент, твори декоративно-ужиткового мистецтва тощо.

Кожен народ фіксує свою історію низкою *писемних джерел*. Слов'яни залишили їх чимало. Це "Повість минулих літ", Галицько-Волинський, Густинський, козацькі літописи, філософські, наукові, економічні, політичні твори, першодруки, пам'ятки літератури – від славетних "Слова про закон і благодать" Іларіона, "Слова о полку Ігоревім" до книг сучасних майстрів.

Українська земля багата на *мистецькі пам'ятки*: мозаїки й фрески Софії Київської, Спаса на Берестові, парсунні портрети, твори народних майстрів, художників сьогодення тощо.

Рівень розвитку суспільства визначається *культурою виробництва*, що є об'єктом дослідження історії культури. Так, культура землеробства українського народу стала основою цього виду діяльності в усій Європі.

Історія української культури вивчає *традиції, свята, обряди, релігії й вірування* українського народу.

*Отже, предмет історії української культури охоплює конкретні способи та результати діяльності українців у духовній і матеріальній сфері. Це одна із суміжних історичних наук, що вивчає культурні явища життя українців у загальному контексті історичного процесу.*

Існує широке та вузьке розуміння поняття «культура». У широкому це сукупність матеріальної та духовної культури, у вузькому – суто духовна культура.

*Матеріальна культура* – матеріальні цінності, створені людством, до яких відносять знаряддя праці, житло, одяг тощо.

*Духовна культура* – цінності в галузі освіти, науки, художньої культури, моралі, їхнє виробництво, розподіл, споживання.

*Художня культура* – це сукупність літератури та мистецтва.

*Мистецтво* – одна з форм суспільної свідомості, в основі якої образне відтворення дійсності. Воно з'явилося як засіб задоволення

потреб в естетичній насолоді та пізнанні, засіб вираження багатства переживань людини, породжений спілкуванням із природою та іншими людьми.

*Функції мистецтва.* Впливаючи на почуття й уяву людей, мистецтво викликає переживання, роздуми, асоціації, пов'язані з явищами життя, і так впливає на формування громадських та моральних ідеалів. Розвиток мистецтва тісно пов'язаний із політикою, мораллю, наукою, філософією. Перші зразки мистецтва належать до пізнього палеоліту. Залежно від художнього методу та стилю (романтизм, реалізм, модернізм тощо) і світогляду митця мистецтво в різні епохи по-різному відображало світ.

З розвитком культури склалися різні *види мистецтва* – живопис, скульптура, музика, театр, література, кіно, декоративно-ужиткове тощо, які відрізняються способом відтворення дійсності, художніми засобами та матеріалом (звуки, фарби, живе слово, танок тощо).

*Морфологія мистецтва.* Ми виділяємо три галузі художньої творчості – просторову (живопис, графіка, скульптура, архітектура, декоративно-ужиткове мистецтво), часову (письменність та музична творчість), просторово-часову (акторське мистецтво, танок).

*Класифікація мистецтв* дозволяє розподілити його на роди та різновиди залежно від матеріалів та техніки їхньої обробки. Наприклад, родами мистецтва є живопис, графіка, скульптура. Різновиди графіки – малюнок та гравюра, різновиди малюнка – малюнок олівцем, тушшю, вугіллям; різновиди гравюри – ксилографія, офорт, ліногравюра, акватинта.

*Образотворче та необразотворче мистецтво.* За засобами та можливостями відтворення світу мистецтво поділяється на образотворче та необразотворче. До першого належать живопис, графіка, скульптура, другого – архітектура, декоративно-ужиткове, дизайн, музика, танок. Синтетичні роди мистецтв – театр, кіно, цирк, телебачення, естрада.

Якщо історія суспільства чи держави вивчає, головним чином, діяльність народних мас (не забуваючи керівників мас – еліту), то історія культури робить наголос на **особистостях** – митцях, учених, педагогах, духовних пастирях, які й створюють духовні цінності, наслідках їхньої творчої праці – художніх творах, наукових працях тощо. Тому, вивчаючи історію культури, ми робитимемо наголос на окремих, найвизначніших постатях вітчизняної культури, їхніх творіннях, їхньому внеску у світову цивілізацію.

Майже 350-річне існування України в складі Росії призвели до переплетення російської та української культур, їхнього взаємозбагачення. Разом із тим не можна забувати, що Україна завжди була пов'язана із зовнішнім світом, збагачувалася цими зв'язками й виносила свої досягнення на суд світової громадськості. Багато діячів культури – учені, музиканти, живописці, письменники – училися за кордоном, працювали в бібліотеках, лабораторіях Європи та Америки, викладали в західних університетах, виступали на сценах разом з іноземними акторами, давали концерти, виставлялися на виставках, друкувалися в закордонних видавництвах тощо. Володіючи класичними та іноземними мовами, вони робили переклади на українську наукової та художньої, світської та релігійної літератури, залучаючи українців до надбань світової культури.

### **Методологічні принципи й джерела вивчення культури як історичного процесу.**

*Метод у науці – це спосіб дослідження*, що показує, як відбувається пізнання, на яких наукових принципах. Метод – це шлях дослідження, спосіб побудови й обґрунтування знань.

*Методологія історії української культури – це теорія пізнання історико-культурного процесу, сукупність пізнавальних принципів та методів дослідження, це наука про методи, підходи та критерії оцінки подій та явищ у культурній сфері, життя та діяльності видатних людей, що залишили помітний слід в історії культури.*

Сучасна вітчизняна історична наука розглядає суспільний розвиток як природно-історичний процес, що визначається об'єктивними закономірностями, і разом із тим знаходиться під впливом діяльності людей, класів, політичних партій, вождів, лідерів.

До *конкретно-наукових методів* історичних досліджень належать: **хронологічний** (передбачає викладення історичного матеріалу в хронологічній послідовності, на всіх етапах розвитку історичного явища); **логічний** (аналіз історичних явищ на кожному етапі розвитку); **синхронний** (одночасне вивчення подій, що відбуваються); **дихронний** (метод періодизації історичних процесів); **ретроспективний** (вивчення минулого на основі пізніших етапів); **порівняльний** (аналіз набутих і втрачених історичними явищами рис на різних етапах розвитку); **моделювання подій; статистичний; соціологічний** тощо.

Існують також наукові *принципи* вивчення історичних подій і фактів. **Принцип – це основне правило, якого дотримуються при вивченні явищ і подій в історії.** Назвемо декілька основних наукових принципів.

*Принцип історизму* вимагає розгляду історичних фактів згідно з конкретно-історичними обставинами, у їхньому взаємозв'язку й взаємообумовленості. Будь-яке культурне явище слід вивчати в динаміці: як воно виникло, які етапи пройшло, чим у кінцевому рахунку стало. Кожне явище потрібно розглядати в зв'язку з іншими. І, нарешті, усі культурно-історичні явища слід розглядати з точки зору історичного досвіду.

*Принцип об'єктивності* передбачає опертя на факти в їхньому справжньому змісті, не спотворені й не підігнані під схему. Цей принцип вимагає розглядати кожне явище в його різноманітності й суперечливості. Головним у забезпеченні принципу є особа історика, його теоретичні погляди, дотримання методології, професійна майстерність.

*Принцип соціального підходу* передбачає розгляд історико-культурних процесів з урахуванням соціальних інтересів груп населення. Він зобов'язує співвідносити інтереси групові із загальнолюдськими, ураховуючи суб'єктивний момент у діяльності урядів, партій, осіб.

*Принцип альтернативності* визначає ступінь вірогідності події, явища, процесу на основі аналізу об'єктивних реалій і можливостей. Визнання історичної альтернативності дозволяє по-новому оцінити шлях країни у творенні національної культури, побачити не використані можливості культурно-історичного процесу, винести урок на майбутнє.

Лише за умови поєднання всіх принципів і методів можуть бути забезпечені науковість і достовірність у висвітленні минулого.

Історичні знання структурує *періодизація* або *хронологія* історії – це встановлення послідовних етапів у суспільному розвитку. В основі виокремлення етапів – вирішальні фактори суспільного розвитку. Існує безліч хронологічних систем. Нижче наводяться декілька характерних.

Широко відома періодизація всесвітньої історії Д. Леддока. Основним критерієм її став розвиток знарядь праці: палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, бронзовий вік, залізний вік, вік інформації або атомний вік.

Американський історик і етнограф Л.Г. Морган, ґрунтуючись на критерії рівня розвитку продуктивних сил, виділив три епохи в історії людства: **дикунства, варварства й цивілізації.**

Відомі також періодизації Руссо, Маркса, Грушевського. Усі вони можуть застосовуватися при вивченні курсу. Виходячи із



загальноприйнятих підходів, ми пропонуємо таку *періодизацію* історії української культури:

1. Історія культури давнього населення України.
2. Історія культури Княжої доби.
3. Історія культури др. половини XIV ст. – пер. половини XVII ст.
4. Культура українського народу за Козаччини й Гетьманщини.
5. Національно-культурне відродження в XIX – на поч. XX ст.
6. Культурне життя України в XX ст.
7. Українська культура на зламі XX та XXI ст.ст.

Водночас виклад навчального матеріалу не здійснюється автоматично згідно з періодизацією історії України. Адже логіка розвитку культури має свої закономірності. Це відбивається й на періодизації її розвитку, що відрізняє її від періодизації в річищі історії України.

Наприклад, у більшості досліджень історії України XIV ст. – перша половина XVII ст. отримало назву „литовсько-польської доби”. З точки зору історії культури такий підхід неприйнятний. По-перше, щодо Великого князівства Литовського слід зазначити, що, на відміну від політичного устрою, не культура литовців здійснювала переважний вплив на культуру українських земель, а навпаки – давньоруська (українська) культура домінувала в державі. По-друге, якщо вже аналізувати іноземні впливи на українську культуру, то набагато більший за литовської вплив здійснювали тоді культури інших народів.

Щодо Гетьманщини йдеться не про політичний устрій, а про специфіку розвитку культури. Цей час відомий як епоха бароко. Особливості українського бароко дають змогу розглядати його як самостійне явище.

XIX ст. увібрало такі специфічні етапи як романтизм, реалізм, модернізм. Їхнє об'єднання зумовлюється як структуруванням лекційного матеріалу в межах навчального часу, так і тим, що вони відображали різні хвилі такого історико-культурного явища як національне відродження.

Відтак запропонована періодизація пов'язана з дією загальноісторичних тенденцій, у річищі яких розвивалася українська культура, та поглиблюється у відповідних розділах посібника.

Джерелами вивчення історії культури є все, що було створено людським суспільством, і дійшло до нас у вигляді предметів матеріальної культури, пам'яток писемності, світогляду, моралі, звичаїв, мови. За способом передачі подій минулого історичні джерела поділяються на:

1. *Речові* (знаряддя виробництва, предмети побуту, монети, споруди тощо).

2. *Усні* (пісні, думи, легенди, перекази, прислів'я, приказки тощо).

3. *Писемні* (записи на папірусі, пергаменті, бересті, папері):

– *актові матеріали* (офіційні документи різних установ);

– *оповідні пам'ятки* (літописно-мемуарні та літературні твори).

4. *Фотодокументи*.

5. *Графітні* (стародавні написи на скелях, стінах, різних речах, склі, кераміці, гарматах, тобто це написи на всьому, крім паперу).

Для відтворення історії давньої культури України вчені використовують, головним чином, речові (археологічні) пам'ятки, а також праці грецьких, римських, візантійських, арабських істориків, літераторів.

Народне світосприйняття періоду переходу від родоплемінних до ранньофеодальних відносин відображене в пам'ятках народної творчості — обрядовій поезії, прислів'ях, заговорах, народних піснях, легендах, думах, билинах, де яскраво передано гуманістичні ідеали, образи героїв — борців за народну волю, торжество моральних цінностей.

Особливе місце серед джерел займають *літописи* — «Повість минулих літ», Київський та Галицько-Волинський літописи та ін.

Вивчаючи культуру Київської Русі, поширення книги, слід звернути увагу на «Остромирове Євангеліє», «Ізборники Святослава» 1073 та 1076 рр., літописання, «Поученіє Володимира Мономаха», «Житія», «Києво-Печерський патерик», паломницьку літературу, «Слово о полку Ігоревім», перекладну літературу того часу, в якій проглядається патріотичний зміст, попри тенденційне багаторазове переписування.

Із середини XVI ст. в Україні з'являються професійні літератори, зокрема, письменники-полемісти (І. Вишенський), які боролися проти культурної експансії шляхетської Польщі. В епоху визвольної боротьби в українській літературі посилюються свободолюбиві тенденції (віршова сатира, історична драма, інтермедія, вертепна драма в літературі).

Усна народна творчість відображала антикріпосницькі тенденції, героїчні визвольні ідеї (козацькі цикли дум). Поглиблюється зв'язок фольклору з літературою, швидко формується й фіксується в писемності сучасна українська мова, розвивається науково-філософська думка в навчальних закладах. Школа, заснована в 1615 р. у Києві, пізніше стала першим вищим навчальним закладом — академією на Україні й в усій Східній Європі, де студенти вивчали літературну українську мову того часу, церковнослов'янську, польську, латинь, грецьку, давньоєврейську, німецьку й французьку мови, історію, географію, математику, астрономію, катехізис, піїтику, риторику й діалектику, філософію й богослов'я. Творча

спадщина ректорів і викладачів Київської академії – цінне джерело при вивченні культури України XVII-XVIII ст.ст.

Цінність як джерела історії української культури XVIII-XIX ст.ст. мають твори Сковороди, Котляревського, Гулака-Артемівського, Квітки-Основ'яненка, Гребінки, які викривали суть національного та соціального гноблення, обстоювали докорінні зміни в становищі українського народу.

Глибокого розвитку українська культура, мова, ідейний зміст, форма набули у творчості Метлинського, Костомарова, Куліша, Шевченка, Шашкевича, Глібова, Марко Вовчок, Руданського, Свидницького, Федьковича, Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Старицького, Кропивницького, Карпенка-Карого, Тобілевича, Манжури, Грабовського, Франка, Лесі Українки, Коцюбинського, які, ставши на шлях реалістичного відтворення дійсності, закликали до революційного перетворення її.

Об'єктивного аналізу, дослідження і вивчення потребує українська культура ХХ ст., над якою тяжіли тоталітарний режим, політичні репресії, соціально-економічні потрясіння, гальмівні явища 1960-80-х рр. У ній є надзвичайно багато цікавого, а разом із тим і драматичного.

На сьогодні існує низка підручників та посібників з історії української культури. Вони відбивають логіку вивчення цієї навчальної дисципліни в 1990-2000-х рр. У перше десятиліття незалежності з'явилися такі посібники та підручники як „Теорія та історія світової та вітчизняної культури” (1992; 1993), „Історія світової культури” (1994), „Культура українського народу” (1994). З кінця ХХ ст. з'являються, з одного боку, підручники та посібники з культурології, у рамках яких розглядалися питання історії української культури, з іншого – підручники та посібники власне з історії української культури, зокрема, М.В. Поповича, В.А. Греченка, І.В. Чорного. Нарешті, на початку ХХІ ст. Національна академія наук приступила до фундаментального видання „Історія Української культури”. Наразі видано чотири томи й робота в цьому напрямі триває.

#### Запитання для самоконтролю

Охарактеризуйте поняття культури.

Надайте типологію культур.

Поясніть суть національної культури. Які основні елементи необхідні для її формування?

Що вивчає історія української культури?

Назвіть принципи вивчення курсу «Історія української культури».

Які основні періоди історії української культури?

Які джерела вивчення курсу «Історія української культури»?

З яких елементів складається духовна культура?

Дайте визначення поняттю художньої культури.

Дайте визначення поняттю мистецтва. Яка відмінність між образотворчими та необразотворчими родами мистецтва?

### Література

Бокань В., Польовий Л. Історія культури України: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2002. — 3-тє вид., стереотип. — 256 с.

Висоцький О.Ю. Історія української культури: Навчальний посібник. — Дніпропетровськ: НМетАУ, 2009. — 130 с.

Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии // [http://www.un.org/russian/events/literacy/decl\\_diversity.pdf](http://www.un.org/russian/events/literacy/decl_diversity.pdf)

Історія української культури (Текст): курс лекцій / О.В. Ліхолат, П.А. Дігтяр, С.Ю. Боева та ін.; під заг. ред. д-ра іст. наук С.О. Костилюєвої. — К.: НТУУ „КПІ”, 2010. — С. 7-27.

Історія української та зарубіжної культури: Навч. посіб./ С.М.Клапчук, Б.І.Білик, Ю.А. Горбань та ін.: За ред. С.М.Клапчука. — 6-те вид., випр. і доп. — К.: Знання-Прес, 2007. — 358 с.

Курс лекцій з історії української культури // <http://polkaknig.narod.ru/econom/kult/index.html>.

Вовкун В. Національна культура — це і є національна ідея // Дзеркало тижня. — 2008. — №27 (706) 19 липня — 1 серпня 2008.

Панібудьласка В. Ф., Деревінський В.Ф. Макогон В.П. та ін. Історія України: навчальний посібник. Видання 2-ге, доп. — К.: КНУБА, 2008. — 133 с.

Українська та зарубіжна культура. Конспект лекцій для студентів // <http://www.bestreferat.ru/referat-43793.html>.

Яртися. Лекції з історії світової та вітчизняної культури // <http://readbookz.com/books/210.html>.

## **Тема II. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ**

### План

1. Кам'яний вік на території України.
2. Кочові племена та їхня роль у формуванні української культури.
3. Античні колонії Північного Причорномор'я.
4. Культура східних слов'ян.

### **Кам'яний вік на території України**

За своїм характером українська культура належить до культур слов'янського типу, проте генетична спорідненість українців зі слов'янськими народами не виключає культурної унікальності тубільного населення. Адже українська культура є результатом тривалої еволюції людського життя на наших землях, спадком усіх народів, які спільними зусиллями витворили підвалини національного способу життя та світогляду.

Люди селилися на землях України з найдавніших часів. Археологами знайдено сліди перебування пралюдини в епоху палеоліту – близько 1 млн. років до н.е. Знахідки життєдіяльності людей трапляються на Дністрі, під Житомиром, на Закарпатті, Харківщині, у Донбасі й Криму.

Рання людина була повільнішою й слабшою, ніж великі хижакі, не мала такої природної зброї, як ікла та кігті. Люди навчилися компенсувати ці недоліки, використовуючи камінь, кістку, дерево. Майстри раннього палеоліту створювали гострі знаряддя, сильно б'ючи каменем об камінь. Вибиралися тверді гірські породи, частіше за все *кремій*. Люди навчилися добувати й використовувати вогонь, покращувати знаряддя праці, житло, з'являються зачатки релігійних вірувань (тотемізм і магія), а разом із ними елементи мистецтва.

Специфічною рисою первісної культури був *синкретизм* (нерозділеність), коли форми свідомості, господарчі заняття, суспільне життя, мистецтво не відокремлювалися. Будь-який вид діяльності містив інші. Наприклад, у полюванні поєднувалися прийоми виготовлення зброї, стихійні знання про звички тварин, соціальні зв'язки, які виражалися в організації полювання (індивідуальне, колективне), релігійні уявлення – магічні дії задля забезпечення успіху, які, у свою чергу, включали елементи художньої культури – пісні, танці, живопис.

На вітчизняних теренах первісна людина ховалася від холоду й хижаків, зариваючись у землю (катакомбна культура) або створюючи наземні будівлі. Часто матеріалом для будівництва служили кістки мамонтів (стоянки в Мізині, Межирічі, Вороновиці на Дністрі тощо), які вкривалися віттям і обмазувалися глиною. На місці поселень археологи виявляють справжні витвори мистецтва: культові браслети з кісток мамонтів, які прикрашалися "сонячною" та "місячною" символікою, підвіски з морських черепашок, стилізовані жіночі статуетки, виготовлені з бивнів мамонтів, різноманітні культові предмети (серед яких і музичні інструменти), прикрашені різьбленням тощо.

Зокрема, меандровий орнамент (декоративна неперервна звивиста лінія, т.зв. безкінечник ) на браслеті з Мізинської стоянки X тис. до н.е.

Видатною пам'яткою духовної й матеріальної культури є Кам'яна Могила поблизу с.Терпіння Мелітопольського району Запорізької обл. В її гротах виявлено більше тисячі малюнків різного часу, на яких зображено 15 видів тварин, сцени полювання. Фігури виконано як у реалістичній, так і схематичній манері. Деякі малюнки зберігають залишки червоної фарби.

Родоплемінний лад у мешканців українських земель склався в добу мезоліту (X-VII тис. рр. до н.е.). Знахідки "венер" (узагальнена назва для доісторичних фігурок оголених жінок), виготовлених із каменю та глини, доводять поширення не лише примітивних традицій, пов'язаних із добою мисливства та збиральництва, а й більш розвиненого культу – поклоніння предкам, що був пов'язаний з ідеєю материнства, роду та його прародительки й, вірогідно, відповідав матриархальним засадам організації суспільних відносин. У цю епоху мешканці українських земель навчилися використовувати лук і стріли, займатися риболовлю, приручили собаку.

Останній етап кам'яного віку – неоліт – охоплює VI-IV тис. рр. до н.е. Відбулося докорінне перетворення життя людства, пов'язане з переходом від привласнюючих форм господарювання (мисливства, рибальства, збиральництва) до відтворюючих (землеробства, скотарства). Цей процес отримав назву *неолітичної революції*.

Цей перехід сприяв поглибленню знань про природу, що вело до виникнення узагальнюючих понять. Життя людей неоліту залежало від урожаю, погоди. Люди почали замислюватися про явища природи, виникла необхідність втілити в мистецтві небо, сонце, воду, вогонь, землю. З'явилися такі символи, як хрест, спіраль, трикутник, ромб, свастика. Фігури тварин, птахів, людей перетворилися на символічні знаки, розгадати значення яких буває нелегко. У неоліті реалістичні зображення майже повністю змінилися на абстрактні мотиви, втілені в орнаменті.

У добу неоліту культури мешканців українських земель виразно поділялися на два типи: автохтонну мисливську й прийшлу землеробську. Перші землеробські племена з'явилися з Подунав'я. Їх прийнято відносити до культури з лінійно-стрічковою керамікою. Вірогідно, саме вони принесли в наші землі культурні злаки, що в дикому вигляді зустрічалися лише в субтропічній зоні Азії та Африки. Від цих племен традиції землеробства були успадковані й представниками буго-дністровської мисливської культури, але далі на північ і схід вони за доби неоліту не поширились.

Приблизно в IV-III тисячоліттях до н.е. люди почали використовувати для виготовлення прикрас і знарядь перший метал – мідь. Але вона поступається каменю в міцності й тому витіснити його не могла. Тож одночасно використовувалися мідні й кам'яні вироби, тому цей період отримав назву енеоліт (мідно-кам'яний вік). За формами життя, типом господарства він схожий на неоліт.

В епоху енеоліту землі України почали розподілятися на зони трьох господарських типів. Правобережжя стало колыскою трипільської землеробської культури, а степовий південь – скотарства, пов'язаного із племенами ямної культури, що вели кочовий спосіб життя в степах від Дністра до Зауралля. У лісах і лісостепах поруч із мисливцями й риболовами траплялися й представники скотарства (середньостогівська культура IV-III тис. до н.е.). Попри наявні умови, більш-менш помітної конвергенції (змішування) між культурами не спостерігається. Проте, за археологічними даними, здобутки сусідів були відомі представникам кожної з культур, які все ж віддавали перевагу традиційному способу господарювання.

Найбільшого розвитку в цей час досягла трипільська культура, названа так від с.Трипілья Київської обл., де її виявив київський археолог В. Хвойка в 1896 р. За деякими етноанатомічними показниками трипільці були досить далекими від пізніших слов'ян, тому важко вбачати в них безпосередніх попередників українців. Однак здобутки трипільців багато в чому позначилися на подальшій долі культури на українських землях, оскільки започаткували традиції землеробства, а воно назавжди стало визначальним фактором розвитку стабільної частини місцевого населення, зумовлюючи побут, звичаї, календар і вірування тубільців.

Сліди трипільської культури виявлено на великій території, що охоплює майже всю Правобережну Україну й землі сусідніх країн: Польщі, Молдови, Румунії. Трипільці мешкали протягом IV-II тис. рр. до н.е. у селищах, які склалися з десятків, а інколи сотень невеликих будинків, зроблених із дерева й обмазаних глиною. Люди жили осібно, тяжіли до сімейного побуту. Ці форми збереглися й до пізніших часів. У найстаріших згадках про слов'ян у наших землях ідеться, що їм властиво жити сім'ями, в окремих будинках, кожний з яких стоїть осторонь від сусідніх.

У вжитку трипільців знаходилась велика кількість посуду. Його теж виробляли із глини, яку часто вкривали одно- або багатобарвним орнаментом. Характерною його ознакою був яскравий декоративний розпис, що вигідно вирізняв ці вироби серед сусідніх народів. Трипільці виробляли глиняні фігурки людей, серед яких переважають жіночі

зображення типу "венер". Вони, скоріше за все, уособлювали вірування в духів предків і, у першу чергу, у материнських богів. Але серед цих фігурок зустрічаються зображення тварин, що можуть бути свідченням як залишків тотемічних вірувань, так і естетичних уподобань трипільців, пов'язаних з їхнім побутом. Деякі дослідники тлумачать позначки на кераміці як літери й навіть роблять спроби дешифрувати написи, які в разі доведення їхнього літерного характеру треба визнати найдавнішою формою звукового письма.

Близько II тис. років до н. е. трипільська культура занепадає, її носії частково залишають ці землі, відступаючи під тиском більш численних і войовничих, як вважають, індоєвропейських народів археологічної культури бойових сокир і шнуркової кераміки (названі так через поширення виробів, орнаментованих відтисками шнурка), а частково змішуються з ними. Нове населення прийшло зі сходу й, як вважають фахівці, уперше у світі приручило коня для верхової їзди. Індоєвропейці частково осідали на родючих землях і переходили до землеробства, частково продовжували кочувати в південних регіонах. Крім того, різні елементи культури трипільців стали складниками інших культур на території України.

Традиції трипільців розвивалися в межах так званих білогрудівської, а потім і чорноліської культур, які дослідники відносять до праслов'янсько-балтійських. Білогрудівська культура виникла на правому березі Середнього Подніпров'я, тобто в розвиненому землеробському регіоні колишньої трипільської культури. Близько XVI-XII ст.ст. до н.е. білогрудівці опановували території Лівобережжя, сягаючи Сіверського Донця. Як і трипільці, вони зводили великі городища, які оточували міцними земляними валами, посиленими загостреними стовпами. IX-VII ст.ст. до н.е. датується панування чорноліської культури, пов'язаної з великим укріпленим городищем із трьома лініями валів і ровів у верхів'ях р.Інгулець (Кіровоградська обл.). Перетворитися на цивілізацію цій протокультурі теж зашкодили кочовики, які ввійшли в історію під іменем кіммерійців.

### **Кочові племена та їхня роль у формуванні української культури**

Навалу кіммерійців у цілому можна визнати явищем руйнівним для розвитку культури. Проте вони сприяли поширенню в степовому довкіллі здобутків народів, які зазнали від них поразки. У вигляді військової здобичі кіммерійці несли предмети престижного споживання: одяг,



прикраси, ужиткові речі. Та найбільше вони сприяли поширенню кінського й військового спорядження, яке часто мало ознаки витворів справжнього мистецтва: фігурні пряжки, кольчуги, прикрашені складними орнаментами з ромбів, квадратів, спіралей, що утворювали довершений геометричний стиль. До того ж киммерійці оволоділи секретами виготовлення зброї із заліза, знали ковальську справу й мали навички ковальської зварки металів.

Трьохсотлітній період перебування киммерійців на українських землях завершився із приходом іраномовних племен скіфів у VII ст. до н.е., які мешкали тут до II ст. до н.е. Скіфська культура була однією з найяскравіших європейських культур залізного віку. Вона була поєднанням культур багатьох кочових, напівкочових і землеробських племен, зокрема, тих, які проживали в Україні до приходу кочовиків. Під впливом Скіфів змінилося життя племен, що потрапили до складу Скіфії, разом змінилися й самі скіфи, змішуючись із місцевими (зокрема, праслов'янськими), переважно землеробськими, племенами, інколи переймаючи їхній спосіб життя. Значний вплив на розвиток культури Скіфії справила грецька колонізація Причорномор'я, сприяючи поширенню досягнень античних цивілізацій, розвитку торгівлі в Скіфії та поза її межами.

Територія Скіфії, як її описував Геродот, майже повністю відповідає межах сучасної України. Коли говорять про скіфські племена на українських землях, виокремлюють дві основні групи – послуговуючись термінологією Геродота, "царських скіфів", що вели кочовий спосіб життя, і "скіфів-орачів", у яких убачають одних із прямих предків слов'ян. Геродот поділяв Скіфію на вісім регіонів, у кожному з яких жило певне плем'я. Між ними в V ст. до н.е. установився своєрідний симбіоз під проводом "царя".

Головною галуззю господарства було кочове скотарство. Займалися вони й ремеслом – виготовленням залізних виробів, зброї тощо. Великим ремісничим центром і столицею було Кам'янське городище на Дніпрі площею 1200 га. Частина скіфів освоїла землеробство. Землеробське населення теж утворювало великі протоміста, найбільшими були Трахтемирівське городище на правому березі Дніпра (500 га), яке, правдоподібно, було культовим центром скіфських племен, та Більське городище на березі Ворскли. Важливе місце посідала торгівля з античним світом: в обмін на вироби ремесла та інші товари скіфи продавали продукцію, отриману від хліборобів Лісостепу, рабів, продукти тваринництва тощо.

Головним божеством у скіфів була богиня домашнього вогнища Табіті. Іншими богами були: Папай – бог неба, Апі – богиня землі, Гойтосір – бог сонця та ін. Єдиному богу, якому споруджувалися жертovníки й привносили навіть людські жертви, був бог війни, символом якого виступав меч. До нас дійшли скіфські міфи (про Таргітая, про Скіфа). Скіфська релігія в цілому була давньоіранською, але з рисами релігійних уявлень доскіфського населення Надчорномор'я. Вона досягла стадії розвинутого політеїзму. Це була племінна релігія, що вже переросла в етнічно-державну. Поховальний обряд свідчить про віру й загробне життя. Скіфські поховальні пам'ятки є найважливішим джерелом пізнання скіфської культури. Дослідження грандіозних царських курганів (Чортомлик, Солоха, Огуз, Куль-Оба, Гайманова Могила, Товста Могила) відкрили чудові зразки озброєння, посуду, одягу й, звичайно, мистецтва, особливо торевтики.

В образотворчому мистецтві домінував “звіриний стиль” – зображення могутніх м'язистих тварин із гострими зубами й пазурами, сцен боротьби. Ювелірні прикраси в “звіриному стилі” виготовляли грецькі майстри на замовлення знатних скіфів.

Значним був вплив скіфів на культуру багатьох народів Європи та Азії, хоча вирішального значення в етнічному розвитку праслов'ян скіфи не мали, проте скіфський стиль наявний в озброєнні, прикрасах, кінському спорядженні, успадкувались певні риси релігійних уявлень скіфів.

У II ст. до н.е. у південноукраїнські степи прийшли сармати – близькі скіфам за походженням і способом життя іраномовні племена. Вони розгромили скіфів і на шість століть опанували Надчорномор'ям. За археологічними даними, від початку сарматського завоювання хліборобське населення Скіфії просувається на північ і будує укріплені городища, значна частина з яких була скоро зруйнована, що свідчить про ворожнечу з кочівницьким світом і остаточне зруйнування колишнього скіфського симбіозу. Певна частина населення перебирається на Нижнє Подунав'я.

Зруйнувавши стару систему відносин між античним світом і українськими землями, сармати не організували своєї. Тому про них лишилося мало відомостей в античних джерелах. Елліністичні автори нічого цікавого в житті цього союзу племен не знаходили. Згадки про сарматські племена язигів, роксолан, аорсів тощо з'являються лише там, де йдеться про грабіжницькі напади, часто спільно з іншими “варварськими” народами. До I-II ст. н.е. сармати все життя проводили в сідлі й не дбали про постійне житло та зайве в мандрах майно. Усе, що їм

було необхідно, вони здобували в бою, а не створювали власноруч. Однак, за повідомленням історика Тацита, яке підтверджується археологічними даними, з кінця I ст. н.е. частина сарматів починає переходити до осілого способу життя та поступово змішується з давньослов'янським землеробським населенням лісостепу. На початку III ст. н.е. Південну Україну захопили германські племена готів (остготів), підкоривши тубільців і сарматсько-скіфське населення. Готи засвоїли скіфсько-сарматську й грецьку культури, прийняли християнство. Вони мали вплив на слов'ян, особливо щодо військової організації. З IV ст. починається велика міграція народів сходу. Через Україну проходять тюркські племена гучнів. Відтак відбуваються запозичення місцевою людністю елементів культури тюркських племен.

### **Античні колонії Північного Причорномор'я**

Від VII-VI ст. до н.е. упродовж тисячоліття – по IV ст. н.е. – на південних землях України розвивались антична культура й мистецтво. Тут були засновані греками міста й селища вздовж морського узбережжя та в гирлах рік. Перші поселення з'явилися на о.Березань, згодом – в гирлі Буга: Тіра (VI ст.), Ольвія (на правому березі Бузького лиману), Пантікапей (на місці Керчі), Херсонес (V ст., поблизу сучасного Севастополя) та інші. Так постали центри грецької, а згодом римської цивілізації (тоді народи Європи ще перебували на стадії первісного ладу).

Майже в той самий період, коли в степовій смузі України в VII ст. до н.е. осіли скіфські кочові племена, північні береги Понта Євксінського, тобто Чорного моря, почали заселяти колоністи з материкової Греції. Ця колонізація відбулася мирно й поступово, з великими проміжками часу між виникненням полісів. Поступово вздовж берегів Чорного й Азовського морів утворилась своєрідна зона античної державності, людність якої інтегрувалась з місцевими осілими та кочовими племенами.

Причини виникнення колоній полягали в перенаселенні Греції, нестачі земель для хліборобства, пошуках джерел сировини (металу, лісу, солі) та ринків збуту, військовій агресії лідійців та персів, у внутрішній соціально-політичній боротьбі.

Античні поліси привнесли в регіон античну цивілізацію з усіма її досягненнями, особливостями, рабовласницьким соціальним устроєм. Новий соціальний порядок проіснував тут аж до IV ст. н.е., постійно модифікуючись завдяки специфічним місцевим контактам і традиціям. У контактах зі світоглядно-релігійними уявленнями місцевих племен утворилось мистецтво, яке становило частину мистецтва античної Греції.

Більшість колоністів були вихідцями з Іонії (Мала Азія) – із Мілету. Вони займалися землеробством, скотарством, виноградарством, різними ремеслами, вели жваву торгівлю із Грецією та місцевими племенами, які населяли степову частину Таврії, Придніпров'я, узбережжя Азовського моря. Колоністи входили в тісні господарсько-культурні контакти зі скіфами, згодом — сарматами й слов'янами, сприяючи розкладу в них первіснообщинного ладу та формуванню власного суспільства й держави.

Створювану віками античну культуру поселенці поширили на нові території. У характері та розташуванні міст простежувалось чимало спільного із традиціями античного світу. Проте в ландшафтному розташуванні повторень не спостерігалось. Тут проявилось властиве грекам почуття гармонії й краси, яке вони втілили в архітектурні споруди, узгоджуючи їх із навколишнім краєвидом. Кожне з міст мало неповторний вигляд і захоплювало притаманною лише йому красою.

Зв'язок із метрополією програмував розвиток культури. В архітектуру ввійшла ордерна система. Вихідці з Мілету надавали перевагу іонічному архітектурному ордеру перед доричним та корінфським.

У містах впроваджувалося прямолінійне планування за так званою гіпподамовою системою. Вулиці перетиналися під прямим кутом. Упорядковувалися бруковані вулиці та площі, водопровідні канали, канали для дощових вод. На пізнішому етапі – у I ст. до н.е. – III ст. н.е. – в архітектурі й декоративному оснащенні переважав місцевий стиль, що склався у взаємодії античних і скіфо-сарматських елементів.

Будматеріалом був місцевий вапняк, не дуже пластичний і гарний для скульптури, оскільки райони причорноморських міст не мали мармуру чи інших кращих порід каменю. Тому готову скульптуру, а згодом мармур, довозили із Греції й островів Егейського моря. Довозили також вироби – червонофігурні вази з Аттики, теракотові статуетки, бронзові вироби.

Незабаром більшість художніх виробів виготовлялась в містах, де панували свої традиції й працювали майстерні керамістів, мозаїстів, ювелірів, різьбярів по дереву. Були свої скульптори й живописці, майстерність яких виявлялася в стелах, торевтиці, різьбленні саркофагів та живописних розписах.

В I ст. н.е. Північне Причорномор'я підпало під вплив Римської імперії. З III ст. н.е. внаслідок нападів кочовиків (готи, гунни, алани та ін.), розпочався занепад міст. Ці міста переважно по-варварськи руйнували.

Грецькі міста виконали культурну місію на колонізованій території, впроваджуючи високі мистецькі досягнення. Це сприяло цивілізаційному

процесів, а згодом відгукнулося в слов'ян із прийняттям християнства розквітом архітектури й живопису.

### **Культура східних слов'ян**

На межі III і II тис. до н.е. з індоєвропейської спільноти виокремлюється германо-балто-слов'янська група, що дає підстави стверджувати про початок праслов'янської історії. Впродовж тривалого часу на українських землях формувалася праслов'янська культура, і в цьому процесі значну роль відігравали, з одного боку, традиції автохтонного етносу, з іншого – культурні зв'язки із сусідніми народами.

Суттєві зміни в історії давніх слов'ян відбуваються у I тис. н.е. Це пов'язано з їхнім великим розселенням, що стало вагомим фактором формування етнокультурної та політичної карти слов'янських народів на території Центральної та Східної Європи. Найяскравіше творчий геній давніх слов'ян на території України виявився в зарубинецькій (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) та черняхівській (II-V ст. н.е.) культурах.

Слов'яни традиційно розвивали землеробство – провідну галузь господарства протягом тривалого часу. Воно було орним, але екстенсивним. Перехід до інтенсивного землекористування відбувся в VIII ст. у зв'язку з поліпшенням клімату і збільшенням народонаселення.

Прогрес у землеробстві супроводжувався вдосконаленням знарядь праці. На межі нової ери носії зарубинецької культури користувалися дерев'яним ралом, а черняхівці – плужним ралом із залізним наральником і череслом. На VIII-X ст. припадає масове використання жорен. Широке використання плуга із залізним лемешем підвищувало продуктивність праці, якість обробки землі та сприяло освоєнню цілини.

Складовою землеробства було тваринництво й птахівництво. Уже в перших століттях нової ери з'явилися пружинні ножиці для стрижки овець. Серед промислів, що посідали вагоме місце в господарстві, було мисливство. Від нього мали доповнення до продуктів харчування та отримували хутра й шкіру для шиття одягу чи взуття. За свідченням східних авторів, у I тис. н.е. хутро було одним із ходових товарів, яким торгували слов'яни на причорноморських і прикаспійських ринках. Одним із найдавніших занять було бортництво – збирання меду диких бджіл.

Розвиток землеробства визначив прогрес інших ремесел: металургії, ковальства, гончарства, оброблення дерева, шкіри, каменю, прядіння, ткацтва, виноробства, борошномельного виробництва. Провідним у східних слов'ян було залізобне ремесло, що одним з перших виділилося в окрему галузь. Вражає асортимент виробів, їхній

високий технічний рівень. Давньослов'янським металургам була відома сталь та різні способи ливарництва. У VII-IX ст. з'являються спеціальні поселення металургів.

Значних успіхів досягло гончарство. Кераміку зарубинецької культури виробляли вручну із чорної глини, а черняхівської – із сірої глини за допомогою гончарного круга. З II ст. н.е. гончарне виробництво стає маїсовим, орієнтуючись на ринок. Особливо високим технічним рівнем відзначалась черняхівська кераміка (кожна обпалювальна піч могла одноразово пропустити близько сотні виробів). Їй була притаманна висока художня якість в оформленні виробів. Вони прикрашалися вигадливим орнаментом та зображеннями, що мали естетичний та магічний зміст.

У середині I тис. н.е. розквіту набула ювелірна справа. Асортимент виробів сягав сотні предметів, що вписуються в коло євразійської групи ювелірного мистецтва. У VI-VII ст. з'являються виїмчасті емалі, пальчасті фібули, застосовуються складні технології: чернь, зернь, філігрань, інкрустація, різні види позолоти. Поряд зі штампованими ювелірними виробами масового вжитку виготовлялися високохудожні речі із золота та срібла, виконані в складних технологіях.

Територія між Дніпром, Карпатами й Дунаєм густо заселялася давно-українськими племенами. Поселення розташовувались на відстані 3-5 км. Тут були прості будинки з дерева й глини, укриті соломомою та очеретом. Будівлі ховалися за земляним валом, огороженим гострими кілками; будували дерев'яні вежі та укріплення. Так виникали міста-городища (від "городити"). Звідси походить старослов'янська назва міста – град.

Животворним джерелом духовної культури слов'ян була усна народна творчість. У чудових поетичних творах – історичних і обрядових піснях (весільних, поховальних тощо), у казках, заклинаннях, загадках, приказках, билинах – народ оспівував свою працю, любов до рідної землі, непримиренність до несправедливості, виливав радість і тугу.

Особлива сторінка духовної культури слов'ян – міфологія. Життя слов'ян великою мірою залежало від природних явищ. Вони обожнювали природу, наділяли її людськими властивостями.

Міфологічні персонажі за важливістю поділялися на декілька рівнів. До найвищого належали боги з найзагальнішими функціями (ритуально-юридична, військова, господарсько-природнича). Головний бог у слов'янязичників – Сонце, або Дажбог. Пізніше цю роль набуває Хоре (володар світла білого, сонячного або місячного). На честь Сонця слов'яни влаштовували велике свято влітку, коли були найдовші дні.

Богом грози вважався Перун, вітру – Стрибог, покровителем скотарства – Велес, богом вогню та ковальства – Сварог, богинею мудрості й краси – Лада.

У дохристиянську пору для слов'ян було характерним об'єднання доброго й злого начала в образі одного бога. Наприклад, Велес був водночас покровителем скотарства й демоном, який приносить смерть.

До наступного рівня відносились божества, пов'язані з господарськими циклами, сезонними обрядами та цілісністю замкнених колективів. Це – Рід, Ярило, Купала, більшість жіночих божеств, з-поміж яких виділяється Мокоша.

Нижчий рівень за функціями, що їх виконували божества, був найабстрактнішим, адже характеризував загальні поняття: Доля, Лихо, Смерть, Правда, Кривда тощо. Більшість цих міфологічних персонажів входила до казкових сюжетів. Казкові герої, імовірно, виступали як учасники ритуальних дійств у їхньому образі: баба-яга, кощій, чудо-юдо тощо.

Найнижчий рівень представлений неіндивідуалізованими істотами: духами, нечистю, тваринами, рослинами, джерелами, горами, камінням. Вони просторово співіснували з людиною й уособлювалися домовиками, лісовиками, водяниками, русалками, мавками, кікіморамі тощо.

Людина вписувалася в міфологічний світ, була його складовою. Однак із міфологічного середовища її виділяла наявність душі, духу. Універсальну функцію, що узгоджувала всі міжрівневі стосунки, виконувало райське дерево. Біля нього приносили жертви, воно поєднувало світ людей і світ богів, землю й небо. Це була світова вісь, втілення світу в цілому. У фольклорних текстах, прислів'ях, загадках, обрядах, замовляннях у цьому образі виступає Вирій (тобто рай, місце перебування душ предків), райське дерево, береза, явір, дуб, сосна, горобина, яблуня. Трьом частинам райського дерева відповідали різні тварини: гілкам та верхівіттю – птахи, стовбуру – бджоли, корінню – плазуни тощо.

У східних слов'ян-язичників не було храмів. Дерев'яні зображення богів стояли просто неба. Сюди люди приносили дарунки. Навколо них танцювали й співали, просили багатого врожаю, успіху на полюванні, гарної погоди. Головними святами в слов'ян були Новий рік, Масниця, Івана Купала. Ці та інші свята уособлювали різні важливі події в житті людей. Відображуючи певні пори року, вони стверджували глибоку віру в добро й щасливе життя, радість, перемогу над ворогом і нечистою силою.

У складних умовах слов'янські народи створили самобутню культуру, що стала основою їх консолідації, виникнення державності, збереження і примноження духовних традицій. Слов'янська культура на українських землях формувалася протягом тривалого часу; у цьому процесі значену роль відігравали традиції автохтонних народів, передусім антів, з іншого боку – зв'язки з сусідніми народами. Ця культура характеризується цілісністю й самобутністю. На її основі виникла культура Київської Русі.

#### Запитання для самоконтролю

- У чому полягають особливості неолітичної революції?
- Про що свідчать знахідки давніх «венер»?
- Чи був синкретизм специфічною рисою первісної культури?
- Як вплинула трипільська культура на подальший розвиток культурних процесів на українських землях?
- Яку роль відіграли кочові народи в розвитку культури України?
- Охарактеризуйте основні риси культури скіфської доби.
- Які культурні здобутки принесли грецькі переселенці?
- Що було основою духовної культури східних слов'ян?
- Назвіть основні міфологічні персонажі східних слов'ян.
- Як впливало землеробство на розвиток господарства й культури східних слов'ян?

#### Література

- Антонович Дм. Українська культура / Антонович Дм. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
- Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Режко В. Історія світової та української культури: Підруч. для вищ. закл. освіти / Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А. та ін. – К.: Літера, 2000. – 464 с.
- Грушевский М. Очерк истории украинского народа / Грушевский М. — К.: Либідь, 1991. — 400 с.
- Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн. / Толочко П.П. (керівн. авт. колект.), Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 240 с.
- Залізник Л.Л. Первісна історія України: Навч. посібник / Залізник Л.Л. – К.: Вища школа, 1999. – 263 с.
- Історія української культури (Текст): курс лекцій / О.В. Ліхолат, П.А. Дігтяр, С.Ю. Боева та ін.; під заг. ред. д-ра іст. наук С.О. Костилюєвої. – К.: НТУУ „КПІ”, 2010. – С. 28-56.



Понамарьов А.П. Етнічність та етнічна історія України: Курс лекцій / Понамарьов А.П. – К.: Либідь, 1996. – 272 с.

Попович М.В. Нарис історії культури України / Попович М.В. — К.: АртЕл, 1999. — 728 с.

Субтельний О. Україна: історія / Субтельний О. — К.: Либідь, 1991. — 512 с.

Теорія та історія світової і вітчизняної культури / Бичко А.К. та ін. — К.: Либідь, 1992. — 166 с.

Терещенко Ю.І., Курило В.М. Історія України: Кн.. 1: Від найдавніших часів до 1917 р. – К.: Вид-во „Сільгоспосвіта”, 1995. – С. 4-23.

### **ТЕМА III. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ КНЯЖОЇ ДОБИ**

#### План

1. Культурний розвиток у період Київської Русі.
2. Культура Галицько-Волинського князівства.

#### **Культурний розвиток у період Київської Русі**

Культурі Київської Русі IX-XIII ст. притаманний безперервний поступальний розвиток. Більшість її галузей – прикладне мистецтво, дерев'яна архітектура, народна творчість – мали вікові традиції. Мистецтво русичів відбивало не лише їхню органічну естетичну потребу прикрашати різноманітний світ речей, а й світосприйняття, ідеологію тогочасної людини.

Феномен культурного злету Київської Русі нерідко пояснюється виключно тісними контактами з Візантією, Хазарією, Європою. Це не зовсім так. П.П. Толочко вважає, що вплив інших держав на Русь був значним, але не визначальним. Щоб зерна цивілізацій, насамперед візантійської, дали сходи в новому середовищі, вони мали потрапити в підготовлений ґрунт. Саме таким виявився “культурний ґрунт” східних слов'ян, який увібрав багатовікові традиції місцевого розвитку, збагаченого впливом сусідів.

Писемність, освіта. На етапі завершення формування Київської Русі її культура збагатилась новими елементами. Найважливіший серед них – писемність, поширення якої в слов'янському світі передувало офіційному запровадженню християнства. Археологічні джерела дають підстави відносити час опанування неупорядкованим письмом до IX ст.

Одним із найвагоміших доказів докириличного письма вважають відкриття в Софіївському соборі Києва давньої азбуки, що складалась з 27 літер, з них 23 – із грецького алфавіту, решта – спеціальні букви для

передачі слов'янських звуків: б, ж, ш, щ. Ця азбука, вірогідно, була перехідним варіантом грецького алфавіту до Кирилиці. Після запровадження християнства як державної релігії на Русі утверджується кирилична система письма. Нею написані всі відомі твори, починаючи з XI ст. – Остромирове Євангеліє, Ізборники 1073-1076 рр., “Слово о законе и благодати”, Мстиславове Євангеліє, “Повість минулих літ” та інші.

Про поширення писемності серед різних прошарків населення свідчать написи на виробках ремісників – корчагах, цеглинах, хрестах та іконах, пряслицях. На мечі з Фоцеватої, що в Подніпров'ї, виявлено напис “Коваль Людота”. У 1068 р. зроблений напис із Тмутаракані. Понад 300 написів було відкрито в Софії Київській і серед них один із найбільш ранніх – запис про смерть Ярослава Мудрого 1054 р. Українські грамоти, писані на березовій корі, було відкрито в Звенигородці. Разом із добре знаними берестяними грамотами Новгород та інших міст Північної Русі, вони є важливим джерелом вивчення писемності на Русі.

Поширення писемності стало важливою умовою розвитку школи та освіти. Освіта на Русі була зосереджена переважно в монастирях. Особливо важливим осередком був Києво-Печерський монастир. Поглибленню освіти сприяли бібліотеки при монастирях і церквах.

Постійно піклувалися про освіту князі, багато яких були високоосвіченими людьми. Уже Володимир почав віддавати дітей “на вчення книжне”. Навчання письму велось не лише в Києві при Десятинній церкві, а й у тих містах, куди Володимир посилав своїх синів для управління землями – Чернігові, Володимирові, Полоцьку та ін.

Високоосвіченою людиною був Ярослав Мудрий, який “до книг мав нахил, читаючи й в день і в ночі”. У 1037 р. у Софіївському соборі було відкрито школу нового типу, у якій навчали не лише грамоті, а й вивчали Греку й Латину, студіювали філософські твори, основи медицини. Там була велика збірка книг, які переписували й перекладали із грецької на слов'янську мову. З'являються книгозбірні й в інших містах.

Син Ярослава Мудрого Святослав наповнив книгами кліті своїх палат, князь Микола Святоша витратив на книги всю свою казну й подарував їх Печерському монастирю.

Навчання грамоті розпочиналося з вивчення азбуки. Учні писали на покритій воском дощечці за допомогою писал – металевих або кістяних стрижнів із загостреним кінцем, і лопаткою у верхній частині. Гострим кінцем писали букви й слова, а лопатками згладжували написане. Для кращого запам'ятовування алфавіту букви писали на окремих предметах.

Про це свідчать пряслиця з Любега, гребінець із Берестя, дерев'яна дощечка з Новгороду. Великі тексти писали на березовій корі.

У давньоруських школах і бібліотеках було виховано чимало видатних літописців, літераторів, богословів, публіцистів. Імена окремих із них за тогочасних умов, коли авторству якогось твору не надавалось такого значення, як пізніше, чи не дивом збереглися до наших днів. Це літописці Нікон Великий, Нестор, Сильвестр, митрополит-публіцист Іларіон, митрополит-ідеаліст Клим Смолятич, Данило Заточник.

Релігія та церква. Культура Київської Русі піднялась на новий щабель після прийняття християнства. З ним прийшли якісні зміни у світогляд і побут русичів. Нова релігія стала ідеологічним підґрунтям для феодалських відносин. Вона зумовила входження Русі в європейський світ.

Однак і до прийняття християнства слов'янські племена мали систему поглядів на життя, в основі яких лежало язичництво. В язичницьких віруваннях поєднувались народна фантазія та позитивні знання про світ, віковий досвід поколінь, що проявився в правилах етики, естетики, моралі. Про давні слов'янські вірування існували неповні дані, через це деякі дослідники вважали слов'янську міфологію примітивною. Найновіші дослідження спростовують цю думку. Тисячоліття культурного процесу виробили розвинену систему вірувань, що ґрунтувались на астральному культі, подібному до культів давніх цивілізацій.

В язичництві виділяються кілька пластів. Найдавніший, що сягає часів появи людини на наших землях, складають анімізм (віра в те, що кожне природне явище має душу) і тотемізм (віра в походження людини від тваринного чи рослинного світу, і здатність її перетворюватись у тварину, або рослину). Поступово людина вчилася узагальнювати довід, замислювалась над походженням світу, шукала первопричини буття. Так склалось уявлення про богів – Творців всесвіту та першооснови всесвіту – небесного вогню й води, поєднання яких творило життя.

Богинею – матір'ю світу, як вважають сучасні історики, була Лада, ім'я якої зустрічається в українському фольклорі. Культ Лади та її дітей – Дани (Лелі), що уособлювала втілену воду, та Полеля, що втілював світло, у часи патріархату був витіснений культом бога – володаря неба, який виступає в кількох іпостасях: Див (яскраве небесне склепіння), Сварог (вічне небо) і Перун (бог дощу, неба та блискавки). Святом Сварога було Різдво Всесвіту – коли народжувалась Тріада Світил: Сонце, Місяць і Зоря (25 грудня – 7 січня). Головним божеством був Місяць. Коляда й Василля дійшли до наших днів. Народний звичай

зберігає святкування Щедрого вечора – свята народження місяця, коли пеклися пироги, як жертвна страва, улаштовувались посівання та співання щедрівки.

Матір-Землю символізувала богиня Берегиня. Земля вважалася центром Всесвіту, а уособленням його було Прадерево Світу, яке й досі вишивають на рушниках у вигляді дивовижної квітки, дерева життя. Поряд із цими богами джерела називають сонячне божество – Даждьбога (його уособлення – Ярило, Семиярило чи Семаргл, Світовид), бога вітру й бурі Стрибога, бога скотарства, майна й мистецтва Волоса (Велеса) та ін. У період утворення Руської держави на чільне місце висувається культ Перуна як покровителя князя та його дружини.

Язичество було доволі досконалою системою вірувань та знань про світ. Але воно не давало рекомендацій, якими повинні бути відносини між людьми, у новому світі, у світі соціальної нерівності та класової боротьби. Крім того, збереження племінних культів перешкоджало державній та культурній консолідації племен. Спроба Володимира створити єдиний пантеон із найбільш шанованих племінних богів на чолі з Перуном, щоб надати йому загальнодержавного характеру, успіху не мала.

Релігією, що розробляла проблеми загальнолюдського співжиття, пояснювала експлуатацію та нерівність, учила моральних норм, терпіння й покори, проповідувала непротивлення злу насильством, даючи багатим право на панування, а бідним – надію на майбутнє, було християнство.

Початки церковної організації на Русі сягають часів Аскольда, коли після першого хрещення Русі 860 р. було створено митрополію. Візантійський патріарх Фотій надіслав у Київ архієпископа Михайла Сірина та шістьох єпископів. Боротьба між християнством та язичництвом аж до офіційного запровадження християнства в 988 р. позначалася на церковній організації, яка то занепадала, то підіймалася. Лише із часу релігійної реформи Володимира, яка остаточно закріпила християнство в ролі державної релігії Київської Русі, розбудовується церковна структура.

На чолі церкви був Київський митрополит, як правило, з Константинополя. Спроби Візантії через церкву впливати на Русь зустрічали опір. Свідченням цього було висвячення в митрополити осіб руського походження – Іларіона, Климента Смолятича. Важливим кроком у зміцненні незалежності церкви було створення культу власних святих. Першими святими стали князі Борис і Гліб. У великих містах сиділи єпископи, що керували церковною округою. Наприкінці X ст. існували єпископські кафедри в Білгороді, Чернігові, Володимирі на Волині та інших містах.

Після впровадження християнства виникають монастирі. Перші офіційні відомості про них належать до часів Ярослава Мудрого, однак імовірно, що вони існували ще за Володимира. У джерелах згадується про 70 великих монастирів. Найбільшим був Києво-Печерський. У XI ст. у Києві існували Михайлівський, Видубицький, Федорів та інші монастирі.

Церкви й монастирі були важливими осередками освіти, літератури й мистецтва. Духовенство висунуло зі свого середовища таких видатних діячів культури, як літописець Нестор, художник Аліній, лікар Агапіт та ін.

Література й фольклор. Усна народна творчість, яка передавалася з покоління в покоління, стала важливим джерелом літературних творів та літописання Київської Русі. Численні народні пісні, перекази, пісні, легенди, прислів'я зберегли риси та нашарування давніх епох. Ще дохристиянської пори сягають русальські пісні. Дуже давнє походження мають обрядові пісні, весільні, різного роду плачі й голосіння.

Інтерес становлять перекази, які містять реальний історичний матеріал Київської Русі, зокрема, про Володимира та його дружинників. Перекази та легенди увійшли в літературні та історичні твори. Зокрема, легенда про братів-засновників Києва фігурує в "Повісті минулих літ".

Усна історія у всіх народів була попередницею історії писемної, яку в Київській Русі започаткувало літописання. Літописи є також пам'ятками художньої літератури. Літературна спадщина Київської Русі є винятково багатю. За підрахунками вчених, у XI-XIII ст.ст. в обігу по всій території Русі перебувало близько 140 тис. книг декількох сотень найменувань. Страшні руйнування, заподіяні татарами-монголами в середині XIII ст., та війни в наступні часи призвели до великих втрат.

Один із найдавніших творів – "Слово про закон і благодать", де поставлене питання про місце Київської Русі серед інших держав, написав митрополит Іларіон між 1037 і 1050 рр. Ігумен Печерського монастиря Феодосій створив низку повчань і послань. Монах цього монастиря Нестор створив "житіє" Бориса й Гліба, Феодосія Печерського. Багато житійних творів, пов'язаних із цим монастирем, лягли в основу "Києво-Печерського патерика", який посідає визначне місце серед пам'яток літератури.

Крім діячів церкви, літературні твори складали високоосвічені князі. Таким є відоме "Повчання дітям" Володимира Мономаха, у якому він виклав політичні й філософсько-етичні погляди, зокрема, про діяльність на користь суспільства та держави.

Самобутнім явищем в літературі є літописи. Їх виникнення відноситься до часів запровадження писемності. Нестор-літописець між

1112 і 1119 рр. створив “Повість минулих літ”. У цій величній історичній праці подається виклад історії Русі, вона пронизана ідеєю міцної держави й влади. Як пам’ятка літератури та історична праця, “Повість минулих літ” посідає визначне місце в тогочасній європейській літературі.

Літописи писалися не лише в Києві, а й інших містах. Досить рано з’явилися літописи в Галицькій землі. Очевидно, у Перемишлі була написана “Повість про осліплення Василька”, у якій описувалось осліплення теребовлянського князя Василька Ростиславовича в 1097 р. і воєнні події 1098-1099 рр. Цей твір увійшов у “Повість минулих літ”. Уривки перемишльського літописання 1080-1090 рр. збереглися в польській хроніці Длугоша, галицькі літописні повідомлення – у Київському літописі XI ст.

Наприкінці XI ст. з’являється “Слово о полку Ігоровім” – перлина давньоруської художньої літератури. У ньому з великою майстерністю викладено історію походу 1085 р. Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців, який закінчився поразкою й полоненням князя. Автор поеми закликав князів до єдності в боротьбі з ворогами, виступив палким патріотом рідної землі.

У літературі Київської Русі значне місце посідали перекладні твори. Крім богослужбних книг, перекладалися також із грецької мови історичні, філософські, природничі праці й трактати.

Архітектура та живопис. Житло східних слов’ян було двох типів: напівземлянки та наземні зрубні будівлі зі складених дерев’яних колод і часом прикрашених різьбленням. У будинках жили представники заможних і середніх верств, у напівземлянках тулилась біднота.

Бояри зводили собі пишні хороми з дерева, а князі будували розкішні палаци, здебільшого з каменю та цегли. Найдавніший такий палац відомий під назвою “палац княгині Ольги” (згаданий у літопису від 945 р.), відкрито археологами на Старокиївській горі. Поблизу цієї споруди дослідниками знайдено залишки ще чотирьох князівських палаців.

Головною окрасою міст і сіл були церкви. Більшість із них будувалася з дерева, а храми великих міст були кам’яними. Перший оздоблений мозаїкою й фресками храм Богородиці збудував у Києві Володимир Святославович у 989-996 рр. Його прозвали Десятинним, бо на його втримання (разом з усією церковною організацією київської держави) князь віддавав десятину своїх прибутків.

Крім Софіївського собору, збудованого Ярославом Мудрим в Києві, прекрасні храми зводилися й в інших містах. Деякі з них (Успенські собори

в Чернігові й Володимирі-Волинському, церква Пантелеймона в Галичі й Кирилівська в Києві та ін.) збереглися до нашого часу.

Наймонументальнішими спорудами були укріплення міст. Навіть порівняно невеликі міста являли невеликі фортеці з могутніми земляними валами, на яких стояли дубові стіни із численними баштами. Відомому “місту Ярослава” в Києві мало поступалися фортифікаційні споруди Чернігова, Переяслава, Галича, Володимира, Кременця, Холма.

Окрасою монументальних кам'яних церков був живопис. Найкраще зберігся він у київському Софіївському Соборі. Високохудожні фрески цього та інших (наприклад, Кирилівської церкви в Києві, Софіївського собору в Новгороді) храмів є цінним джерелом вивчення світогляду, побуту, одягу наших давніх предків. Мозаїчні картини створювалися лише в найбільших храмах Києва – Софії, Успенському, Печерському й Михайлівському Золотоверхому монастирях.

Одним з основних напрямів образотворчого мистецтва було писання ікон. У Києві, Чернігові, Галичі та інших містах існували іконописні майстерні. Їхніми витворами прикрашалися храми. На жаль, від того часу вони майже не збереглися. Києво-Печерський патерик XIII ст. зберігає розповідь про видатного живописця Алімпія. Уважається, що ним близько 1114 р. була написана відома ікона “Богоматір велика Панагія”. Вірогідно, Алімпій брав участь у створенні чудових ескізів мозаїк Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, що збереглися до наших днів.

Музика й театральні дійства. Важливою частиною культури була музика. Вона супроводжувала людину від народження й до смерті. Поширення набули танці, пісні, скомороські ігри, гусярські розспіви. Певно, саме співцями-гусярами були славетний Боян, який жив при дворі Святослава Ярославовича, та “славутний певец” галичанин Мінус, згадуваний у літописі 1241 р. Скоморохи-витівники були професійними акторами й музикантами. Вони виступали на княжих дворах, міських площах.

Про розвиток музично-театрального мистецтва на Русі можна судити із фресок Софії Київської. На одній із них зображений оркестр із семи виконавців, які грають на флейті, трубі, лютні, гусях, органі.

Великим шанувальником театралізованих дійств був Святослав Ярославович, при дворі якого, крім згадуваного співця Бояна, утримувалася трупа музикантів і скоморохів.

Ще раніше така сама трупа існувала при дворі Святополка Окаянного. Літописець пише, що він любив пити вино з гуслами, піснями. Надзвичайно поширені в народі скомороські танці й ігри, які вийшли з

язичницької старовини, засуджуються церквою. У повчаннях і проповідях вони називаються “поганськими” звичаями, або “сатанинськими” обрядами. Музичні інструменти типу гудків, гуслів, сопілок трапляються під час розкопок, зокрема, у Новгороді, де добре зберігається дерево. У Києві були знайдені кістяні кастаньєти. Після прийняття на Русі християнства поширився хорівий, одно- та багатоголосий спів. Знали тут і нотну систему – так звані крюкову та кондокарну нотації.

Прикладне мистецтво. Прикладне мистецтво в Київській Русі досягло дуже високого рівня. Його масова продукція – недорогі вироби зі срібла й міді, скляні намиста й браслети – набули поширення на Русі й за її межами. Особливо вславились в середньовічному світі вишукані срібні й золоті творіння київських, чернігівських, галицьких майстрів. Давньоруські ювеліри досконало володіли засобами обробки дорогоцінних металів: сканню, зерню, черню, інкрустацією, чеканкою, художнім литвом. Дорогоцінні золоті вироби з перегородчастими елементами (діадеми, князівські барми, ікони, хрестики тощо) та срібні карбовані браслети із черню київського виробництва належать до найвитонченіших зразків мистецтва.

Вироби прикладного мистецтва з дитинства оточували руську людину. То були дерев'яні різьблені миски, відра, ложки, вирізані з кістки гудзики, гребінці, ручки для ножів, керамічний посуд із художнім орнаментом, недорогі прикраси тощо. Величезна територія розселення впливала на особливості прикладного мистецтва, залежно від регіонів проживання.

Одяг населення Київської Русі. Широкі верстви послуговувалися виробами місцевих майстрів. Як матеріал, так і одяг селян та простих городян були саморобними. Археологічні матеріали засвідчують існування на Русі шкіряного взуття – постолів, чобіт, плетених зі стебел рослин або з кори дерев – личниць, а також великої кількості прикрас.

Відомості про одяг є в давньоруських письмових джерелах. Так, у Іпатієвському літописі згадується кожух у “Слові о полку Ігоревім” – кожух, опанча, оксамит і поволока, в інших пам'ятках - сорочка, почавиці, онучі, корзно, свита.

Археологічні знахідки та письмові джерела доповнюються іконографічними матеріалами – фресками, іконами, книжковими мініатюрами, які дають уявлення про одяг князів, бояр, дружинників. Хоча фрески Софіївського собору в Києві зберегли зображення не лише князівської сім'ї, характерним елементом якої був плащ (корзно), а й музикантів, мисливців, одягнених у вузькі штани та сорочки з поясом. Ці



дані свідчать про значну соціальну диференціацію східнослов'янського суспільства.

Костюм селянки був самобутнім та барвистим. Він складався з довгої вишитої сорочки, поясного одягу у вигляді одного або двох незшитих (а пізніше двох частково зшитих) полотнищ орнаментованої, або вовняної тканини. На голові в дівчини був вінець, заміжньої жінки – рушникоподібний шматок тканини, що накинувався на багато прикрашений твердий, виконаний із дорогої тканини головний убір, яким щільно закривалося волосся. На ноги надівали плетені або шкіряні постолі.

Чітко виявлялись регіональні відмінності костюма, які брали початок із племінних об'єднань. Це стосувалось перш за все прикрас, які вироблялись місцевими майстрами – бронзових та срібних підвісок, якими прикрашали головне вбрання та зачіску, скроневих та нагрудних прикрас. Але дані особливості в містах поступово нівелювались. Стійкими були традиції виробництва тканого одягу, плетення взуття, техніка й мотиви орнаментики – особливо сорочок, які майже до кінця XIX ст. зберігали давні локальні особливості. У цьому плані слід відмітити одяг населення Середнього Подніпров'я – центру формування української народності.

Комплекс чоловічого одягу селян складався із сорочки до колін, що одягалась навипуск, та підперезувалась шкіряним або в'язаним поясом, а також нешироких штанів (портів, гачів). На поясі кріпилися різні необхідні речі – кресало, гребінь, невеликий ніж. Головний убір становила валена шапка, взуттям слугували личаки, або шкіряні постолі. У прохолодні пори року одягали сукняну свиту, узимку хутряний кожух.

Костюм простого міського люду був близьким до селянського. Городянки також носили довгу сорочку та незшитий одяг типу обгортки або запаски. На голову дівчата одягали вінець, а жінки – очіпок, який прикривали рушникоподібним убранням із білої тканини. Але значно різноманітними були прикраси: привіски, сережки, намиста, браслети тощо. Чоловічий костюм теж генетично був пов'язаний її селянським.

Одяг заможних городян – феодалів, багатих купців – мав більшу кількість елементів та виконувався з дорогих тканин, у той час як одяг простолюдина виготовлявся з домотканого полотна з коноплі або з льону. Для заможних шили одяг із високоякісного матеріалу місцевого виробництва або привезеного із закордону. Жіночий костюм складався з довгої сорочки, поверх якої одягався плечовий короткий одяг із дорогої тканини, що залишав вишитий поділ та низ рукавів. Зверху накидали плащ (корзно), закріплений фібулою на правому плечі. На ногах –

кольорові чоботи, голову вбирали рушникopodobний убиранням, під яким носили шапки, прикрашені дорогоцінним камінням, вишивкою, підвісками та ін. Головний убір жінки, як і багато інших елементів убрання, мав ритуальне значення, і використовувався в різних обрядах. Закривання волосся було обов'язковим. "Світити волоси" вважалось неприпустимим і за уявами мало викликати неврожай, падіння тварин тощо.

На Русі імпортувались різні тканини – шовкові, сукняні, оксамитові. Із Західної Європи привозили фризькі та фламандські сукна. Їх використовували переважно князі та бояри, з них виготовляли церковний одяг. З Арабського Сходу, крім тканин, надходило намисто з кольорового, позолоченого чи посрібленого скла. У той же час широкі верстви населення користувались виробами місцевих майстрів та ремісників.

Парадний костюм феодала складався з парадної довгої сорочки, свитки – каптана (жупана), корзна, чобіт, напівсферичної шапки, обшитої хутром. Корзно й свитку шили із привезених візантійських тканин. По краях одяг прикрашався орнаментом. На виготовлення вбрання феодала або заможного купця часто йшла майже третина всього майна. Ібн Фадлан, наприклад, так описав поховальний костюм купця X ст.: "Наділи на нього шаровари і гетри, і чоботи, і куртку, і кафтан портовий з ґудзиками із золота і наділи йому на голову шапку із парчі з соболям". Дуже старанно підбирався колір костюма князя. Як і в жіночому одязі, перевага надавалася відтінкам червоного.

У зимовий час населення Київської Русі носило хутряний одяг: більш заможні – з дорогого хутра (горностає, соболя, лисиці, бобра тощо), бідніші – з дешевого. У XIII ст. знатні руські жінки прикрашали горностаєм краї одягу. Ширина обшивок (іноді від землі до колін) свідчила про заможність. Жінки середнього достатку носили шуби з білки. Шуби було прийнято носити хутром у середину, спочатку, не покриваючи їх тканиною. Із часом такий одяг став уважатися грубим і зберігся лише в побуті селян. Шуби знатних дам стали покривати оксамитом із золотим шиттям. Шуби носили бережно й передавали в спадщину. У погану погоду накидали на плечі суконний старовинний плащ без рукавів – опанчу.

На відміну від селян, панівні стани були "усі в чоботях". Шкіряне взуття вичиняли зі шкур коней, рогатої худоби. Черевики, сап'янці, напівчобітки, чоботи в X-XIII ст.ст. кроїли на невеликому підборі та нежорсткій підшві. Колір шкіряного взуття був не лише червоним, а й зеленим, жовтим, коричневим. Чоботи могли бути тупоносими або гостроносими залежно від регіонів. Показником добробуту було вишивання чобіт кольоровими нитками, річковими перлами. В орнаменті

використовували колос (солярні знаки), прошви з темних ниток (символ дороги), зелені завитки (символ життя).

Отже, одяг у Київської Русі був високохудожнім витвором і соціальним та етнічним показником. Чимало його елементів збереглося понині.

### **Культура Галицько-Волинського князівства**

Писемність і освіта, література. У культурному житті Галицько-Волинської землі, як і всюди в той час, велику роль відігравали церковні установи – монастирі, єпископії, парафії. Літерні позначки на глиняному посуді і свинцевих пломбах, написи на речах повсякденного вжитку (прясельце, кістяна ручка ножа) засвідчують, що писемні люди були також в середовищі ремісників, рядових дружинників. У Звенигородці та Бересті знайдені берестяні грамоти, у Звенигородці, Перемишлі, Галичі, Львові – бронзові стилуси (писала для писання на воскових табличках).

Про існування шкіл на Волині можна зробити висновок із життя іконописця Петра, згодом митрополита, родом волинянина. Коли він досяг семи років, його “віддали батьки книг учитись”. Досвідчені люди, знавці іноземних мов, працювали в князівських та єпископських канцеляріях. Вони готували тексти грамот, вели дипломатичне листування. Збереглись, зокрема, латиномовні грамоти Галицько-Волинських князів і скріплений печаткою лист ради м. Володимира раді м. Штральзунда (Німеччина) з вимогою повернути володимирським купцям сукно з розбитого корабля.

У цьому регіоні була створена найдавніша східнослов'янська редакція тексту Нового Заповіту, яка помітно відрізняється від першої редакції, запозиченої від південних слов'ян. Низка давніх пам'яток (Христіно-польський апостол XII ст., бучацьке Євангеліє XII-XIII ст.ст. тощо) збереглись в монастирі південно-волинського села Городище (поблизу сучасного Червонограда), що був у XIII-XIV ст.ст. великим культурним центром. У Холмі за Льва Даниловича були переписані два Євангелія, у яких проступають українські народні мовні риси крізь церковнослов'янську основу тексту. Велика книгописна майстерня існувала при дворі князя Володимира Васильовича. Він “був книжник і філософ, якого не було у всій землі, і опісля не буде”, як це розповідає літопис.

Найдорожчі книги, як правило, мали шкіряну оправу, оздоблювались золотими тканинами, металевими накладками із зображенням в техніці перегородчастої емалі (фініптом). Усі ці розкішні

оправи виготовлялись місцевими ремісниками. Деякі книги прикрашались чудотворними мініатюрами.

Подальшого розвитку набуло літературне писання. У другій половині XIII ст. був створений відомий Галицько-Волинський літопис, який охоплює події з 1201 по 1291 рр. Головний герой цього твору – великий князь Данило Галицький. У літописі детально виставляється історія його життя, боротьби проти “боярської крамоли” та зовнішніх ворогів. Автори літопису виступають виразниками поглядів середнього та дрібного боярства, городян, тобто тих соціальних сил, на які спиралась князівська влада в боротьбі проти великих бояр, а також проти виступів пригноблених селянських мас. Літопис має цілком світський характер, у ньому проводиться ідея сильної великокнязівської влади, єдності Русі, зміцнення її оборони від зовнішніх ворогів.

Архітектура та живопис. Яскравим виявом високої культури була архітектура краю. Будували спочатку з дерева, кам'яними тоді були лише храми, рідше князівські палати. Збережений (в репродукції) Володимирський Успенський собор Києво-Печерської лаври.

У містах Галичини – Галичі, Перемишлі, Звенигородці, Василеві – було започатковане білокам'яне будівництво церков. В одному лише Галичі відоме розташування не менше 30 мурованих монументальних споруд, однак лише частина їх вивчена археологами. Спорудження найбільшого храму – Успенського собору – пов'язують зі створенням тут єпископії в 1157 р. Це яскравий зразок галицької архітектури. Про чудові храми Данила Галицького в Холмі знаємо з літописної розповіді.

Особливою красою відзначалась церква Івана. Різьба на ній настільки вразила літописця, що він повідомив ім'я скульптора – “хитреця” Овдія. На головних дверях “був зроблений Спас, а на північних святий Іван, так що всі хто дивився, дивувалися... ”.

За князя Василька та його сина Володимира Васильовича працював видатний спеціаліст в галузі містобудування “муххитр” Олекса, який спорудив низку дерев'яних міських фортифікацій. Яскравим виявом майстерності галицьких будівничих була п'ятиповерхова дерев'яна наскельна фортеця IX-XIV ст.ст. Тустань поблизу села Уріч у Карпатах.

Місцевий іконопис розвивався в Галицько-Волинській землі під впливом київського. З робіт художників високого професійного рівня зберіглась ікона богоматері Одичітрії кінця XIII-XIV ст.ст., з Покровської церкви міста Луцька (нині у Київському церковному музеї українського мистецтва). Галицьке образотворче мистецтво гідно представляє ікона святого Юрія-змієборця на чорному коні (зберігається у Львівському

державному музеї українського мистецтва). Низка українських ікон залишається в річищі художніх традицій Галицько-Волинської землі.

Нові риси виниклі в ході подальшого розвитку, вони стали одним із компонентів раціональної своєрідності українського образотворчого мистецтва. Також у багатьох творах декоративного мистецтва Західної України (килими, вишивки, писанки) справедливо вбачають використання і дальший розвиток мотивів, які існували в середньовіччі.

У культурі Галицько-Волинської доби ще виразніше, ніж раніше, спостерігається оригінальне поєднання слов'янської спадщини і нових рис, зумовлених зв'язками з Візантією, Західною і Центральною Європою, країнами Сходу. Князівству належить почесне місце в формуванні української культури, у зміцненні її зв'язків із культурами інших народів.

#### Запитання для самоконтролю

Коли і ким на Русі було запроваджене християнство?

Який князь започаткував "руську правду"?

Назвіть пам'ятку архітектури Київської Русі, внесену до списку пам'яток культури світового рівня.

Назвіть пам'ятки архітектури Галицько-Волинського князівства, що збереглися до наших днів.

В якому літописі викладена історія Київської Русі?

Розкажіть про літопис, де описане життя Данила Галицького.

Назвіть ікони, що збереглися до наших днів із часів Галицько-Волинського князівства.

Які Ви знаєте визначні художні твори часів Київської Русі?

#### Література

Антонович Дм. Українська культура. – К.: Либідь, 1993. – С. 40-45, 242-317.

Бойко О.Д. Історія України: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. Видання 3-тє виправлене, доповнене. – К.: Академвидав, 2005. – С. 78-84.

Грушевський М. Ілюстрована Історія України з додатками і доповненнями. – Донецьк: ТОВ ВКФ "БАО", 2008. – С. 129-133.

Давня історія України: Навчальний посібник: у 2-х кн. / Толочко П.П. (керівник авторського колективу), Козак Д.Н. Крижацький С.Д. та ін. – Кн. 2. – К.: Либідь, 1995. – С. 159-180.

Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін. Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернатива, 1997. – С. 43-56.

Історія України / Керівник авторського колективу Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – С. 65-84.

Історія України. Курс лекцій у двох книгах. Від найдавніших часів до кінця XIX ст. / Л.Г. Мельник, М.В.Демченко та ін. – Кн.1. – К.: Либідь, 1991. – С. 48-85.

Культура і побут населення України: Навч. посібник В.І. Науменко, Л.Ф. Артур, В.Ф. Горленко та ін. – 2-е вид. доп. та перероб. – К.: Либідь, 1993 р. стор. 116-119

Ніколаєва Т.О. Історія Українського костюма. І.З. Васиної, Л. Міненко, Т. Ніколаєвої, О. Слінчак, М. Старовойт. – К.: Либідь, 1996. – С. 31-37

Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1999. – С. 57-118.

Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Підручник Н.Я. Горбач, С.Д. Гелай, З.П. Російська та ін. – Львів: Каменяр, 1992. – С. 101-115.

Терещенко Ю.І., Курило В.М. Історія України: Кн.. 1: Від найдавніших часів до 1917 р. – К.: Вид-во „Сільгоспосвіта”, 1995. – С. 62-87.

Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення старокиївської держави до кінця 16 ст.: Навчальний посібник для студентів вузів / Ю.І. Терещенко; Програма "Трансформація гуманітарної освіти в Україні". – К: Перун, 1996. – С. 200-269.

#### **Тема IV. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТ. – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.**

##### План

1. Основні умови становлення української культури.
2. Особливості духовного життя в українських землях.
3. Розвиток освіти, науки, книгодрукування.
4. Музика, театр, архітектура, живопис.

##### **Основні умови становлення української культури**

Іноземна експансія на українські землі. У досліджуваний період українські землі були поділені між сусідніми державами. Землі Галицько-Волинського князівства опинилися в складі Польщі, Литви і Молдавії. Під владу князя Литовського підпали Східна Волинь, Поділля, Київщина, Чернігово-Сіверщина, угорських королів – Закарпаття. Неприятливий зовнішньополітичний фон становили й спустошливі напади татарських орд. Так, у 1482 р. ними був пограбований Київ, знищені його святині.

Водночас в цей період посилюється небезпека захоплення земель із боку Московської держави. Ідеологічним підґрунтям московської політики “збирання руських земель” була конституція династичної спадкоємності московських царів Рюриковичів. Цар Іван III (1462-1505 рр.) отримує титул государя Всієї Русі, а Москва сакралізується як правонаступниця візантійської (київської) спадщини: “Москва – третій Рим”.

Проте зовнішнє завоювання не завжди негативно позначалося на розвиткові української культури. Так, Велике князівство Литовське (а литовці на час завоювання давньоруських земель були язичниками) відставало від давньоруських земель із точки зору системи адміністративно-політичного управління. Відтак литовці залишили недоторканими політичний устрій Галицько-Волинського князівства та переймали культурні здобутки давньоруських земель. Офіційною мовою в державі була визнана давньоруська, як мова більшості населення. Литовська верхівка прийняла християнство, наслідувала місцеві традиції, включно з особливостями поведінки та зовнішнього вигляду. Та й загалом влада Литви прагнула узаконити традиції київської державності. Литовський статут, різні редакції якого упродовж тривалого часу були основним законом держави, увібрав багато правових норм, які йшли ще від „Руської Правди”. Не дивно, що в цей час використовувався термін “Литовсько-Руська держава”.

У часи панування литовців на українські землі продовжує поширюватися такий правовий інструмент як магдебурзьке право. Це зумовлювало зміну тенденцій розвитку культури, адже означало становлення нових замовників культурної продукції – міщан.

Суперечливо вплинула на розвиток української культури польська експансія. Шлях полонізації України відкрила Кревська унія 1385 р. між Литвою та Польщею, яка надала право володіння українськими землями польській шляхті. Саме звідти починається наступ на українську культуру, віру, традиції. Внаслідок укладення Люблінської унії 1560 р. і утворення Речі Посполитої українські землі опинилися під владою польської корони. Остаточного закріплення дістала політика соціального, національного, релігійного гноблення українського народу.

Післяунійний період став для частини місцевої верхівки, як писала Н. Яковенко, “спалахом князівської потуги”. В умовах бездержавності слідом за колонізаційним натиском ззовні йшов процес внутрішньої денаціоналізації українців, що передусім проявився в середовищі

українських магнатів, шляхти. Колишня українська верхівка масово зрікалася віри батьків, переймала католицизм, польську мову, культуру.

Водночас розповсюдження на українські землі діяльності католицької, а пізніше становлення греко-католицької церкви означали поширення на ці землі багатьох здобутків європейської культури.

Епоха Ренесансу. Реформація та Контрреформація. Польська експансія, як і полонізація місцевої верхівки були зумовлені соціально-економічними процесами в Європі. Географічні відкриття, поява нових товарів, розвиток ремесла зумовили активний розвиток торгівлі. Це відобразилось на культурному становленні Європи, сформувало запит на особисті якості людей, а не їх місце у феодальній ієрархії. Замовниками культурної продукції стають купці, інші групи багатих міщан.

Відтак Європа вступає в епоху Ренесансу (з фр. відродження), який починався з відродження античної культурної спадщини, наук, мистецтв, знання латинської та грецької мов. Відбувалося “відкриття” та “звільнення” людини, відродження гуманістичних (від лат. *humanus* – людський, освічений) цінностей суспільства з демократичними засадами приватного життя. Надбанням Ренесансу стала ідея наближення до природи, її опанування (духовне, наукове), ідеалізація природи як мистецького об’єкту.

“Відкриття” людини стало боротьбою за неї проти церковного тлумачення її сутності. Хоча разом з тим не ставилося питання, чи йде це визволення від церковних авторитетів в супрязі зі звільненням від моральних авторитетів. Адже в античності людина була пов’язана з суспільством та державою. Представники ж Ренесансу витлумачували процеси боротьби за ідеали внутрішньої свободи людини в античності через власне бачення. Тому зразки втілення позитивного ідеалу всебічного розвитку людини вони могли вбачати в тиранах і навіть розбійниках, які до певної міри були носіями нового, що нагадувало античність. Так, Н. Макіавеллі наполягав на утилітаризмі, обмежував повноту життєвих відчуттів лише міркуваннями користі та почуттям самозбереження, моральні принципи підпорядковував досягненню бажаної мити. Базовими в цей час стають уявлення про раціональність людської діяльності, ідеї вродженої схильності людини до добра, сподівання на ідеальний, побудований згідно з цінностями розуму суспільний устрій (Т. Мор, Т. Мюнцер, Т. Кампанелла).

Отже, культурним надбанням Ренесансу стала секуляризація культури, творення світської культури. Нові форми літератури та мистецтва будувалися на нових ідеалах краси, які до певної міри намагалися “реанімувати” античні ідеали. Щодо їх змісту, то тематика



була збагачена світськими темами. Але, з іншого боку, з висунутої Ренесансом ідеї культивування всебічно розвиненої людини утвердилося панування егоїзму і свавілля, а з мрії про ентузіазм у творенні нового суспільства – розповсюдження риторики.

Водночас звільнення від церкви не означало звільнення від релігійності взагалі. Саме релігія визначала національну, культурну приналежність людини. Як зазначав М.С. Грушевський, "прапором релігійним заступається прапор національний, і під окликами інтересів релігії ведеться боротьба задля інтересів національних, з мотивів класових і економічних". Відтак ідеологи нової епохи вийшли на суспільну арену з гаслами не скасування, а реформування церкви.

Ареною Реформації була Західна Європа. Реформаторський рух спричинив селянську війну в Німеччині, національно-визвольну боротьбу в Чехії, Угорщині, призвів до політичних змін у Франції, Швейцарії, Швеції, до революції у Англії та Нідерландах. З католицизму виділилися церкви, які отримали назву протестантських – лютеранська, кальвіністська, англ.-канська, та секти – анабаптизм, антитринітаризм (соцініанство або аріанство). Протестанти проповідували оновлення релігійного життя через спрощення обрядовості, дешеву церкву, через радикальне оновлення догматичних засад задля наближення до духу раннього християнства, єдиним джерелом Божественної істини визнавали Біблію. Провідна роль в церковному житті та управлінні відводилася мирянам, заперечувалася роль церкви та священників як посередників між людиною та Богом.

Проте католицька церква не склала руки перед протестантизмом. Вона намагалась пристосуватись до змін. Виникла низка організацій (орденів), які стали центрами інтелектуальної діяльності католиків, розробки системи аргументації у полеміці з протестантами та водночас войовничого захисту ідеалів католицизму. Особливою активністю відзначався орден єзуїтів, який було засновано у 1540 р. Кращі католицькі інтелектуали вибудовували логіку аргументів з конфесійних проблем.

### **Особливості духовного життя в українських землях**

Якщо Західна Європа поступово пішла шляхом розвитку капіталізму, то на Сході Європи необхідність отримання додаткового продукту (насамперед у зерновому господарстві) штовхала феодалів до організації господарств плантаційного типу, орієнтованих на експорт, що призвело до посилення панщини і „другого видання кріпосного права”.

Цьому сприяли порядки, які просувала на українські землі Польща. Система “шляхетської демократії”, як зазначав І. Лисяк-Рудницький,

урівняла шляхтичів, звільнила їх від службових обов'язків та перетворила на сільгоспідприємців. Магнати (Вишневецькі, Острозькі, Корецькі, Збараські) нарощували земельні статки й отримали можливість "потрясати державою". Утворення латифундій на Київщині та Брацлавщині супроводжувалося фізичним переміщенням та перемішуванням населення регіонів та руйнувало відособленість, що стало передумовою виокремлення усвідомлюваної української спільноти із православного загалу. Українські землі стали більш відкритими для культурних впливів із заходу.

Специфіка соціально-економічного розвитку Речі Посполитої зумовила особливості реалізації європейських тенденцій на місцевому ґрунті. Впливи Ренесансу в Україні виявилися порівняно незначними. Як правило, вони обмежувалися засвоєнням певної тематики літературних творів, ознайомленням з античною літературою в оригіналі. Перекладів було мало, а ті, що виходили за авторством московського „втікача” князя А. Курбського, були позначені впливом його русько-литовського оточення. Нового власного літературного стилю не було вироблено.

Водночас латино- та польськомовний доробок українських поетів, письменників посів гідне місце в історії української та світової культури. На той час твори, написані європейськими мовами, які ще не були достатньо унормовані, залишалися поза межею високої культури. І навпаки, латиномовна творчість виступала її репрезентантом. Українська ренесансна література представлена іменами Юрія Дрогобича-Котермака, Павла Русина, Григорія Чуй-Русина, Івана Турубінського-Рутенця, Себастьяна Кленовича, Станіслава Оріховського-Роксолана.

Гуманістично-ренесансна тенденція знайшла вияв в рукописних книгах з використанням "посполитої мови". Найвидатнішою наміткою культури є "Пересопницьке Євангеліє" (переклад з болгарської на українську мову 1556-1561 рр., здійснений в Пересопницькому монастирі на Волині). Це вишукано оздоблене видання – яскраве свідчення тяглості української культурної традиції, символ національної самобутності та самототожності українців. Сьогодні ця книга – офіційний атрибут при інаугурації Президента України.

В Україні знайшли свій відгук й ідеї Реформації. Протестантизм супроводжувала зміна української традиції: авторитет Біблії визнавався домінуючим щодо церкви; святе письмо перекладалося, щоб стати доступним народам світу їх рідними мовами. Таким чином, реформаційні рухи сприяли піднесенню народної мови до рівня літературної. Крім того, протестанти критикували соціальну несправедливість. Популярним серед них

був погляд, що цінність людини визначається не її вірністю релігійним постулатам, а тим, чи дотримується вона в своєму житті етичних норм.

На українських землях центрами діяльності протестантів, а саме социніан (аріан) стали Волинь, Західна частина Київського воєводства. Наприкінці XVI ст. – на початку XVII ст. громади социніан виникли у маєтках князя К.-В. Острозького: в Острополі, Староконстантинові. Социніани намагалися адаптувати свої вчення до традицій української культури. Їх безумовним внеском до української культури була науково-перекладацька діяльність. Йдеться про незавершений переклад Євангелія від Матвія, Марка і початок Євангелія від Луки (1570 р.) Василя Тяпинського. Переклад Євангелія українською книжною мовою (залишився в рукописі) здійснив соцініанин Валентин Негалевський у 1589 р. В 1632 р. вийшов полемічний твір “Антопология” польською мовою. Написаний Євстакієм Гізелем (Кисілем) у відповідь на “Апологию” Мелетія Смотрицького. “Апокрисис” Христофора Філалета, датований 1597 р., М.Грушевський назвав трактат таким, що “бере гору над усією нашою полемічною літературою сеї доби”. Незважаючи на присвяту Петру Могилі, той наказав спалити весь наклад. Православна церква відкидала будь-які спроби співпраці у спільній боротьбі проти католицизму та унії.

Тому ідеї Реформації в Україні обмежились певними шляхетськими колами, а в цілому в Речі Посполитій вони так і не стали домінуючими. Поширення протестантизму вичерпалося до середини XVII ст. Більшість шляхти відійшла від нової віри, але, як правило, не поверталася до православної, а переходила до католицизму. Цьому сприяла політика польської корони та діяльність єзуїтів. Обсяги книжкової продукції останніх вражали. Лише у 1564-1600 рр. у Речі Посполитій вони видали 344 книги, 126 із яких полемічних. Таким чином, вони забезпечили католицькій церкві збереження провідних позицій в Речі Посполитій.

Зміна поглядів на людську особистість, її переживання знайшли відображення в поширенні також містичних течій, зокрема ісихазму та суфізму. Ісихазм виник як ідеологія Афону, що визнавала індивідуальну містичну практику спілкування (молитву) з Богом, заради повного злиття з ним. Центром поширення ісихазму в Україні була Києво-Печерська лавра. Поширення ісихазму в Україні, як і в східно-слов'янському світі загалом, вилилося в перекладах теологічної літератури – Григорія Палами, Ісака Сіріна, Діодока Фотійського, Семена Нового Богослова, Псевдо-Діонісія Ареопагіта та інших. Вчення суфіїв приваблювало ідеєю про дороги, які ведуть людину через зречення від мирських пристрастей і богомислів до споглядання Бога в містичній інтуїції і кінцевого з ним злиття.

Хоча православна церква стояла осторонь полеміки між католицизмом та протестантизмом, вона не могла не реагувати на утиски, які католики чинили проти православних. Наступ на культуру українців підтвердила Берестейська унія 1596 р., яка проголосила унію православної і католицької церков на умовах зверхності Папи Римського.

Тому із другої половини XVI ст. українські землі охопив національно-релігійний рух, кульмінацією якого пізніше стало утворення козацької держави. “Перше українське відродження” ставило завданням піднести освіту і письменство на високий рівень княжої доби, повернути народу права щодо православної церкви. Тож діалог культур вилився в міжрелігійну полеміку. Перший полемічний православний трактат „Послання до Латин із їх же книг” датується 1582 р. Очевидно, він з’явився на замовлення князя Острозького, якого «допик» знаний єзуїт Петро Скарга.

До помітних полемічних творів належать книги ректора Острозького колегіуму Герасима Смотрицького «Ключ Царства небесного» і «Календар рамський новий» (1587 р.) – йдеться про введення григоріанського календаря в протестантських та католицьких країнах. Видатними письменниками-полемістами були Мелетій Смотрицький («Тренос», 1610) та Захарія Копистенський («Полінодія або Книга оборони...», 1619-1622).

Вершиною української полемічної літератури стала спадщина Івана Вишенського (близько 1550-1620 рр.), що складає 17 творів, трактатів, листів-послань (з Афону до України). Його полемічні праці відрізняли ідеї повернення до ідеалів раннього християнства, де всі рівні перед Богом, де не вивищувалася церковна ієрархія. І. Вишенський не сприймав надбання католицької культури як такі, що збагачують духовний світ людини, і відповідно відмовляв їм в історичній перспективі.

Характеристику загального духу епохи в розвитку української культури слід закінчити наступним. Як зазначалося вище, постійну небезпеку для України являло Кримське ханство, пов’язане васальними відносинами з Османською імперією. З кінця XVI ст. не припинялися напади татар на Придніпров’я, що залишилося мало захищеним в процесі боротьби між осілим православним людом та кочовиками, мусульманами. На землях осідали втікачі від кріпацтва, які своє життя підпорядковували обороні землі та віри. Так виникає козацтво, поява якого знаменувала собою визначальний злам в історії української культури. Поступово козацтво заступило колишню українську знать і перебрало на себе вирішення питання збереження та відтворення української самобутності.

## **Розвиток освіти, науки, книгодрукування**

Головні осередки освіти – школи – були тісно пов'язані з церквою, з православною культурою. Школи існували при монастирях, церквах, благодійних установах, а також в маєтках приватних осіб. Шкільна освіта була доступною не лише для дітей знаті та багатого міщанства, а й селян та ремісників. У школах поряд із тогочасною українською мовою (церковно-слов'янською, слов'яно-руською) вивчалася латинь. Вчителями-наставниками, як правило, були дяки.

Поширення реформаційних рухів у XVI ст. та початок католицької реакції в Польщі (з мережею єзуїтських шкіл) загрожували знищенням української школи та освіти. Щоб не допустити домінуючого впливу католицьких та протестантських шкіл на українську мову, православні школи в останній чверті XVI ст. починають засновувати як окремі особи, так і цілі організації – братства.

На Волині низка шкіл, найвідомішою з яких була перша українська школа вищого рівня (академія), була заснована князем Костянтином-Василем Острозьком (1526-1608 рр.), магнатом, відомим меценатом, нащадком Володимира Святославовича. Академія не випадково з'явилася на Східній Волині, яка на зламі XVI-XVII ст. була центром культурно-політичного життя. Саме тут склалися найсприятливіші умови для української культури. Волинь до 1596 р. входила до складу Великого князівства Литовського, і великі волинські землевласники обіймали ключові посади в установах, де панувала українська мова. Зміна політичної ситуації, входження в нове політичне життя (сеймики, з'їзди, сейми) вимагала досконалого володіння польською та латинською мовами. Перестала відповідати вимогам часу система домашнього, прицерковного чи примонастирського навчання для шляхетських та міщанських дітей. Навчання ж у католицьких та протестантських школах в Речі Посполитій прямо та опосередковано призводило до полонізації.

Спорудження Острозької школи стало добродійною акцією, в якій взяли участь ряд магнатів. Значні суми надала племінниця К.В. Острозького Галшка Острозька. У 1615 р. інша Галшка, Гулевичівна, подарувала Київському Братству землю під майбутню Могиллянську академію.

Сучасники називали Острозьську школу «триязычним ліцеєм», «колегією», «академією». Офіційного статусу вищого навчального закладу вона не мала. Лише польський король зі згоди Папи Римського міг надати його, але, звичайно, не для некатолицького навчального закладу. В основу її діяльності було покладене вивчення, як і в усій Європі, семи

«вільних наук». Програма включала предмети «тривіуму» (граматика, риторика, діалектика) і «квадривіуму» (арифметика, геометрія, музика та астрономія). Разом з тим навчальний процес вирізнявся національним характером, активним використанням греко-візантійської спадщини. Гуманістичну спрямованість «тримовного» ліцею (єврейсько-греко-латинського), ідею якого популяризовував в Європі задля видання Біблії Е. Роттердамський, в Острозі адаптували до потреб православної школи, замінивши єврейську на церковнослов'янську мову.

Першим ректором академії був Герасим Смотрицький. Історію закладу писали Дем'ян Наливайко (брат гетьмана Северина Наливайко), Василь Сурезький, Клірик Острозький, Христофор Філарет, Іван Федорович та ін. З академії вийшли Мелетій Смотрицький, Ісайя Копинський, Петро Конашевич-Сагайдачний та інші, всього близько 500 випускників.

Велике значення в розвитку освіти відіграли школи братств. Братствами називалися організації православних міщан. Найбільш відомими та впливовими були Львівське (воно ж Успенське, згодом Ставропігійське – 1585 р.), Київське (1615), Луцьке (1617). З братствами та школами співпрацювали визначні церковні та освітні діячі Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський, Іов Борецький, Петро Могила.

Початкова освіта дітей міщан оплачувалася батьками, хоча вчилися в школах і вбогі діти, звільнені від плати. При братствах були й учні вищого ступеня, яких назвали спудеями (студентами). Вони водночас училися та займалися репетиторством, викладали, призначалися братськими проповідниками. Вихованці братських шкіл ставали не лише носіями новітніх знань, а й захисниками православних традицій.

Особливого значення в освітньому процесі набула київська школа, заснована Богоявленням братством. У 1632 р. Петро Могила об'єднав цю школу зі школою, яку він заснував у Києво-Печерський Лаврі. Так з'явився навчальний заклад, який згодом став провідним для слов'янського світу – Києво-Могилянський колегіум (академія з 1701 р.). Навчальні програми колегіуму не відрізнялися від західноєвропейських університетів. Викладання велося на латині. Водночас вивчалися старослов'янська та грецька мови, що розширювало можливість оволодіння національною та світовою культурною спадщиною. Курс навчання був розрахований на 12 років і включав вивчення семи вільних наук: граматики, риторики, поетики, філософії, математики, астрономії, музики. Викладацький склад відзначався високим рівнем підготовки, зокрема, і за рахунок навчання в закордонних колегіях та університетах. Наприклад, у курсі філософії не

лише висвітлювалися богословські ідеї Ф. Аквінського, а й обґрунтовувалися погляди Арістотеля, Е. Роттердамського, Р. Декарта, Т. Гоббса, Б. Спінози. Велику роль у науковій та навчальній діяльності в колегіумі відіграла академічна бібліотека, комплектування якої започаткував за власні кошти П. Могила.

Колегіум, крім навчальної діяльності, проводив просвітницьку роботу. Філософи й письменники, які групувалися навколо нього, займалися унормуванням канонічного права всіх галузей православного церковного життя, на яких базувалася українська культура.

У тісному зв'язку з освітою розвивалися наука та книгодрукування. Перші друковані книги кирилицею з'являються наприкінці XV ст. у Кракові, де мешкало чимало українців. У 1491 р. у друкарні Ш. Фіоля вийшла серія книг, очевидно, на замовлення православного кліру Краківської руської громади – «Октоїх», «Часословець», «Тріодь пісна», «Тріодь цвітна».

Наступний крок у кириличному книгодрукуванні зробив просвітник Франциск Скорина (1490-1540 рр.). Його видання, зокрема Біблія, були дуже популярні в Україні, про що свідчать численні рукописні копії.

Світовим надбанням національної культури стали друкарські та мистецькі традиції, закладені Іваном Федоровим. Наприкінці XVI ст. у Львові вийшли перші друковані ним книги «Апостол» (1574), «Грецький буквар» (1578), який використовувався навіть болгарськими книжниками, а також Острозька Біблія (1581). Цей просвітник знаходив підтримку в міщанському середовищі. Загалом його діяльність започаткувала перехід від схоластики пізнього середньовіччя до національно-культурного відродження кінця XVI ст. – першої половини XVII ст.

У тогочасну систему наукових знань входили богословські дисципліни, граматики, поетика, арифметика, етика, філософія, історія, право, медицина, музика. Ці науки вважалися такими, що сприяли пізнанню світу в добу середньовіччя та в добу гуманізму.

Багато молодих українців проводили студії в Празькому, Лейпцігському, Болонському, Падуанському, Краківському університетах. Найбільш відомими серед них стали поет Павло Русин із Кросна (близько 1470-1517 рр.) та Юрій Котермак із Дрогобича (близько 1450-1494 рр.), який після закінчення Краківського університету став професором медицини та філософії, визнаним астрономом, ректором Болонського університету, автором надрукованої в Римі книги «Прогностична оцінка поточного 1483 р.». Ця невелика латиномовна книжка вважається першою відомою друкованою працею з України. Водночас вона є наочним доказом

контактів українських земель з провідними осередками європейської науки.

Осередками науки в Україні були наукові гуртки нового типу при Острозькому та Києво-Могилянському колегіумах, при братських школах. Провісником української академії наук було об'єднання вчених у Києво-Печерській Лаврі, яке очолював архимандрит Єлисей Плетенецький. Релігійна боротьба й оборона віри народу вимагали не лише поглиблення богословських студій, а й опанування античної філософії; переходу від грецької до латинської мови. Переклади книжок з різних галузей знань сприяли розробці наукової термінології. В численних наукових виданнях друкувалися богослужбові та полемічні твори, здійснюється видання святого Письма (Острозька Біблія 1581 р.), видаються богословські трактати з філософським наповненням – «Требник», «Літос» Петра Могили, «Зерцало богословія» Кирила Транквіліона – Ставровецького, перший вітчизняний підручник з філософії «Арістотелеві проблеми». Також друкувалися граматики, словники-лексикони – Памви Беринди, Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького.

### **Музика, театр, архітектура, живопис**

Музика. У XV-XVI ст.ст. досягає високого рівня розвитку український епос – думи, балади, історичні пісні. Думу Т. Шевченко вважав найвищим художнім надбанням українців. Цей жанр народної творчості був пов'язаний з історією народу, оспівував звитягу борців за незалежність рідної землі, підносив етичні заповіді пращурів. Герої дум втілювали кращі риси народу: жагу до життя і свободи, привітну вдачу, побратимство, вірність православної вірі. Надзвичайної популярності набула дума про козака Голоту, «який не боявся ні огня, ні меча, ні третього болота». Поширеним був цикл дум, пройнятих визвольними настроями: «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів з города Азова», «Самійло Кішка».

Визначні події в житті народу відобразили історичні пісні та балади, що створювалося переважно в козацькому загалі. Найдавнішим зразком є «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?», вміщений у «Граматиці чеській» Яна Благослова (між 1550 та 1570 рр.). До улюблених народних пісень другої половини XVI ст. належить «Пісня про Байду», яка асоціюється із засновником Січі Дмитром Байдою-Вишневецьким.

Громадянську та просвітницьку роботу з донесення пісенної творчості виконували в речитативно-імпровізованій манері кобзарі, бандуристи, лірники.



Українська професійна музика була представлена передусім церковними творами. «Чужа» візантійська відправа церковних служб поступово вбирає місцево-фольклорну традицію. Виникають так звані знаменні (знамя – знак) розспіви: київський, лаврський, чернігівський та інші, які в XVII ст. знайдуть своє продовження в акапельному співі. Яскравим зразком церковної музики стали вечірні богородичні пісні – догматики, звучання яких сприяло творенню мелодичної єдності всього етнічного простору. У церковній музиці народжуються ранні форми багатоголосся – строчний і демественний спів. Дослідники вважають імовірними контакти з найвпливовішою західною школою раннього багатоголосся – паризькою Notre Dame.

Формується коло нотованих книг, які містили репертуар сакральних співів. Головними осередками церковного співу були єпископські кафедри Києва, Чернігова, інших міст, великі монастирі, передусім Києво-Печерський. Поступово до церковного співу долучаються малі міста, містечка, села, чиї парафії спрощують, скорочують, доповнюють його місцевою мелодикою. Так зароджувався національний стилетворчий процес.

Відбувається взаємопроникнення народної пісенної творчості та церковного співу. Язичницькі обрядові співи втрачають культове призначення, наповнюються звичаєвістю. Православна церква зуміла пристосувати язичницький фольклор до власних потреб. Так, святкування Великодня було узгоджено з обрядом весняного пробудження, день Іоана Хрестителя – зі святом Купала, Різдво – з колядками та щедрівками.

Подальшого розвитку набуло дзвонарське мистецтво. Воно передавалося з покоління в покоління. Кафедральні собори і великі монастирі, що мали великий набір дзвонів (від могутнього Благовіста до десятка менших різної величини) формували репертуар та виконавські особливості дзвонарського мистецтва.

З'являється новий тип побутової музики, орієнтований на міське середовище.

Новими елементами поповнювалася інструментальна музика. У цей період склався розмаїтний інструментарій, куди входили: ударні – бубен, барабан, тулунбаси; духові – сурма, сопілка, флюяра, трембіта, дуда, труби, бугай; струнно-щипкові – кобза, бандура, торбан, тримба, а також скрипка, басоля, цимбали і ліра.

Театр. Друга половина XVI ст. – перша половина XVII ст. стали періодом заснування українського театру. Найбільш поширеними його видами були шкільний, народно-ярмарковий та містеріальний.

Ранній шкільний театр – це гуртові декламації, наприклад, панегірика (привітання, нахвали) вчителям, надгробні промови, послання з приводу історичних та інших подій (війна, укладання миру, коронація, зустріч або відправлення посольства, Різдво, Великдень тощо). Репертуар складали також твори, виконані в жанрі «ляменту», плачу, народних голосінь. Шкільні спектаклі могли виконуватись як без сценічної атрибутики, так і з залучанням декорацій та костюмів.

Одним з провідних центрів шкільного театру був Луцьк. Відомо, що вихованці єзуїтського колегіуму вітали там у 1614 р. уніатського митрополита Йосипа Велямина Руцького як латинськими віршами, так і українським діалогом. Із заснуванням у Луцьку братської школи в 1614 р. шкільні вистави набули регулярного характеру.

Відомі також зразки декламацій і діалогів, створених у Львові і Києві.

У першій половині XVII ст. у театрі з'являються перші зразки української релігійної драми – містерії, що була пов'язана з поетикою шкільного театру. До нашого часу дійшли уривки містерій, вміщених у рукописних збірниках пізніших часів. Зокрема, І. Франко віднайшов «Слово о збуренню пекла», створене на Волині чи Галичині в першій половині XVII ст. Написане народною мовою «Слово» розповідає про народження, муки смерті та воскресіння Христа. У відповідності зі шкільною поетикою зображення Христа заборонялося, подавався його алегоричний образ.

Український театр поповнюється також зразками побутової комедії – інтермедії. У комедійних сценах широко використовуються матеріал усної народної творчості, широковідомі народні герої.

До цього періоду належить і зародження вертепу – лялькового народного театру. Це сценічне видовище відбувалося в скринці, що мала вигляд дво- чи триповерхового будиночка. На верхньому поверсі за допомогою ляльок розігрувалися біблійні сюжети (вертеп – печера, місце народження Ісуса Христа), а на нижньому – народно-побутові сценки. Вертепні вистави розігрувалися акторами і за відсутності ляльок, але обов'язковими залишалися наявність макету вертепу та стилізованої зірки, що вказувала шлях до нього. Вертеп увібрав та синтезував лялькову виставу і сценографію, музику і пантоміму, ставши, таким чином, національною предтечею театру в Україні.

Архітектура та будівництво підпорядковувались завданням оборонної політики, були пов'язані з характером укріплення міст. Динамічний розвиток міст стимулював інженерно-технічну думку. Прискореному містобудуванню сприяло введення магдебурзького права.

Оборонні зразки отримали класичне завершення в замковій архітектурі з силуетами високих башт та мурів з бійницями (Луцьк, Збараж, Кам'янець-Подільський). Активне будівництво резиденційних укріплень зробили їх важливими об'єктами при плануванні міст.

Найхарактерніші зразки резиденційної архітектури знаходилися на території Волині та Поділля. Це були замки, які включали систему стін з вежами та житловими приміщеннями для власника з родиною, а також гарнізону. Житлові будівлі на території замку були дерев'яними. До нашого часу такі комплекси дійшли лише в окремих елементах. Так, від Луцького замку збереглися стіни і вежі. З резиденції князів Острозьких в Острозі вціліла лише вежа Мурована з двоповерховими підземними і наземними ярусами. До системи укріплень замку входила й оборонна Богоявленська церква. Таке поєднання резиденцій з храмом – вияв успадкування традицій княжої доби, а з іншого боку – демонстрація рідкісного підходу щодо планування оборонного комплексу.

Загалом замки Поділля утворили в XVI ст. унікальний комплекс оборонного мурованого будівництва, своєрідну укріплену лінію, покликану прикривати шлях татарських та турецьких набігів. Центральне місце посідала Кам'янець-Подільська фортеця, розташована на утвореному каньйоном острові.

Було також відбудовано та розширено Хотинську фортецю, споруджено замок в Хмільнику, оновлено замок у Скалі-Подільській. Після докорінної перебудови всередині XVI ст. Меджибіж став однією з найвідоміших фортець регіону.

Оборонна лінія від Поділля була продовжена групою дерев'яних замків на схід до Дніпра. У 1542 р. був споруджений найбільший в українській історії Київський укріплений замок з однією прямокутною та 14-ма шестигранними вежами. Він включав старостинську резиденцію, численні приміщення для гарнізону й службового призначення, чотири церкви, костюл. У 1544 р. було завершено будівництво дерев'яного замку з 6 вежами в Житомирі, у 1549 р. – в Черкасах.

З другої половини XVI ст. форми оборонної архітектури поступають місцем елементам ренесансового палацового будівництва (Бережани, Меджибож). Зразки ренесансового стилю панували в архітектурі Львова другої половини XVI ст. – першої половини XVII ст. («Високий замок», «Чорна кам'яниця» тощо).

Церковна архітектура пройшла еволюцію від візантійсько-руського стилю до ренесансового та готичного. На зміну мурованому церковному

будівництву приходять дерев'яне, домінуючі позиції якого набирають своєрідної канонізації в церковній традиції.

### Запитання для самоконтролю

Проаналізуйте зв'язок між тенденціями розвитку української культури та історичними обставинами на землях України?

Чому М. Грушевський називав релігію прапором національності та боротьбою культур русько-візантійської та польсько-латинської?

Поясніть термін "Перше українське відродження".

Назвіть актуальні на сьогодні ренесансні ідеї XVI ст.

Хто такі єзуїти?

Охарактеризуйте роль Пересопницького Євангелія в історії української культури і державності.

У чому полягала діяльність братств?

Що таке замкова культура?

Що таке вертеп?

### Література

Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – С. 95-144.

Бокань В.А. Історія культури України: Навч. посібник./ Міжрегіональна академія управління персоналом. – 2-е вид., доп. – К.: МАУП, 2001. – С. 52-79.

Борисенко В.Й. Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття. 2-ге вид.: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1998. – С. 111-179.

Історія української культури у п'яти томах// Українська культура XIII-першої половини XVII. – К.: Наукова думка, 2001. – Т.2. – Розд.4. – С.477-801.

Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура. Курс лекцій. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – С. 312-344.

Огієнко І. Українська культура. Коротка історія українського народу. (Репринтне видання 1918 р.). – К.: 1991. – С. 3-163.

Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1999. – С. 120-207.

Терещенко Ю.І., Курило В.М. Історія України: Кн.. 1: Від найдавніших часів до 1917 р. – К.: Вид-во „Сільгоспосвіта”, 1995. – С. 201-239.

Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення стародавньої держави до кінця 16 ст.: Навчальний посібник

для студентів вузів / Ю.І. Терещенко; Програма "Трансформація гуманітарної освіти в Україні". – К: Перун, 1996. – С.270-494.

Українська та зарубіжна культура: Навч. посібник/за наук. Ред. Л.Є. Дещинського. – 4-е видання., перероб і доповнене. – Львів: БескидБіт, 2005. – С. 146-184.

Черепанова С.О. Українська культура: історія і сучасність: навч. посібник. – Львів: Світ, 1994. – С. 55-287.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: АртЕк, 1999. – С. 168-176.

## **Тема V. КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ЧАСИ КОЗАЧЧИНИ ТА ГЕТЬМАНЩИНИ (друга половина XVII ст. – XVIII ст.)**

### План

1. Умови та тенденції розвитку культури. Феномен українського бароко.
2. Розвиток освіти та науки.
3. Специфіка бароко в літературі, архітектурі, мистецтві.

### **Умови та тенденції розвитку культури. Феномен українського бароко**

Українська культура др. пол. XVII – XVIII ст. – це духовний образ однієї з найважливіших епох в історії народу. З одного боку, цей період став моментом культурного злету, обумовленого ліквідацією польсько-шляхетського режиму, створенням національної державності, з іншого – доба Руїни та Гетьманщини призвела до занепаду державності і поділу України між іншими державами, що створювало несприятливу атмосферу для розвитку культури. І все ж саме цей час дослідники називають золотою добою української культури.

Хмельниччина стала каталізатором зрушень в суспільній свідомості. У переддень революції домінантною рисою культури української спільноти була мозаїчність – синдром “розтятого світу” з притаманною йому строкатістю політичних, соціальних та конфесійних тотожностей. Натомість на зламі XVII-XVIII ст.ст. перед нами постає цілісний образ “українськості”. Революція, за словами Н. Яковенко, розламавши старий світ, підготувала простір для утвердження нових культурних вартостей.

Необхідність забезпечення територіальної цілісності держави, її утвердження на міжнародній арені вимагали освічених людей, контактів

між регіонами, людьми. Ламалися економічні та політичні перегородки, замкненість та ізолюваність, характерні для середньовічного соціуму.

Розширився ареал земель, які заселялися українським етносом. Вихідці з Лівобережжя освоювали територію Слобожанщини. Ішла колонізація Причорномор'я. На нові землі переселенці переносили культуру землеробства і тваринництва, водночас збагачували їх традиціями вихідців з інших держав – Росії, Польщі, Німеччини, Болгарії.

Усе це стало можливим завдяки діяльності козацтва. Саме з його середовища вийшла нова аристократія, яка взяла на себе утвердження державності, розвиток освіти, спорудження храмів, опікування мистецтвом. Ідеї державотворення були підпорядковані всі культурні формовияви. Її вплив позначився на характері літературних творів, монументального та станкового живопису, скульптури, архітектури.

Саме козацькі часи називають добою Бароко, маючи на увазі не лише мистецький стиль, а й світовідчуття в цілому. Більше того, національний варіант бароко називають “козацьким”. Козацтво було носієм нового художнього смаку. Воно виступало основним замовником і творцем художніх цінностей. Серед них: козацькі думи, пісні, поеми, козацький танок, портрет, ікони, козацькі собори. З козацькою ідеологією свободи, розкнутості волі, виклику ворожим силам пов'язаний процес перегляду життєвих орієнтирів. Формування, розквіт і диференційно-трансформаційний саморозклад українського бароко відповідає піднесенню та занепаду козацької державності, – пише Ю. Павленко.

Культурний розвиток українських земель поєднував традиції Княжої доби, ідеї Гуманізму, Ренесансу, Реформації, а пізніше Бароко і Просвітництва. Ці ідеї на місцевому ґрунті дали оригінальні зразки інтелектуальних надбань у сфері освіти і педагогіки, наукових знань і книгодрукування, літератури і мистецтва. Особливість культури Просвітництва, на думку М. Поповича, полягала в тому, що, настояна на традиціях Києво-Могилянської академії, вона була орієнтована на західні цінності і водночас невіддільна від православної образності, біблійного символізму, мислила релігійними категоріями, „але мислила вільно.”

Але утворення держави супроводжувалося в масах мрією про зміну соціальних підвалин життя. Це сприяло національній консолідації і водночас відривало від національного організму шляхту. Старшина не була зацікавленою в соціальних змінах. Ставлення до козацтва змінювалося на гірше під враженням від розбрату між ватажками. Усередині самого козацтва відбувалася соціальна диференціація.

Не менш руйнівний вплив на інтелектуальне середовище справили війни, які вели за українські землі Росія, Річ Посполита, Туреччина. Руїна принесла розорення, знищення населення, ліквідацію багатьох церков та монастирів – центрів книжності, писемності, шкільництва.

Землі України з др. пол. XVII ст. опинилися в різних політичних умовах, що впливало на розвиток культури. Динамічніше процеси культурного розвитку відбувалися на Лівобережжі, де тривалий час зберігалися національні державні структури, повільніше і в деформованому вигляді – на Правобережжі, у Східній Галичині, на Північній Буковині та Закарпатті, де традиції державності були менш тривалими. Духовне життя земель підпорядковувалося закономірностям держав, до складу яких вони входили. Якщо на Лівобережжі культурний рух віддалився від європейського контексту, то Правобережна і Західна Україна втратили імпульс національно-культурного будівництва. Це нівелювало етнічні особливості культури, створювало перешкоди щодо кристалізації спільних елементів культури, характерних для етносу.

Українська культура розвивалась в умовах полонізації та русифікації. Відразу після укладення союзу між Україною і Московією інтеграційні процеси в сфері культури виявилися однозначно: російська мова проникає на сторінки державної документації, в українські школи і духовні заклади. Після того, як українська церква втратила автономію (1685-1687 рр.), богослужіння все частіше велось російською мовою.

Паралельно з України почався відплив інтелектуальних сил. Україна влила в Росію свіжий струмінь європейської освіти і культури, натомість сама духовно знекровлювалась. “Преславне прорубування вікна в Європу там, на півночі над Невою, – писав І. Франко, – се рівночасно затикання вікон, якими світло науки проникало на Україну”.

Феномен українського Бароко. Започаткована в XVI ст. в Італії культура, яку пов’язують зі стилем бароко (barocco – дивний, химерний) – важливий етап європейської історії. Він збігся з формуванням націй, боротьбою за національні держави і хвилею контрреформації. Ідеал універсальної людини, виплеканий Ренесансом, був витіснений тією істиною, що людина нового часу – національна. Світобачення барокової культури пройняте відчуттям трагічної суперечності людини і світу, в якому людина підпорядкована суспільству, державі. Відбуваються зрушення в системі цінностей, соціальній психології, педагогіці, моралі, художній культурі.

Дійсність викликала в майстрів бароко як захоплення, так і велику тугу. Звідси риси барокового світовідчуття: неспокій, намагання поєднати,

здавалося б, непоєднані речі: фантастичність, ірраціоналізм, підвищену експресію і водночас раціоналізм, діловитість. Від середньовіччя засвоюється символічне бачення світу, від Ренесансу – гуманізм та відновлення античності, від Реформації – динамізм, від раннього Просвітництва – ідеали духовності. Тому і в українському бароковому мистецтві співіснують прагнення неможливого і песимізм, пафос боротьби і перемоги та примирення з думкою, що зло сильніше за добро.

Бароко стало першим універсальним напрямом новоєвропейської культури. Масове поширення культурних новацій свідчило про належність до спільної цивілізації, але одна деталь могла мати різний смисл у різних культурах. Там, де перемогли феодальні сили й католицизм (Італія, Іспанія, Франція, Португалія), бароко було аристократичним мистецтвом, схильним до маньєризму та евфемістичної символіки. У протестантських країнах, де бароко поширилось пізніше, та в слов'янському світі (серед країн православного регіону бароко набуло найвищого розквіту в Україні) у культурі бароко поряд з високим стилем виявляються демократичні тенденції, розпочинається фольклоризація мистецьких жанрів.

Відтак українське бароко мало зв'язок з народною творчістю. Бароковий стиль просякнутий пафосом боротьби за утвердження козацької держави. Зусиллями П. Могили, С. Косова, М. Смотрицького, К. Саковича, К. Ставровецького та ін. розробляється концепція синтезу західноєвропейської та східнослов'янської культури.

Як художній стиль бароко дало можливість самовираження людини тієї драматичної доби. Реалістичне світобачення для барокової свідомості нехарактерне. Світ постає сповнений містики, гіпербол, темних метафор, надмірно емоційних станів. Таке світорозуміння відбилося й на художній картині світу. У ній знаходилося місце для фантастичних мотивацій, міфічних, релігійних та містичних уявлень, осяянь, прозрінь тощо. Мистецтво бароко зазирнуло в глибини душі, відобразило її світло й темряву – світлотінь стало в бароко одним із головних художніх прийомів.

Якщо в Україні центри ренесансної культури зосереджувалися на західних теренах, то осередок барокової культури – на Лівобережжі. Саме там зберігається і набирає сили любов до вітчизни. Розвиток барокового стилю на західних землях проходив під європейським впливом.

Крім територіального, відомий поділ українського бароко на рівні – верхнє (або аристократичне) та низове (демократичне). Представниками першого прийнято вважати шляхту та козацьку старшину. Низовий рівень уособлювали міщани, селяни, рядове козацтво. Особливістю українського бароко було переважання творів духовних над світськими.



Хронологічні рамки бароко в Україні сягають XVII та XVIII ст.ст. Приблизно з середини XVIII ст. бароко переживає кризу, яка характеризувалася загостренням суперечностей між культурою денационалізованої верхівки, з одного боку, і народних мас – з іншого.

### **Стан розвитку освіти та науки**

Україна в др. пол. XVII – XVIII ст.ст. була зоною суцільної грамотності. Протестантські, єзуїтські, уніатські заклади разом з братськими і приходськими православними школами зробили величезний внесок у розвиток народної освіти. У щоденнику Павла Алеппського було занотовано, що "...по всій Козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях".

Сфера освіти характеризується розгалуженою мережею початкових закладів, формуванням професійної освіти, становленням національної школи вищого типу. Ознакою українського шкільництва, як нижчого, так і вищого ступеня, був його позастановий статус (попри те, що становість була рисою системи освіти Речі Посполитої і Російської імперії). Початкова освіта однаковою мірою була доступна і чоловікам, і жінкам.

Дотримуючись традиції, населення Лівобережжя й на власні кошти засновувало й утримувало школи. Учителями були священнослужителі, але переважно ці обов'язки покладалися на дяків. На Лівобережжі, в Києві та Слобожанщині існували лише православні школи.

Ревізійні книги показують, що в 1740-1748 рр. на території Ніжинського, Лубенського, Чернігівського, Переяславського, Полтавського, Прилуцького і Миргородського полків було 866 шкіл, тобто на тисячу душ – по одній школі. На Слобожанщині 1 школа була на 2500 душ. Найгрунтовніше навчальний процес було організовано в Лубенському полку. В 1760 р. полковник І. Кулябко вирішив навчати грамоті козацьких дітей. У 1765 р. Генеральна військова канцелярія розіслала в усі полки ордер про організацію навчання козацьких дітей грамоти.

Мета школи полягала у вихованні християнина. Дітей потрібно було навчити читати і правильно розуміти прочитане. Навчання тривало 3 роки (вивчення букваря, часослова і псалтиря). Основним методом навчання було багаторазове читання тексту. Початкова школа не ставила завдання

навчити писати, адже це не диктувалося практичною потребою. Це вміння було необхідне тим, хто заробляв цим на хліб: писарям, канцеляристам.

Подальшого розвитку набула початкова освіта в Запорізькій Січі, на території якої мешкало майже 100 тис. осіб. Приходські школи існували в паланках, слободах, зимівниках. На середину XVIII ст. на Слобожанщині та в Запорозькій Січі налічувалося близько 1000 початкових шкіл. З ініціативи кошового отамана Я. Гнатовича в 1754 р. у Січі було відкрито школу, яка готувала старшин, канцеляристів, а також для інших посад. Проіснувала вона 15 років. Існувала головна Січова школа (1754-1768), яка прирівнювалася до кращих тогочасних закладів. У ній вивчали політику, риторику, математику, географію, астрономію, військову справу.

На Правобережній Україні, крім парафіяльних, продовжували діяти братські школи. Проте в зв'язку з тим, що чисельність православної шляхти меншає, а міщанство втрачає значення, братські школи занепадають. На їх місці з'являються уніатські школи, що були в руках ордену Василіан, за характером зовсім інші порівняно з братськими.

Специфіка розвитку українських земель зумовила високий статус жінки. До сер. XVIII ст. у структурі освіти України не існувало спеціальних навчальних закладів для жінок. Перші урядові заходи в галузі жіночої освіти було здійснено за часів Катерини II. Згідно з указом від 5 травня 1764 р. було засноване Виховне товариство шляхетних дівчат (Смольний інститут) для дворянських дітей. Початкову освіту з кінця XVIII ст. дівчата здобували в нижчих і вищих училищах. До нижчих належали малі народні училища. Підвищеним типом початкових шкіл були головні та двокласні народні училища. До них приймали дівчат 11-14 років, які закінчили повний курс однокласних училищ або мали відповідні знання. Навчальний курс у таких училищах тривав 5 років. Після шкільної реформи 1804 р. ці училища перетворили на гімназії, куди приймали виключно хлопчиків.

У др. пол. XVIII ст. в Україні з'являються приватні закриті пансіонати, які утримувалися, переважно, французами і призначалися для дівчат з привілейованих станів. Мета полягала в підготовці дівчини до обов'язків матері та дружини. Термін навчання складав 4-5 років. Перші пансіонати були засновані в 1779 р. у Кременчуці. До початку XIX ст. вони вже існували в Чернігові, Ніжині, Полтаві, Херсоні, згодом у кожній губернії.

Освітній процес ускладнювався мовною політикою Речі Посполитої та Росії. Прийнятий польським урядом закон 1696 р. виключав українську мову з адміністративного вжитку, вона залишалася лише мовою церкви. У Росії були видані укази, за якими "книги литовскія печаті", друковані

українським варіантом церковнослов'янської мови, підлягали вилученню і спаленню. У 1721 р. з'явився царський указ, яким Києво-Печерській і Чернігівській друкарням заборонялося видавати книжки, крім церковних, але і їх пристосовували до російських норм. У 1735 р. було наказано вилучити з церков українські друки. У 1720 р. було заборонено книгодрукування українською мовою в Києво-Могилянській академії.

З кінця XVIII ст. мережа шкіл почала скорочуватись. Якщо в 1768 р. на території Чернігівського, Городненського, Сосницького повітів були 134 школи, і одна припадала на 746 душ населення, то в 1875 р. на тій самій території було лише 52 школи, а отже школа припадала на 6750 душ. Майже не стало шкіл в панських, покріпачених селах.

Середня та вища освіта. У XVIII ст. формується система професійної освіти. У 1746 р. в Єлисаветграді було відкрито казенну школу, яку відвідувало 60 дівчаток і 80 хлопців. У 1738 р. було відкрито музичну школу. Спочатку вона функціонувала в Глухові, потім у Переяславі, а згодом була переведена до Києва. Готували в ній співаків, диригентів, скрипалів, бандуристів, музикантів для духових оркестрів. У 1771 р. така школа відкривається на Січі, а в 1786 р. – в Києві. Морське відомство засновує в Миколаєві артилерійське (1794 р.) та штурманське (1798 р.) училища. В 1768 р. при Харківському колегіумі були відкриті додаткові класи. Вони становили самостійний заклад, де готували перекладачів, вчителів, геодезистів, землемірів, картографів, артилеристів, архітекторів, художників, музикантів та співаків. Першу медичну школу було відкрито в Єлисаветграді в 1787 р.

Канцелярський курінь. Становлення держави висунуло проблему забезпечення фахівцями адміністративного апарату. Справу підготовки кадрів перебрала Генеральна військова канцелярія. На її базі в Канцелярському курені, який розташовувався в гетьманських столицях, проходили підготовку майбутні дипломати, економісти, військові, юристи. Курінь підпорядковувався Генеральному писарю, безпосереднє керівництво здійснював старший канцелярист. Умови вступу були суворими. Бажаючий мав засвідчити заможність, чесність й “благонаравіє” роду. Друга умова – свідоцтво про закінчення Києво-Могилянської академії. Кандидат мав знати граматику, синтаксис, риторику, філософію та особливо логіку.

Православні колегіуми. Щаблем вище “дяківок” стояли колегії, які на Лівобережжі засновують представники церкви. Колегіуми – середній тип навчального закладу – не були пов'язані з органами управління. Звідси

індивідуальність планів роботи. Однак загальний напрям освіти, методика навчання вони запозичували від Києво-Могилянської академії.

Колегіум у Чернігові – центрі Гетьманщини – виник на базі слов'яно-латинської школи, переведеної в 1689 р. архієпископом Л. Барановичем з Новгород-Сіверського. Відкриття його відбулося в 1700 р. при І. Максимовичі, який був вихованцем Київського колегіуму й обіймав з 1697 р. чернігівську архієпископську кафедру. Навчатися в колегіумі могли вихідці з різаних станів. Навчання тривало 6 років. Викладання велося церковно-слов'янською, польською і латинською мовами, вивчали також грецьку.

У 1727 р. Білгородський єпископ Є. Тихорський, якому в церковних справах підлягала Слобідська Україна, заклав колегію в Харкові, яку нерідко називали академією. До відкриття Харківського університету це був головний освітній центр Слобожанщини.

У 1738 р. єпископ Арсеній Берл відкриває семінарію в Переяславі. Тут розпочинав педагогічну діяльність Г.С. Сковорода. У Полтаві в 1779 р. було відкрито Слов'янську семінарію, перейменовану в 1786 р. на Катеринославську (її згодом закінчив І. Котляревський).

Головним джерелом утримання колегіумів були монастирські маєтки. Тому політика відібрання маєтків в монастирів, проведена Катериною II у 1786 р., була ударом для українських шкіл, які втратили значення.

На Правобережжі та Західній Україні середню освіту отримували в єзуїтських школах, які організував Василіанський орден. Із сер. XVII ст. єзуїтське шкільництво переживало кризу, серед причин була застаріла програма, кодифікована в Ratio Studiorum (1599). У першій чверті XVIII ст. єзуїтське шкільництво почало оновлюватися. Найрадикальніших змін зазнало викладання філософії та історії. За рівнем навчання єзуїтські колегіуми поділялися на повні (studium universale), або вищого рівня, і неповні, або нижчого рівня. Програма повних складалася з трьох ступенів: п'ятикласного курсу гуманістичних наук, або середньої школи, три- або дворічного курсу філософії й чотирирічного – з теології, які, як правило, вивчали члени ордену та кандидати до духовного сану. Світська молодь обмежувалася програмою середньої школи та філософією.

Неповні колегіуми являли власне середню школу без викладів з філософії. Така школа давала гуманістичну освіту з семи мистецтв – граматики, поетики, риторики, арифметики, геометрії, діалектики й музики. Програма складалася з п'яти класів: найнижчого класу граматики, що в свою чергу розбивався на класи інфіми, граматики й синтаксису, та класів поетики й риторики. Наприкінці року відбувалися екзамени. У

межах повного курсу філософії вивчали логіку, фізику, математику, метафізику й етику, але повний курс філософії викладали не у всіх колегіумах.

У XVIII ст. мережа єзуїтських закладів розширилася. В Україні землях кількість колегіумів у 1700-1773 рр. зростає з 9 до 15. До існуючих в Ярославі, Львові, Луцьку, Острозі, Барі, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Кросні та Перемишлі додалися нові школи і колегіуми в Красноставі (1688), Самборі (1702), Кременці (1722), Станіславі (1716), Житомирі (1747). На момент ліквідації ордену єзуїтів у 1773 р. повними колегіумами були Ярославський, Перемишльський, Луцький.

Єзуїти відкрили новий тип навчального закладу для нащадків магнатерії та заможної шляхти – *collegium nobelium* – рицарську школу. Ці школи були платними і пропонували освітню програму, що мала на меті підготовку чиновників. Вона включала французьку та німецьку мови, політику, економічні науки, юриспруденцію, історію, військову та цивільну архітектуру, а також “рицарські науки” – фехтування, танці, їзду верхи. Навчання тривало 7-9 років. Школи були незалежними від колегіумів. З 7 рицарських шкіл Речі Посполитої в Україні діяли дві – в Острозі та Львові.

Для підготовки учительських кадрів єзуїти відкрили в Ярославі учительську семінарію, яка діяла періодично до 1758 р. У роки функціонування семінарія випускала до 20 вчителів. У XVIII ст. єзуїти стали приділяти більше уваги підготовці професорсько-викладацького складу колегіумів.

При багатьох колегіумах існували музичні бурси. Складовою шкільного життя колегіумів були театри, в яких ставили вистави переважно на релігійні та історичні сюжети морально-повчального змісту.

Львівський університет. У 1661 р. львівський колегіум отримав титул університету, мав право на викладання відповідних дисциплін та присудження наукових ступенів. У підпорядкуванні єзуїтському ордену університет перебував до 1773 р. Він мав філософський та теологічний відділи. Більшість студентів були католиками, близько третини – уніатами. Православних було мало. На середину XVIII ст. кількість слухачів була близько 700, викладачів – 15-17. Завершувалося навчання здобуттям ступенів ліценціата, бакалавра, магістра чи доктора наук. Після ліквідації ордену єзуїтів університет припинив існування. Відновлений він був імператором Йосипом II в 1784 р. і відтоді мав переважно світський характер. Складався з філософського, юридичного, медичного, теологічного факультетів та гімназій, мав право на присвоєння наукових

ступенів. З 1787 р. у Львівському університеті було засновано український інститут.

Нарешті, справжнім культурно-освітнім та науковим центром європейського масштабу була Києво-Могилянська академія. Її діяльність було проаналізовано в попередньому розділі посібника.

### **Специфіка бароко в літературі, архітектурі, мистецтві**

Література. Події XVII ст. обумовили злам в українській літературі. Цей період часто розглядають у комплексі письменства XI-XVIII ст.ст., але низка ознак дає підстави вважати його перехідним етапом до нової літератури, розквіт якої припадає на добу Відродження XIX ст. Література розвиває традиції, використовує церковнослов'янську мову, культивує старі жанри ораторсько-учительної, агіографічної, паломницької, частково полемічної прози. Водночас зароджуються і досягають вершин розвитку нові жанри – мемуарно-історична проза, бурлескно-травестійна та сатирично-гумористична силабічна поезія, шкільна драматургія.

Література поступово вивільняється від релігійної тематики, звертається до живої людини, сучасних подій. Якщо раніше церква виражала загальнонародні інтереси, то з кінця XVII ст. діяльність вищого кліру зрощується з самодержавством. Література цього періоду вписується в європейський стиль бароко з його анатомічністю сприйняття світу, алегоричністю і контрастністю образів, риторичністю й ускладненою метафоричністю, афектацією, тяжінням до пишності. З перших десятиліть XVII ст. бароковий стиль проявлявся в усіх жанрах.

Літературно-естетична думка формувалася в стінах навчальних закладів і найперше Києво-Могилянської академії, де читалися курси поетики і риторики. У поглядах на літературу українські теоретики спиралися насамперед на латиномовні трактати європейських авторів – І. Віди, Я. Понтана, Юлія Цезаря Скалігера, М.-К. Сарбєвського, які, в свою чергу, будували теорії на античних джерелах – “Поетиці” Арістотеля та “Посланні до Пізонів” Горация. В Україні в XVII – пер. пол. XVIII ст. було написано понад 50 поетик і риторик, в яких було всебічно опрацьовано мистецтво слова. Найпоказовішими були “Книга поетичного мистецтва” (1637), “Кастальське джерело” (1685), “Ліра” (1696), курси поетики (1705) і риторики (1709) Ф. Прокоповича, “Сад поетичний” (1736) М. Довгалецького. Саме в курсі М. Довгалецького, професора поетики Києво-Могилянської академії, було викладено всі вимоги поетики бароко.

На др. пол. XVII – XVIII ст. припадає розквіт мемуарно-історичної прози. Події визвольної війни, союз з Московією, боротьба проти

турецько-татарської та польсько-шляхетської агресії, чвари між гетьманськими угрупованнями привертала увагу письменників. Автори прагнули осмислити історію, показати її безперервність і самобутність. Твори жанру – пам'ятки історіографії, але вони не позбавлені літературних якостей.

Насамперед це стосується «козацьких літописів», які писалися у формі оповідань та «сказаній». Для них козаччина – продовжувач і спадкоємець лицарської княжої доби, захисник християнської віри. Чільне місце в кінці XVIII – на поч. XVII ст. посідають три козацькі літописи – Літопис Самовидця, Літопис Григорія Граб'янки, Літопис Самійла Величка.

У XVIII ст. з'явилася ще низка творів мемуарно-історичного характеру – описи, записки, що мають компілятивний характер, перелічують події без художнього опрацювання. Серед них можна виділити «Краткое описание Малороссии» (1734) невідомого автора, «Краткое описание о козацком малороссийском народе» П. Симоновського (1717-1809), «Собрание историческое» (1770) С. Луконського, анонімну «Краткую летопись Малія Росии с 1506 по 1770 гг.» (1777).

Літературне значення мають щоденники, найвідомішими з них є діаріуші М. Ханенка, який вів їх з 1722 до 1753 рр., і Я. Марковича (з 1717 до 1767 рр.), що відтворюють яскраві картини життя і побуту старшини.

Наприкінці XVIII ст. виникла важлива пам'ятка історичної прози – анонімна «Історія Русів», у якій розповідається про події в Україні від найдавніших часів до 1769 р. Цей талановитий твір поєднує ознаки наукової історіографії та художньої літератури.

Могутній пласт мемуарно-історичної прози досі не опрацьований, частина текстів не опублікована. Її роль в історії культури важко переоцінити. У ній відображено злети й падіння державності, настрої та уподобання верств, сконцентровано заряд національної свідомості й ментальності, зібрано, описано деталі боротьби українців за утвердження себе як окремого народу, збереження державності, звичаїв, віри.

Полемічна, ораторсько-учительна, агіографічна і паломницька проза. У зв'язку з посиленням турецько-татарської агресії у др. пол. XVII ст. у боротьбу включається і письменство – Л. Баранович, І. Гізель, І. Галятовський, Ф. Афонович, А. Радивиловський, В. Ясинський. Найпоказовішими серед антимагометанської публіцистики є польськомовні трактати Галятовського «Либідь» (1679) і «Алькоран Магометів» (1683).

Письменники Лівобережжя продовжували вести полеміку проти католицизму. Спрямований проти православ'я трактат єзуїта П. Бойми «Стара віра» (1668) викликав відповідь православних авторів. Л. Баранович у трактаті «Нова міра старої віри» (1676 р.) дає відсіч польському авторові. До спростування католицько-уніатських фундаментів церковної єдності Русі з Римом повернувся І. Галятовський у трактаті «Фундамента», написаному польською мовою в 1683 р.

Розглядуваний період став вершиною розвитку ораторсько-учительної прози. Трактат І. Галятовського «Наука або способ зложення казання», доданий до книги його проповідей «Ключ разумения» (1659; 1665), надовго став підручником учительного мистецтва. Провідні письменники були й визнаними проповідниками. Це згадувані Баранович, Галятовський, Радивилівський, Ясинський, Туптало, Прокопович, Кониський, Левада. Їх проповіді видані окремими книгами (Баранович – «Меч духовний», 1666; «Труби словес проповідних», 1674; Радивилівський – «Огородок Марії Богородиці», 1676; «Вінець Христов», 1688).

Важливе значення залишається за житійною літературою, агіографічною прозою. У 1661 р. у Києві було надруковано слов'янською мовою «Києво-Печерський патерик». Укладаються збірки легенд про чудеса святих, церков, ікон, Богородиці. Посіли місце в літературі збірки легенд і розповідей про чудеса: «Небо новое» (Львов, 1665), «Скарбниця потребная» (Чернігів, 1670), «Софія - мудрість» (Чернігів, 1686, польською мовою) І. Галятовського, «Руно орошенное» (Чернігів, 1683) Д. Туптала. Сухі житія часто переростають у барокові повісті, справжню беллетристику. Завершує агіографічну традицію монументальний твір – «Книга житій святих» Д. Туптала, видана в 4 томах (1689-1705).

Продовжується розвиток паломницької прози. Найвидатнішою її пам'яткою є «Странствованія» В. Григоровича-Барського (1701-1747).

У XVII-XVIII ст.ст. помітну роль відіграє перекладна література.

Також на цей період припадає розквіт шкільної драматургії, яка протягом століття досягла вершини і, по суті, завершила розвиток. До сер. XVIII ст. в Україні з'явилося понад 30 творів – шкільних драм і діалогів. Авторами були викладачі академії, в обов'язки яких входило не лише читати програмні курси поетики, а й писати і ставити шкільні драми.

Провідне місце в літературному процесі посідає поезія, точніше віршована література. Бібліографія нотує понад 2 тис. оригінальних віршів і пісень. Лише незначна частина була надрукована. Авторами їх були церковні ієрархи, священники, ченці, а також учителі, студенти,



урядовці, мандрівні дяки, писемні селяни, для яких поетичне слово було засобом духовного самоутвердження.

Ознакою культурного та літературного побуту були мандрівні дяки, по-народному – «миркачі», «бакаляри», «волочащіся ченці», «бурсаки», «спудеї», «пиворізи», часто недоучені студенти, ченці-втікачі.

До сер. XVIII ст. у поезії панує силабічний вірш, далі набуває сили силаботонічне віршування. Поезії властиве жанрове і тематичне розмаїття, широкий діапазон стилів. Розвиваються релігійно-філософська лірика, панегірична, етикетна, церковно-історична, полемічно-публіцистична поезія. Досягають вершин історична, громадсько-політична, лірична, гумористично-сатирична, бурлескно-травестійна силабічна поезія. Уся поезія умовно ділиться на духовну і світську.

Остання посідає все більш важливе місце. Світська лірика XVIII ст. мала переважно елегійний характер. Її автори скаржаться на сирітську долю, вбоге життя, соціальну несправедливість, розлуку з родиною, життя на чужині («Піснь світова» І. Бачинського, «Піснь співацька» Левицького).

Любовна лірика перебуває під впливом народної традиції. Побутує вона переважно анонімно, у рукописах, репертуарі кобзарів і лірників.

Особливим сервілізмом прийнята етикетна поезія – панегірики, вірші до дат, до різних урочистостей, на честь сильних світу цього – царів, гетьманів, вельмож, високих посадовців – світських і духовних.

Духовна поезія писалася на євангельські сюжети, чудотворців. Духовні вірші писали Д. Туптало, І. Максимович, Ф. Прокопович, але основний масив є анонімним. Наприкінці XVIII ст. уніатське духовенство зробило спробу регламентувати поширення духовної лірики. Для цього з рукописних збірників було відібрано частину віршів і в 1790 р. у Почаєві видано збірник «Богогласник», до якого увійшло 248 пісень з нотами.

На цей період припадає творчість найвидатніших представників бароко в літературі – поетів І. Величковського та К. Зіновієва. Перший утверджував високе бароко, розробив теорію фігурного віршування, був автором збірок «Зегар з полузегарком» (1690) і «Млеко от овці пастиру належноє» (1691). К. Зіновієв (сер. XVII ст. – після 1712) – один з продуктивніших і найцікавіших поетів, майстер епіграм, поет широкого тематичного діапазону. Його рукописний збірник нараховував близько 400 поезій і понад 1500 прислів'їв та приказок. Загалом його творчість не виходила за межі низового бароко. Її тематика, форма й образно-стильове вираження оберталися в соціально-побутовій сфері.

Складником народної культури була сатирично-гумористична і бурлескно-травестійна поезія. Яскраву її сторінку склали орації і травестії,

пов'язані з Різдом та Великоднем. Її розквіт припадає на XVIII ст. Одним з кращих творів було віршоване оповідання «Пекельний Марко».

Головним об'єктом сатири виступає духовенство, яке втратило роль провідника у національному житті, перетворившись на стан, що захищає свої інтереси («Плач київських монахів», 1786 р.; «Отець Негребецький»).

Наприкінці XVIII ст. з'являються твори, в яких було висміяне намагання старшини і заможного селянства одержати дворянські грамоти, стати привілейованою верствою («Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні», «Плач дворянина», «Сатира на слобожан»).

Найвидатнішою постаттю в культурному і літературному житті України був Г.С. Сковорода. Він був, зокрема, талановитим байкарем і поетом. У 1769-1774 рр. написав 30 байок («Харківські байки»). На його думку, лише «сродний труд» приносить щастя людині і користь суспільству. Як поет, уславився збіркою «Сад божественних пісень», що містить 30 оригінальних творів, написаних між 1757 і 1785 рр.

Література др. пол. XVII – XVIII ст. відбила духовний стан народу, еволюцію художнього слова. Письменство виконало історичне завдання, віддзеркаливши важливі події, показало сутність українського духу, ментальності від державницьких устремлінь до проявів сміхової культури. І теоретична естетична думка, і головні тексти вписуються в європейський літературний контекст.

Архітектура. У стилях XVII-XVIII ст.ст. виявляється урізноманітнення економічного, політичного й культурного життя суспільства. Архітектурна думка еволюціонувала в річищі української традиції, використовуючи європейський досвід. Спостерігається переплетіння стилів з домінуванням бароко. До сер. XVIII ст. архітектура бароко досягла найвищого розвитку.

Будівнича діяльність відображає освоєння і відновлення земель, з цим пов'язане цивільне й оборонне будівництво. У др.пол. XVII ст. не стільки будується, скільки відбудовується зруйноване, нові міста є рідкісним явищем. На Західній Україні такими містами були Станіслав (Ів.-Франківськ, 1662) Христинопіль (Червоноград, 1692), на Лівобережжі – Глухів, Суми, Харків, Лебедин, Охтирка. Активно містобудування починає розвиватися в кінці XVIII ст. на освоєваних східних і південних землях.

Важливою подією в оборонному будівництві стало завершення укріпленої лінії на Слобожанщині, до якої входили 17 фортець на чолі з Ізюмом. Удосконалення артилерії призвело до втрати значення стінами та вежами, їх замінили бастионні земляні укріплення з системою фортів. Такий характер мав Печерський фортечний комплекс, збудований у пер.

пол. XVIII ст. Уже в 1770-ті рр. було збудовано захисну Дніпровську лінію, яка з ліквідацією Кримського ханства втратила значення.

Найяскравіше стиль козацького бароко виявив себе в культовій архітектурі. На думку дослідників, від західноєвропейської барокової архітектури її відрізняють, насамперед, більш помірний орнамент і спрощені, більш природні форми, а також відсутність чітко вираженого головного фасаду. Це символізує ніби відкритість собору до всіх сторін світу. Водночас козацький собор завжди виділявся пишністю. Архітектори поєднували традиції європейського бароко з власними традиціями будівництва дерев'яних храмів.

Поширення набув хрестоподібний храм, який складався з п'яти поєднаних восьмигранних діляниць. Над кожною частиною храму зводився купол, в основі якого був гранчастий барабан.

Суто українським винаходом стали так звані заломі. Вони вбудовувались у верхів'я храму у вигляді кількох, поставлених один на одного ярусів, кожен з яких прорізає склепіння попереднього. Залом став результатом використання досвіду будівництва дерев'яних храмів.

Також для козацького собору властивим була грушовидна форма купола, який завершувався іншим куполом менших розмірів.

Архітектурне бароко досягло розквіту в часи гетьмана І. Мазепи. Виник навіть термін „мазепинське бароко”. Це було закономірним явищем, адже на той час козацька старшина остаточно стверджує свою владу в державі, захоплюючи землі, „поставивши на місце” селянство, бідне козацтво та інші верстви, які „були на коні” під час революції середини XVII ст. Відтак дослідники характерними рисами „мазепинського бароко” називають акцентування на силі і законності держави, використання пілястр, колон і напівколон, які надавали храмам величавої суворості.

Загалом І. Мазепа побудував 14 храмів та реконструював ще понад 20 споруд. Серед них Софіївський собор, Успенська церква Києво-Печерської Лаври, Золотоверхий Михайлівський собор, Видубицький монастир, Києво-Могилянська академія, церква Всіх святих, монастир „Китаївська пустинь”, Богоявленська церква в Києві, Спаська церква Мгарського монастиря на Полтавщині та ін.

Від початку XVIII ст. елементи оборонної архітектури перестали використовуватися. Утвердився європейський шик резиденції – палац Вишневецьких, палац Любомирських у Рівному, резиденція Кошоцьких архієпископів в Оброшино (1730), палац Потоцьких в Христинополі.

Була перебудована резиденція греко-католицьких митрополитів при Соборі Св. Юра у Львові (1760-1762). На українських землях поширюється

ранній класицизм. Характерним зразком є новий палац Потоцьких у Тульчині – поєднувався з парком.

Відмінний характер мав цей тип будівництва на Лівобережжі, де в елітою виступала козацька старшина з меншими потребами. Резиденції навіть вищого прошарку мали скромніший характер, про що свідчать будинки Лизогуба в Седневі, Мазепи в Іванівці, Полуботка в Чернігові.

Поширення здобутків європейської резиденційної архітектури в Києві і на Лівобережжі припадає на др.пол. XVIII ст. Воно пов'язане з діяльністю іноземних майстрів. Це Маріїнський палац (арх. Растреллі, 1755), Київський палац (П.Неєлов, С.Ковнір, 1754-1758), резиденції К. Розумовського (1749-1751) та фельдмаршала П. Румянцева в Глухові (1768-1773) та пізній палац П. Завадського в Ляличах на Чернігівщині.

Світські споруди громадського призначення не набули поширення. До них належать нечисленні споруди. На Правобережжі виділяються ратуші в Могилеві-Подільському й особливо в Бучачі (арх. Б. Меретин) – це один із шедеврів української архітектури, полкові канцелярії в Козельці (А.Квасов, І. Григорович-Барський, 1756) і Прилуках та резиденція Малоросійської колегії в Глухові (1782), будинок Київської академії (1703).

Театр. Видатне місце в культурі посів бароковий театр, який орієнтувався на шкільні драми. Ознаки театральної творчості були занесені в Україну єзуїтами як засіб окатоличення. Єзуїти об'єднали галузі середньовічного театру (містерії, міраклі, мораліте), сполучивши їх з елементами ренесансового репертуару і з усіх цих елементів виробили театральні дії, від декламацій до складніших діалогів і від панегіричних висотав до складних урочистих великих драм на п'ять та більше дій із прологами, епілогами, хорами, балетами та інтерлюдіями чи інтермедіями.

Братські школи швидко засвоїли театральне мистецтво у всіх формах – всі вони майже два століття трималися в українських школах і активно використовувалися в боротьбі проти єзуїтів.

За козацької України театр розвивався як шкільний, який сміливо поєднував у межах одного тексту серйозне і жартівливе, високе і буденне. Якщо в пер. пол. XVII ст. головним осередком театру був Львів, то з др. пол. XVII ст. ним стає Київ, власне Києво-Могилянська академія. У більшості вистав пропагувалася головна учительна книга – Біблія.

Слід зважити, що епоха бароко є, з одного боку, добою християнізації, а з іншого – спробою надати їй світськості. Бароко є відкритим типом культури, має великий ступінь розкутості щодо форми і

змісту. Це стосується і ставлення до священних текстів: допускається приховане цитування, натяки, символи тощо або неточне відтворення.

Це був театр вибраних і для вибраних. Виконавцями були школярі, а їх професори здебільшого авторами. Глядачами теж були вибрані з освіченої верстви. Аби хто на виставу потрапити не міг. Обстановка вистави залежала від матеріальних можливостей школи.

Театр бароко унікав інтермедій як окремих творів, а, навпаки, любив комічні епізоди вносити до поважних трагедій. Тому практикувалося поєднання трагічних і комічних моментів, з чого витворилася трагікомедія – характерний жанр барокового театру. Особливо використовував засіб розважати комічними вставками Д. Туптало.

Теоретично аргументував це Ф. Прокопович, автор підручника піітики, яку він викладав у Київській академії. Його вважають, з одного боку, реформатором театру, а з іншого – засновником т.зв. псевдокласичності. Прокопович продемонстрував свою теорію на практиці трагікомедією “Владимир” 3 липня 1705 р. Це – історична трагедія з комічним елементом, який представляють поганські жреці Жеривол, Піяр, Курояд. У карикатурних рисах можна було бачити сатиру на духовенство. Подальша театральна творчість півстоліття трималася правил Прокоповича. За ними укладали твори Лащевський, Довгалевський, Козачинський, Георгій Кониський – автор трагікомедії “Воскресеніє мертвих...”.

Найпростішою формою вистав були декламації і діалоги, з яких і почався театр. Декламації – це віршовані панегірики у формі привітань, надгробних промов, написів, послань. Темами були герби, події, релігійні свята, історичні події. Виконувалися вони гуртом. Окремо стоять зразки привітальних декламацій і похоронних плачів (ляментів). Відомий твір “Гербы и трены при гробе и труне того ж яснепревелебного его милости господина, отца и пастыра кир Сильвестра Косова, архієпископа, Митрополита Київского, Галицкогго и всея Россії, екзархи святайшаго апостолского Константинопольскаго трону, з светом разделенного, на поделение жалю, през музы коллекгіум Києво-Могилеанского розделеные: На розделение Косовіанських гербов», опублікований анонімно лаврською друкарнею у 1658 р., а також “Плач о представленіи великаго государя Алексея Михайловича” Л. Барановича (1676).

Розквіт шкільної драми в останню чверть XVII ст. – пер. пол. XVIII ст. був пов'язаний з іменами М. Довгалевського, Г. Кониського, М. Козачинського та ін. Ставилися багатоактні драми різдвяного та

великоднього циклів типу містерій, міраклів, мораліте, а також драми на історичні теми, інтермедії. Першою відомою шкільною драмою на зразок міраклів, в основі якої лежить агіографічне, тобто житійне джерело, була вистава “Олексій, чоловік Божий”, що відбулася в Києві в 1674 р. Драма відрізняється від усіх відомих до цього декламацій і діалогів розгорнутою структурою: вона складається з прологу, двох актів, із яких перший ділився на п'ять, а другий на шість “видоков”, епілогу і двох “игралиць”, тобто інтермедій, з яких збереглася тільки одна – “Играние свадьби”.

Окремий цикл шкільної драми становили мораліте, тобто п'єси морально-дидактичного характеру з алегоричним змістом. Головними особами в них були персоніфіковані абстрактні поняття, людські чесноти й вади (Віра, Надія, Любов, Церква тощо). Найкращою мораліте є “Воскресеніє мертвых” Г. Кониського (1746). Головними героями в ній є Діоктит (від грецького – гнобитель) і Гіпомен (від грецького – той, хто терпить). У п'єсі змальовано картину соціальної нерівності, беззахисність бідняків перед носіями влади. Викривається хабарницький суд.

Серед шкільних драм у пер. пол. XVIII ст. основне місце посідають драми різдвяного і великоднього циклів. Деякі дійшли до нас без заголовків, дат створення, деякі анонімні і без дат написання чи вистави. Перу М. Довгалевського належать дві драми: різдвяна – “Комическое действе в честь, похваленіє по пророчеству иобетованію рождшемуся... царю царей Христу господцу всемирной дея радости чотирма явленій изображенное 1736 году декабря 25” і великодня – “Властотворній образ човеколюбія Божія... 1737 году , Апреля 10”.

Драми на історичні теми стали вершиною шкільної драматургії пер. пол. XVIII ст. Цю групу представляють трагікомедія “Владимир” Ф. Прокоповича (1705), “Іосиф Патріарха” Л. Горки (1708), “Милость Божія...” невідомого автора (1728). Драма М. Козачинського “Благоутробіє Марка Аврелія” була написана на честь перебування цариці Єлизавети в Києві, показана студентами академії в її присутності 5 вересня 1744 р. і тоді ж опублікована друкарнею Києво-Печерської лаври.

З другої третини XVIII ст. барокові форми театру почали занепадати. Приходила доба рококо з вимогами легкого жанру, веселості, пасторалі, а псевдокласичні трагікомедії сприймалися важко. Уже М. Довгалевський та Г. Кониський рятувалися тим, що після кожної дії виставляли інтермедію, а громадськість, власне, сприймала лише їх.

Шарж, гротеск, бурлеск, пародія, макаронічна мова були в інтермедії засобами комічного. Дійовими особами виступали селяни, козаки, цигани, євреї-корчмарі, німці, студенти. Зміст інтермедій зводився

до суперечок, які здебільшого закінчувалися бійками. У кращих зразках українська інтермедія була гострою сатирою на соціальні явища.

За словами І. Франка, значення інтермедій “для дальшого розвою літератури було далеко більше, ніж драм. На се складалися головно дві причини: інтермедія писана була мовою, близькою до народної, а не раз і чисто народною, і зміст свій, колорит, спосіб вислову черпала з окружаючого життя народного...Симпатії і антипатії народні виявлялися тут вповні, в жартівливій формі порушувано не раз найтяжчі рани народного життя: притиски з боку панів, нещастя релігійних роздорів.”

Поміж інтермедій хронологічно першою була сцена “Татарин ловить німця”, показана в 1663 р. між актами анонімної польської драми “Владислав Ягелло”. Зі зразків української інтермедії пер. пол. XVIII ст. найкращими є п’ять інтермедій до драм М. Довгалевського “Комическое действе” і “Властотворний образ Человеколюбия Божія” та до драми Г. Кониського “Воскресеніе мертвых”. До жанру інтермедій прилучалися комічно-сатиричні діалоги сатирика кінця XVIII ст. І. Некрашевича.

У добу рококо театр в оригінальний спосіб знайшов вихід із кола аристократичного суспільства і зумів підійти до народних мас через вертеп. Вертеп – це різдвяна драма, яка гралася ляльками у великому дерев’яному коробі, поділеному на три або два поверхи. У верхній частині відбувалося дійство на духовну тему, у нижній – світська гра. Духовна частина була споріднена з різдвяною містерією і шкільною драмою, світська – з інтермедіями. Спочатку вертеп був знаряддям мандруючих школярів. Пізніше перейняли вертеп міські робітники, а далі – селяни.

Поруч з ляльковою вертепною драмою на різдвяну тему в Україні побутувала народна драма “Цар Ірод”, “Коза”, “Маланка”, “Трон”. З 1760-х рр. починає розвиватися інша форма народного театру – балаган.

Але в добу рококо, окрім легких інтермедій, знову відродилася форма поважного політичного діалогу. Відповідні твори, перейняті патріотизмом та опозиційністю щодо уряду, не могли бути широко розповсюдженими, але робили агітаційну справу. Це – “Плач Малой Росіи” і особливо “Разговор Велікоросіи с Малоросіей” С. Дівовича.

Ще в часи шкільної драми та інтермедій з’являється музичний театр. Ним став бурсацький концерт, що становив дотепну сценку з життя бурсаків, в якій співали, граючи самих себе. Водночас це була пародія на “високий” церковний твір (напр., “Служба пиворізам і п’яницям”).

З 1750-х рр. з’являються професійні театральні колективи. У Глухові діяв придворний театр К. Розумовського, в якому ставилися комедії російською, італійською та французькою мовами. З’являється й

російський та польський театри. Після входження Східної Галичини до складу Австрії у Львів навідуються австрійські німецькомовні трупи.

Музика. Це один із найбільш плідних періодів в історії музики. Значного розвитку набув фольклор. На середину XVIII ст. сформувався його основний класичний фонд. У професійній музиці яскраво проявилися стилі бароко, рококо, а в др. пол. XVIII ст. – і класицизму.

До провідних галузей належала церковна музика, яка досягла вершин у творчості композиторів М. Дилецького, Д. Бортнянського, М. Березовського, А. Веделя. Виникли нові світські жанри – пісня, романс, опера, інструментальна музика.

Український народ здобув славу музичного. Але музикальність українців є обмеженою. Це майже суцільно вокальна музика. В українській церкві немає інструменту, і музика там теж вокальна (хоровий спів).

Інакше стоїть справа з музикою інструментальною. Дійсно, українці не лише співають, а й мають оригінальні інструменти, але вони мало надаються до виконання самостійних композицій, а здебільшого мають служити акомпанементом до співу. Таким є призначення бандури, торбана, ліри. Інші струнні інструменти (гуслі, запозичені з Італії скрипка та басоль) або ударний бубон слугують музикою до танцю. Складене тріо зі скрипки, басолі й бубну має назву «троїста музика» й обслуговує танці і ніколи не задається на виконання чистої музики для слухання.

Внаслідок вокального характеру національної музики та відсутності композиторів-інструменталістів в музичній театральній творчості виробився жанр драматичного твору, в який вкраплено народні або скомпоновані на народних мотивах пісні. Отже, односторонність української музичності привела до того, що українці витворили національний жанр вистав, відмінних від опери, оперети, мелодрами, водевілю тощо.

Важлива роль у музичній культурі українського народу належить пісні. Побутували календарно-обрядові пісні – колядки, щедрівки, веснянки. Цікавим за змістом та естетикою є весільний обряд, складовою якого є пісні. Жанр лірично-побутових пісень належить до найвищих мистецьких надбань народу. З суспільними відносинами, передусім з працею, пов'язаний цикл суспільно-побутових пісень. Найвагоміші події в розвитку країни – основна тема історичних пісень. Термін «історичні пісні» у фольклористиці почали вживати в 1830-х рр.

Літописом боротьби народу проти феодально-кріпосницького та іноземного поневолення є думи. Цей жанр сформувався в XV ст. Сам термін «дума» на початку XIX ст. ужив М. Максимович. У др. пол. XVII –



пер. пол. XVIII ст. музичний епос – думи та історичні пісні – досяг вершини розвитку. Про реальні події розповідають думи «Про Хмельницького і Барабаша», «Про Корсунську перемогу», «Про смерть Б. Хмельницького» та історичні пісні «Взасвіт встали козаченьки», «Висипали козаченьки з високої гори», «Гей, не дивуйте добрії люди», «Ой, Богдане, батьку Хмельницький». Центральне місце в українському епосі посідають Хмельницький, Кривоніс, Богун, Нечай, Довбуш.

У жанрі історичної пісні виникли пісні з маршовим ритмом «Гей, не дивуйте, добрії люди», «Взасвіт встали козаченьки» та сумні лірико-епічні пісні з розвиненою розспівною мелодикою «Ой усе лужком та все бережком», «Ой із-за лісу, із-за темного». У др. пол. XVIII ст. з'явилися пісні, в змісті яких відбивалися події часу. Чимало пісень виникло як відгук на зруйнування Катериною II Січі – «Ой полети галко», «Ой з-за гори, з-за лиману», «Ох і не гаразд заморочиці», «Ой сів пугач на могилі». У др. пол. XVIII ст. виникають пісні, тематика яких пов'язана з гайдамацьким рухом.

Нотні записи народних пісень уперше наприкінці XVIII ст. надрукував у Петербурзі В. Трутовський у збірці «Собрание русских простых песен с нотами», де вони вміщені разом з російськими. Українські народні пісні, переважно любовно-ліричні та жартівливі, увійшли до збірки, виданої М. Львовим та У. Прачем («Собрание украинских народных песен их голосами», СПб, 1790).

У народному середовищі поширювалися пісні авторства Г. Сковороди. Його твори «Ой, ти пташко жовтобоко», «Стоїть явір над водою» мають яскраві ознаки романсу. З певними відмінами вони є в збірці Сковороди «Сад божественних пісень». Г. Сковорода мав добрий голос, «приємно і зі смаком» грав на скрипці, флейті, бандурі та гусях.

Під впливом селянського фольклору виникли міські пісні. Серед них виділяються романси. Хоча вони були результатом індивідуальної творчості, проте поширювались усно, фольклоризувалися, прізвища авторів забувалися, але деякі із них потрапили до збірок: «Ой, і не стелися, хрещатий барвінку», «Ой, глибокий колодязю, золотії ключі», «Ой у полі криниченька» та ін. Ці та інші романси свідчать, що уже існував український мелодичний спів (своєрідне українське *belkanto*). У XVIII ст. і згодом дуже поширеною був романс «Іхав козак за Дунай». Авторство приписують С. Климовському – харківському «козакові-вежувальнику».

У міському побуті різних верств розвивалося домашнє музикування. Виконувалися українські пісні і танці, канти, романси з інструментальним супроводом. Використовували, крім бандури і скрипки, клавішні

інструменти – клавикорди, клавіцимбали, клавесини, у кінці XVIII ст. – фортепіано.

На різних урочистостях лунала інструментальна музика, яку виконували музики з музичних цехів. Останні виникають наприкінці XVII ст. У XVII-XIX ст.ст. вони діяли майже в усіх великих містах – Кам'янці-Подільському (1571), Львові (1580), Прилуках (1686), Полтаві (1662), Києві (1677), Стародубі (1705), Ніжині (1729), Чернігові (1734). Об'єднання скрипалів, лірників, цимбалістів, кобзарів, бандуристів мали емблему, значок, печатку, статути, що затверджувались міськими магістрами. В їх репертуарі переважала світська музика – марші, танці, народні мелодії. У Києві музичний цех тримав монополію на виконання музики на святах, не допускав до конкуренції мандрівних музикантів.

На Лівобережжі діяли полкові цехи. Музика відігравала значну роль у козацькому побуті. Існувала «кошова музика», яка складалася з кобзарів, довбишів, гітаристів, сурмарів, трубачів, скрипалів, цимбалістів. Музика використовувалася під час походів, у повсякденному житті.

Розмаїта музика звучала в гетьманській резиденції та старшинських маєтках. Гетьмани та старшини часто мали своїх півчих, бандуристів та виконавців на інших інструментах. Свій оркестр був у Мазепи, Полуботка та ін. К. Розумовський від середини XVIII ст. мав у Глухівській резиденції прекрасний хор, оркестр і театр. Великий хор і оркестр мав протягом 1770-1780 рр. генерал-губернатор П. Румянцев-Задунайський. Велика капела з 200 музикантів була в князя Г. Потьомкіна.

У розвитку музичного мистецтва значну роль відігравали приходські та братські школи, колегіуми, де навчали нотної грамоти й церковного співу. Осередком музичної освіти і хорового співу була Києво-Могилянська академія. Студенти брали участь у двох хорах: академічному та церковному Києво-Братського монастиря. В академії здобули музичну освіту і навички співу М. Березовський, Г. Сковорода, А. Ведель.

Музики також навчали в сотенних і полкових школах. У січовій школі спеціальне відділення готувало співаків і музикантів. На його базі в 1770 р. було створено окрему школу в слободі Орловщина. Очолював заклад «знаменитий співака» М. Кафізма – улюбленець П. Калнишевського.

У більшості монастирів були добрі хори, при яких півчі-уставники навчали музичної грамоти. У музичній освітній справі важливу роль також відігравали архієрейські школи, які готували церковних півчих.

Важливим центром музичної освіти в др. пол. XVIII ст. став Харків. У Харківському колегіумі існував нотний клас. Найбільшого значення

музична освіта набула в «Додаткових класах», які згодом стали казенним училищем. У 1773 р. у Харківському училищі відкрили «клас вокальної та інструментальної музики», вчителем і керівником якого став композитор М. Концевич. Заняттями з інструментальної музики керував німець Я. Ціх.

У 1786 р. з ініціативи Г. Потьомкіна на базі його домашньої капели в Катеринославі була відкрита музична академія, директором якої був італійський композитор Дж. Сарті. У 1787 р. її було переведено до Кременчука. Вона мала два відділення – вокально-хорове та інструментальне. У 1791 р. після смерті Г. Потьомкіна академію було закрито.

Поширення в Україні набули псалми. Це твори іудейської та християнської лірики, створені згідно з легендою давньоєврейським царем Давидом. У братських школах колегіумах, Києво-Могилянській академії, у бурсах і монастирях розвивається такий вокальний жанр, як канти, який мав зв'язок з книжною поезією. Канти писали конкретні автори, але вони збереглися переважно як анонімні. Серед авторів були Є. Славинецький, Д. Туптало, Л. Баранович, Ф. Прокопович, Т. Щербацький. Канти також писали студенти, дяки, ченці. Як і тогочасна поезія, канти мали релігійний і світський зміст. За тематикою вони були філософські, повчальні, ліричні, жартівливі, урочисті, героїчні.

У Почаївській лаврі в 1790-1791 рр. вийшла збірка духовних кантів «Богогласник», упорядниками якого були греко-католицькі ченці-василіани. Збірник містив 250 віршів (з нотами) про Христа, Богородицю, святих. Більшість пісень були анонімними, але з акростихів установлено близько 40 авторів (Кониського, Левковського, Туптала, Сковороду та ін.).

В Україні існували прекрасні церковні хори. У др.пол. XVII – XVIII ст. продовжувала функціонувати давньоукраїнська церковна монодія (одноголосся), яка фіксувалася в рукописних книгах, що називалися «Ірмолігон». У цих книгах з сотнями наспівів на різні гімнографічні тексти був записаний репертуар монодії, який виконували церковні хори протягом року. Наспіви «Ірмолігонів» були генетично пов'язані зі старокиївським знаменним співом, що виник після прийняття християнства. Перші друковані «Ірмолігоні» з'явилися у Львові в 1700 та 1709 рр.

Провідним жанром у музиці стає хоровий, так званий партесний спів (лат. *partis* – частина, участь, пізньолатинською *partes* – голоси), який був вироблений в добу Ренесансу, а до кінця XVII ст. опанував церковні «піснєпінія». На противагу католицькому богослужінню (з хором, солістами, органом) православна церква розвивала хоровий спів

акапельно. В Україні в партесному співі проявилось оригінальне переломлення григоріанського хоралу – церковного одноголосного співу. Партесні концерти (до 12 і більше голосів) вимагали теоретичних знань музики, правил гармонії, голосоведіння. Теоретичні гармонії партесного співу розробив у посібнику «Грамматика мусікійська» (1677) композитор, диригент, педагог М. Дилецький (1650-1723). Партесний спів дійшов до нас у вигляді рукописних хорових партій – поголосків, хорові партитури при цьому відсутні. У др. пол. XVII – пер. пол. XVIII ст. в Україні виникла велика кількість партесних творів, про що свідчить «Реєстр нотних зошитів» Львівського братства з 1697 р. Він зафіксував 372 партесні твори. На жаль, цей фонд знайти не вдалося. У Києві зберігається понад 600 партесних творів.

Створюючи партесну музику, митці засвоїли техніку т.зв. концертуючого стилю європейської церковної музики. Цей стиль зародився ще наприкінці XVI ст. у творчості композиторів венеціанської школи Андреа та Джовані Габріелі. Їх багатоголосні твори (6-16 голосів) з інструментальним супроводом називалися концертами. Українські композитори створили барокову церковну музику без інструментального супроводу.

У партесній музиці яскраво проявилися барокові риси. Якщо емоційний світ давньоукраїнської монодії відзначався спокоєм, величавістю і споглядальністю, то партесна музика сповнена динаміки і контрастів. Контраст простежується на різних рівнях – образному, музично-тематичному, фактурному, тембровому, метроритмічному.

У др. пол. XVIII ст. церковна музика реформувалася. Найяскравіше це виявилось в жанрі хорового концерту. Змінилася стильова орієнтація – відбувся перехід від барокового до класичного стилю. Новий стиль розпочав композитор А. Рачинський (бл. 1729-1800). Зачинателем нового стилю церковної музики був М. Березовський. Його творчість М. Березовського дала поштовх для розвитку цього стилю в Д. Бортнянського, А. Веделя, С. Дегтярьова, С. Давидова. Усі вони були українцями за походженням, але лише Ведель творив музику в Україні, інші – в Росії або Італії. Твори Березовського (1745-1777), Бортнянського (1751-1825), Веделя – кульмінаційний злет української церковної музики.

У 1770-х рр. Березовський та Бортнянський, перебуваючи в Італії, вперше звернулися до оперного жанру. М. Березовський написав оперу «Демофонд» італійською мовою (1773). Три опери в жанрі опери-серія написав Д. Бортнянський: «Креонт» (1776), «Алкід» (1778), «Квіт Фабій» (1778). Повернувшись до Росії, Д. Бортнянський написав для «малого»

двору три опери на французькі тексти: «Святого сеньйора» (1786), «Сокіл» (1786) та «Син-суперник» (1787).

У др. пол. XVIII ст. Березовський та Бортнянський написали високохудожні інструментальні твори. Березовський створив сонату для скрипки й чембало (1772) в Італії. Інструментальні твори Бортнянського призначалися для «малого» двору. Збереглося декілька сонат для клавесина, концерт для чембало з оркестром, квінтет номер два, марш («Галичинський») для духових інструментів, концертна симфонія.

### Запитання для самоконтролю

Покажіть взаємозв'язок становлення української державності й розвитку національної культури в другій половині XVII – XVIII ст.ст.

У чому полягала своєрідність українського бароко?

Проаналізуйте тенденції розвитку освіти в Україні.

Проаналізуйте значення Києво-Могилянської академії для розвитку освіти та культури українського та інших слов'янських народів?

Охарактеризуйте літературні жанри XVII – XVIII ст.ст.

Що характерно для архітектури бароко? Назвіть основні барокові архітектурні ансамблі.

Які особливості характерні для портретного живопису цієї доби?

Який жанр у музиці стає провідним у другій половині XVII – XVIII ст.ст.?

Назвіть і охарактеризуйте основні види театральних вистав.

### Література

Бойко О. Д. Історія України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Видання 3-тє, виправлене, доповнене. – К.: Академвидав, 2005. – С. 200-208.

Бокань В. А., Польовий Л.П. Історія культури України: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2001. 2-ге вид., доп. – С. 80-109.

Історія світової та української культури: Підручник для вищ. закл. освіти / В.А. Греченко, І. В. Чорний, В. А. Кушнерук, В. А. Режко. – К.: Літера ЛТД, 2005. – С. 354-391.

Українська культура другої половини XVII – XVIII століть // Історія української культури у 5 тт. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 3. – С.5-1246.

Кияниця М. Українське бароко як явище світової культури // Образотворче мистецтво. – 1990. – №4.

Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – С. 345-377.

Пасічник М.С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: Навч. посіб. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2006. – С. 259-291.

Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1999. – С. 190-289.

Українська культура: Лекції за редакцією Дм. Антоновича/ Упор. С. В. Ульяновська: Вст. ст. І.М. Дзюби: Перед. слово М. Антоновича: додатки С.В. Ульяновської, В.І.Ульяновського. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.

Українська культура: Історія і сучасність: Навч. посібник / За ред. Черепанової С.О. – Львів: Світ, 1994. – С. 55-287.

Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб.// М.М.Закович, І.А. Зязюн, О.М. Семашко та ін.: За ред. М. М. Заковича. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – С. 458-501.

## **Тема VI. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ У XIX – НА ПОЧ. XX СТ.**

### План

1. Тенденції розвитку культури в Європі у XIX – на початку XX ст.
2. Інтелігенція у боротьбі за національне відродження.
3. Розвиток освіти і науки в Україні у XIX ст.
4. Література романтизму, критичного реалізму та модернізму.
5. Становлення національного мистецтва.

### **Тенденції розвитку культури в Європі у XIX – на початку XX ст.**

Не лише в Україні XIX ст. отримало назву національно-культурного відродження. Для більшості країн Європи цей час називають „весною народів”. Це пов’язано в першу чергу з революцією 1848 р., коли континентом прокотилася хвиля революцій, результатом яких були становлення національних держав та істотний підйом національно-визвольних рухів та самоусвідомлення народів. Звичайно, у першу чергу це стосувалося народів, які перебували у колоніальній залежності. Але це торкнулося й інших, наприклад, німців та італійців, які виступили за об’єднання розділеної батьківщини, або французів. Розвиток національних рухів став наслідком становлення індустріального суспільства. У першій половині XIX ст. в Європі розпочався промисловий переворот.

Становлення капіталізму мало яскраво виражений культурний вимір, адже цей лад залучив до суспільного життя широкі маси (а пізніше отримав назву масового суспільства). Залучення мас до індустріального

виробництва сприяло поширенню освіченості за межі феодальних еліт, а технічні можливості цього створила низка винаходів (друкування, радіо тощо). Ідеологічно переворот підготували філософи Нового часу, яких називали просвітниками і які проповідували царство розуму і доцільності. Щоправда, прихід „царства розуму” зумовив невдоволення суспільними змінами, що, зрештою викликало революції. Розчарування у новому ладі зумовили зміни у напрямках культурного розвитку. На зміну просвітництву та неокласицизму у мистецтві прийшов спочатку романтизм, якому були властиві відмова від нормативного мислення, наголос на індивідуальності митця, цікавість до неповторного, а пізніше – реалізм, який полягав у правдивому зображенні дійсності, знаменував початок розриву з мистецькою традицією, долав обмеження культури елітними групами.

Промисловий переворот призвів до ускладнення соціального життя, урізноманітнення палітри групових інтересів. Виявилось, що світом править не раціональність, а ставлення до дійсності визначається не розумом, а почуттями, емоціями тощо. У свою чергу розвиток технологій дав змогу окремим індивідам впливати на свідомість та підсвідомість мас у вигідному для них напрямі. Все це спричинило соціокультурну кризу наприкінці ХІХ ст., шлях до якої відкрив реалізм. Криза була віддзеркалена у творах Шопенгауера, Ніцше та ін. У сфері літератури та мистецтва криза вилилася у появу теорії „мистецтва заради мистецтва”, таких художніх напрямів як еklektизм (поєднання різнорідного), символізм (зображення надчуттєвої дійсності), імпресіонізм, постімпресіонізм (акцент на унікальності моменту, почуттях) тощо. Водночас пристосувались до змін у соціальному житті, дати відповідь на нові стилі намагався й раціоналізм. Такою адаптацією стала поява стилю модерн. Серед його особливостей в архітектурі, живописі, літературі – акцент на цілісності художнього образу, використання декоративних елементів, металу, скла тощо.

Таким чином, звільнивши народи від феодального абсолютизму, період ХІХ ст. – поч. ХХ ст. завершив соціокультурну революцію, розпочату просвітителями. Водночас, закінчившись накиданням на народи та індивідів нового ярма, він призвів у культурній сфері до нової ілюзорної спроби звільнити індивіда від пут соціальної дійсності. У низці філософських доктрин була здійснена спроба знайти вихід з кризи. Насамперед ідеться про російську релігійну філософію, представники якої (серед них – кияни Бердяєв, Франк, Шестов) відмовляли технічним здобуткам у праві бути критеріями соціального прогресу та висували ідеал „Боголюбства”. Водночас вони стверджували, що рух до ідеалу не

запрограмований, а наближення до нього у певному поколінні в наступному цілком може змінитися новою кризою.

### **Інтелігенція у боротьбі за національне відродження**

Становлення капіталізму сприяло формуванню інтелігенції з різночинних верств, які стали провісниками національного відродження. Водночас між розвитком двох частин України існували відмінності. Реформи австрійських цісарів відкрили шлях капіталізму у Східній Галичині раніше, ніж у Наддніпрянщині. Саме цей регіон став у першій половині XIX ст. осередком українського руху. Тут з'являється низка організацій, зокрема Товариство греко-католицьких священників, які ставлять за мету сприяти культурному розвитку народу.

Однією з найбільш відомих організацій був гурток „Руська Трійця”, до якого входили М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич. Той, хто вступав до гуртка, давав клятву утверджувати права рідної мови, робити все для воскресіння народу до нового життя. Вищим досягненням гуртка став альманах “Русалка Дністрова”. У “Передмові” до нього М. Шашкевич закликав до відродження української літератури у Галичині. Альманах містив добірку народних пісень і перекази. Перший його наклад було надруковано у Будапешті і конфісковано у Львові. У цілому реакція австрійської влади щодо українських видань була жорсткою. Для них вводилася спеціальна цензура. Основою для заборони могло стати навіть те, що книга була надрукована не церковним шрифтом, а “гражданкою”. У цих умовах “Руська трійця” існувати не могла.

Одним з наслідків діяльності національної інтелігенції слід вважати „весну народів”, про яку говорилося на початку розділу. Революцію очолили представники української інтелігенції. У період революції діяли такі організації, як Головна Руська Рада, Собор Руських вчених тощо.

У Наддніпрянщині розвиток національного руху стримувався феодалізмом і самодержавством. Старшина, отримавши дворянські привілеї, зросійщилась. Православна церква, потрапивши в залежність від уряду, теж не могла обстоювати інтереси національної культури.

І все ж культурний рух пробивався крізь пута абсолютизму (форма керування державою, за якої верховна влада повністю належить монархові). У ці часи у різних містах відкриваються університети, інші навчальні заклади. Початок XIX ст. став свідком народження української літературної мови, українського романтизму, перших організацій, які стали провісниками національного відродження. Насамперед ідеться про Кирило-Мефодіївське товариство, яке задекларувало ідеї слов'янського



братства, федералізму тощо. Активного розголосу набула діяльність провідників товариства. Слід згадати про історичні студії М. Костомарова (він послідовно доводив культурну окремішність українського народу), літературні твори П. Куліша, вірші Т. Шевченка тощо. Водночас їх інтелектуальні зусилля межували з неписьменністю більшості населення.

Нову сторінку у культурному розвитку обох частин України відкрила друга половина XIX ст. На Наддніпрянщині поштовхом до цього стали реформи 1850-1870-х рр. На Правобережжі серед дворянства та інтелігенції з'являється молодь, яка співчуває народу, захищає його культуру. Одним з лідерів цього руху став В. Антонович. Прихильників таких поглядів називали "хлопоманами" ("любителями народу"). У 1859 р. виникає напівлегальна організація "Громада", мета якої полягала у просвіті мас, для яких організовувалися безкоштовні недільні школи з українською мовою навчання. З київською "Громадою" співпрацювали М. Драгоманов, П. Чубинський – етнограф, автор слів "Ще не вмерла Україна" та ін. „Громади” виникали й в інших містах (найчисельніші були у Харкові та Одесі). Ідейний центр руху було створено навіть у Петербурзі, де у 1861 р. видається перший регулярний український "Основа", у якому розміщують свої праці М. Костомаров, П. Куліш і М. Драгоманов.

На подальший розвиток України вплинула політика самодержавства. Тут доцільно згадати про концепцію М. Гроха. На його думку, національне відродження проходить три стадії: етнографічну або фольклорну; культурницьку або мовну; самостійницьку або політичну. На першій стадії невелика група вчених збирає історичні документи, фольклор, доводячи самобутність народу. На другій на основі народної мови і традицій формується національна література, розвивається мистецтво. Нарешті, на третьому етапі виникають організації, які домагаються національної політичної суб'єктності. Отже, культурницький етап передує політичному, створює фундамент для останнього. В Україні ця послідовність була спотворена. Ще у 1863 р. з'явився циркуляр міністра внутрішніх справ Росії Валуєва, який обмежував вживання української мови. У результаті цього Полтавська і Чернігівська громади були повністю розгромлені, а журнал "Основа" – закрито.

Проте, якщо цей циркуляр пов'язувався з польським рухом та самим його ініціатором визнавався як тимчасовий, то пізніші заходи царату були спрямовані безпосередньо проти української культури. Йдеться про 1876 р., коли Александр II санкціонував реалізацію заходів, розроблених урядовою комісією. Ці заходи передбачали обмеження друку книг, постановки спектаклів українською мовою. Цензура не пропускала художні твори,

написані українською мовою, а з російських викреслювалися українські слова. Ці заходи проіснували до 1905 р. (в процесі їх реалізації були періоди, коли обмеження ужорсточувалися або ослаблювалися). Таким чином самодержавство політизувало питання української культури і мови. Діячам українського руху довелося розв'язувати завдання усіх трьох етапів водночас. Це призвело до зміни поколінь культурних діячів українського руху. Фактично відходить від активної діяльності колишнє керівництво „громад”, яке не сприйняло політичного радикалізму та прагнуло пристосуватись до антиукраїнських заходів. На перший план виходить молоде покоління (Л. Українка, Д. Антонович, В. Винниченко та ін.) і ті представники середнього покоління (зокрема, М. Драгоманов), які виявили готовність поєднувати професійну та культурницьку роботу з політичною.

Відтак, в останній чверті XIX ст. з точки зору перспектив культурного розвитку України склалася цікава ситуація. Попри антиукраїнську політику уряду Австрійської (з 1868 р. – Австро-Угорської) імперії на українських землях в цілому існували відносно демократичні порядки, які давали змогу здійснювати культурницьку роботу. Організації “народовців” видавали тижневик “Батьківщина” і газету “Діло”, де пропагували ідеї просвіти народу, гасла прогресу, лібералізму, демократії і федералізму. У 1885 р. “народовці” створюють політичну організацію “Народна рада”, яка пропонує програму самостійності Галичини та її поділу на польську та українську. Їх журнал “Правда” з 1867 р. відіграв роль загальноукраїнського видання. У 1868 р. виникає товариство “Просвіта”, яке займається виданням книг, журналів українською мовою. Проте з точки зору перспектив української культури потенціал Західної України був недостатній. Причинами цього були ресурсна слабкість руху, зумовлена економічною відсталістю краю, шовіністична політика щодо українців як австрійської влади, так і визвольних рухів інших народів. Тим більше, що навіть на українських землях у містах чисельність українського населення поступалася полякам та представникам інших національностей. Слабкість українського руху виявилось й у тому, що необхідність протистояння експансії польської культури змусила багатьох представників місцевої інтелігенції бачити порятунок в тісному союзі з Росією, зокрема урядовими реакційними колами. Ця течія отримала назву “москвофільства”.

Натомість такий потенціал існував в Наддніпрянщині. Хоча сільське населення тут сягало 90%, міста являли осередки передового розвитку. Тут будувалися потужні індустріальні підприємства, функціонували

університети, наукові центри тощо. Саме тут концентрувався потенціал культурного розвитку нації. Водночас, на відміну від Австрійської України, в Наддніпрянщині до 1905 р. не існувало цивілізованих умов для розвитку української культури, а самі питання цього розвитку були політизовані.

Лише революція 1905-1907 рр. зняла значну кількість обмежень з української культури. У цей час виникає українська преса – газети “Хлібороб” і “Громадська думка”, друкуються українські книжки, з’являються видавництва “Час”, “Ранок”, “Дзвін”. Було створене товариство „Просвіта”. У 1906-1908 рр. Св. Синод видає Євангеліє українською мовою. Навіть ставилося питання про українську мову як мову богослужіння, проте воно не було вирішене. Проте після настання часів реакції значну кількість здобутків революції було втрачено. Були закриті “Просвіти”, бібліотеки, друкарні, заборонялися афіші, концерти українською мовою. Також було заборонено святкувати сторіччя з дня народження Т.Г.Шевченка.

### **Розвиток освіти і науки в Україні у ХІХ ст.**

Соціальний розвиток українських земель відбувався в цілому у річищі європейських тенденцій, хоча з певним відставанням у часі. У першій половині ХІХ ст. в освіті й науці відбулись істотні зрушення. У 1805 р. за ініціативою винахідника В. Каразіна було відкрито Харківський університет, ректором якого був поет П. Гулак-Артемівський. У 1834 р. було відкрито Київський університет, першим ректором якого став М. Максимович, який брав участь у збиранні фольклору, вивченні пам'яток старовини. В університетах було виховано плеяду яскравих діячів культури.

Але стан освіти все ж не відповідав потребам розвитку держави. Особливо це стосувалося шкільної освіти, традиції якої були перервані у Наддніпрянщині у ХVІІІ ст. Якщо на початку століття майже кожне село мало початкову школу, то до його кінця, після остаточного закріпачення, вціліли лише одиничні, що утримувалися на кошти батьків. Наймасовішими навчальними закладами були дво- і трикласні повітові училища, а також церковнопарафіяльні школи, в яких викладався Закон Божий, вчили читати, писати і рахувати. Але вони не могли задовольнити потреб усіх бажаних. Повноцінну середню освіту давали гімназії, де переважно навчалися діти дворян і чиновників.

Реформуючи країну у 1850-1870-х рр., влада звернулася й до освіти. У 1864 р. школи отримали назву початкових народних училищ, де вивчали Закон Божий, вчили писати, читати, рахувати і співати церковних

пісень. Поступово коло предметів розширювалося: викладалися природничі дисципліни, геометрія, креслення тощо.

Значну роль у розвитку початкової освіти відіграли земства, а також подвижники цього процесу. Відомою на всю Україну стала Х. Алчевська, яка у своєму маєтку організовувала навчання дітей. Діячі „громад” доклали зусилля до відкриття безкоштовних недільних шкіл (понад 110 шкіл). Вони також створили школу, де готували вчителів для сільських шкіл. Проте царат, побачивши у діяльності „громад” прояви сепаратизму, закрив недільні школи.

Важкі матеріальні умови не дозволяли більшості дітей селян і робітників здобувати освіту, тому у 1890-х рр. питома вага письмених коливалася у губерніях від 15% до 28%. До того ж навчання проводилося російською мовою, незрозумілою для сільського населення.

Гімназії поділялися на класичні гімназії (гуманітарні дисципліни) та реальні училища (технічні). У 1865 р. було відкрито університет в Одесі, 1898 р. – політехнічний інститут в Києві, 1899 р. – Катеринославське гірниче училище (нині Національна гірнича академія). Символом часу стало розширення жіночої освіти. Були відкриті Вищі жіночі курси.

Щодо земель, які входили до складу Австро-Угорщини, то й тут стан освіти був далекий від потреб розвитку краю. У Львівському та Чернівецькому університетах (останній було відкрито у 1875 р.) заняття проводилися польською і німецькою мовами. У Львові, починаючи з 1874 р., українська мова стала мовою викладання лише в Академічній гімназії.

Попри це, умови розвитку освіти були сприятливішими, ніж в Наддніпрянщині, особливо після революції середини століття. У 1869 р. було введено обов'язкове навчання дітей 6-14 років. Питання шкільного навчання, як правило, вирішувала місцева громадська рада. Якщо у школі частина дітей послуговувалась іншою мовою, ця мова була обов'язковою для вивчення. У початковій школі викладання велося польською або українською мовами. У 1880-1900-х рр. було засновано українські гімназії в Перемишлі (1887), Коломиї (1893) і Тернополі (1898). У 1884 р. було створено кафедру української мови у Чернівецькому університеті. Усього станом на 1914 р. у Східній Галичині існувало 2500 українських народних шкіл (71%) і 6 гімназій. Великим досягненням стало відкриття наприкінці XIX ст. кафедри історії України у Львівському університеті. Проте боротьба за український університет залишилась безрезультатно. Незважаючи на досягнення, на зламі століть переважна частина населення (55-75%) залишалася неписьменною.

Найгірше освітня справа стояла на Закарпатті, де вищої освіти не було зовсім, а середня та початкова здійснювалися угорською мовою.

Звичайно, сфера освіти не обмежується навчанням дітей. Ідеться про вплив на формування свідомості різних поколінь. Капіталізм здійснив тут справжню революцію. Поширення мас-культури призвело до формування форм освіти, які раніше не існували. Ідеться про виникнення та поширення музеїв (станом на 1917 р. в Україні існувало 36 музеїв), бібліотек (на початку ХХ ст. в Україні було 3153 бібліотек з книжковим фондом 2 млн. од.), клубів. Засновниками цих закладів були громади, підприємці, політичні та громадські організації тощо. Функціонування цих закладів частково вирішувало проблему доступності освіти.

Наукова робота зосереджувалася, як правило, в університетах. Великі відкриття в галузі математичного аналізу і фізики були зроблені М. Остроградським. Фундатором фізичної хімії став М. Бекетов, який очолював кафедру Харківського університету. Родоначальником школи російських доменників був М. Курако, який багато років працював на металургійних заводах. У 1886 р. в Одесі І. Мечников і М. Гамалія заснували першу вітчизняну бактеріологічну станцію. Д. Заболотний і В. Високович зробили вагомий внесок у вивчення та лікування важких інфекційних захворювань. З Україною був пов'язаний значний період життя засновника військово-польової хірургії М.І. Пирогова. Варто назвати М. Кибальчича, який запропонував ідею літального апарата (ракети) для польоту в космос (його іменем в ХХ ст. було названо кратер на Місяці).

XIX ст. дало нові форми наукового виробництва. Ідеться про створення наукових товариств. Зокрема, одним з організаторів філотехнічного товариства був В. Каразін. Виникають товариства й в інших галузях. Їх поширення свідчить про зміни в характері наукової діяльності. Чинник особистої геніальності не нівелюється, однак все більше винаходи стають результатом творчості колективів. Спілкування стає одним з найважливіших чинників розвитку науки. Взаємний обмін досягненнями є потужним засобом її прогресу. Крім того, створення наукових товариств було пов'язано з таким явищем капіталізму як необхідністю залучення мас, тобто безпосередніх творців матеріальних благ, до науки, яка визначала прогрес у механізмах створення цих благ.

На початку XIX ст. увага науковців була спрямована на вивчення історії України, народної культури, звичаїв, фольклору тощо. Першу збірку народних пісень “Досвід збирання старовинних малоросійських пісень” видав у 1819 р. М. Цертелев. Три збірки підготував М. Максимович. З'являються перші узагальнюючі праці з історії України, зокрема Д.М.

Бантис-Каменського “История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства” (1822 р.), а також “Источники малороссийской истории”. Підсумком досліджень М.І. Костомарова стали 16 томів “Исторических монографий” і 6-томна “Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей”. Захищаючи принцип об'єктивності в науці, він писав: “Істинна любов історика до своєї вітчизни може виявлятися тільки в суворій повазі до правди”.

Особлива увага приділялась дослідженням з мовознавства. У 1840-1860-х рр. з'являється “Грамматика малороссийского наречия” О. Павловського, “Словарь малорусского или юго-восточнорусского языка” на 20 тис. слів П. Білецького-Носенка, словник К. Шейковського “Опыт южнорусского словаря”. Філософію мови розвивав О.Потебня. Значного поширення набули філософські пошуки. Професор Київського університету С. Гогоцький, професор Київської духовної академії П. Юркевич, М. Костомаров, П. Куліш розвивають науку про “людину серця” і почувань, яку зв'язують з Богом. Поряд з ідеалістичною філософією утверджувалися й матеріалістичні погляди, на цих позиціях стояли М. Максимович, М. Гулак, Т. Шевченко і М. Драгоманов.

Вихід історичної науки і всього українознавства на новий рівень пов'язаний з ім'ям професора Київського університету В. Антоновича. Він розгорнув джерелознавчу діяльність: проводилися етнографічні експедиції, публікувалися фольклорні збірки, організовувалися розкопки, збиралися статистичні дані. Центром цієї роботи стало створене у 1872 р. Південно-Західне відділення Російського географічного товариства.

В. Антонович виховав цілу плеяду українознавців. Його учнем був М. Грушевський, який є найвизначнішою фігурою в історіографії. З-під його пера вийшла фундаментальна “Історія України-Руси”. Саме у другій половині XIX ст. в історичній науці виникає конкуренція двох концепцій розвитку східнослов'янських народів, яка мала велике значення в процесі національного відродження українців. Один з провідних російських „офіційних” істориків Погодін доводив, що культурним спадкоємцем Київської Русі було Московське князівство. При цьому він базується на низці фактів, зокрема втечі подніпровського населення від половців на північний схід та заснуванні в нових місцях поселення міст, які за назвами нагадували ті, з яких вони прийшли – Переяслава-Залеського, Володимира тощо. На противагу Погодіну Грушевський висуває протилежну концепцію, згідно з якою спадкоємцем культури Київської Русі було Галицько-Волинське князівство, натомість населення Московії, за

його переконанням, сформувалося на базі угро-фінських етнічних елементів.

Неперевершеним дослідником історії козацтва був Д. Яворницький, який написав “Историю запорожских козаков”, зібрав найбагатшу колекцію пам'яток культури козацької епохи. Першою жінкою-професором історії стала О. Єфименко. У перші роки ХХ ст. з'являється її праця “Історія українського народу”, перші підручники, які викладали історичний шлях народу. Особливе місце в історіографії належить М. Драгоманову. З 1877 р. під його керівництвом друкарня “Громада” у Женеві була єдиним центром видання літератури українською мовою.

Значними були досягнення представників української економічної науки, юриспруденції, соціології. Можна назвати такі імена як М. Ковалевський, В. Туган-Барановський, Б. Кістяківський тощо.

У гуманітарних та суспільних науках, так само як і в технічних, важливе місце займає механізм колективної творчості, наукового спілкування. Виникає низка наукових товариств, зокрема Одеське товариство історії і старожитностей тощо. Визначною подією в науковому житті було заснування у 1873 р. Літературного товариства ім. Шевченка, з часом перейменованого у Наукове товариство ім. Шевченка. Його членами були М. Грушевський, І. Франко та ін.

### **Література романтизму, критичного реалізму та модернізму**

У 1820-1830-х рр. у літературі утверджується такий загальноєвропейський напрям як романтизм. Водночас він мав і суто українські риси. Оспівується герой-козак – мужній захисник батьківщини, народний співець, виразник дум і прагнень народу. Саме романтики зуміли утвердити в літературі українську мову як таку, яка здатна передавати найтонші почуття і найскладніші думки.

У ці часи розвиток української літератури значною мірою визначався таким феноменом як харківські письменники-романтики. Першим твором, який розпочав процес оформлення української мови на сучасну літературну, була “Енеїда” І. Котляревського. Цей зачин був підхоплений П. Гулаком-Артемівським, Є. Гребінкою. Основоположником української художньої прози став Г. Квітка-Основ'яненко, який є автором повістей “Сердешна Оксана”, “Конотопська відьма”. З'ясовуючи джерела, шляхи й характер формування української літератури, не можна оминати М. Гоголя, українське походження якого відбилося не лише на тематиці його творів, а й на всій системі його художнього мислення.

Визначною подією у становленні української літературної мови стала творчість Т.Г. Шевченка, який виступав проти кріпацтва, захищав свободу і гідність особистості, закликав до справедливості. Уже сама поява його перших творів знаменувала початок нової доби в історії культури. Увібравши кращі традиції народної творчості й писемної літератури, вирішивши на ґрунті визвольних прагнень мас, творчість Шевченка справила вплив на духовний розвиток народу, спрямування національної культури наступних поколінь.

У руслі шевченківських традицій у 1850-1860-х рр. виступили тонкий лірик і майстерний байкар Л. Глібов, який в алегоричній формі зображав безправ'я простих людей, свавілля і лицемірство поміщиків; творець оригінальних “співомовок” С. Руданський; автор першого в українській літературі соціально-психологічного роману “Люборацькі” А. Свидницький, буковинський поет і прозаїк О. Федькович. Центральною постаттю прози Марко Вовчок вперше стає жінка – кріпачка з трагічною долею. Її збірка “Народні оповідання”, повісті “Інститутка”, “Кармелюк” приголомшують трагічною правдивістю картин кріпацького гніту, вражають образами простих людей. Велике значення у розвитку літературної мови мала творчість П.Куліша, особливо його історичний роман “Чорна рада”.

Доба панування критичного реалізму, який заявив про себе у 1870-1880-х рр., проявилася у творчості І.Нечуй-Левицького, П. Мирного та І. Франка. Саме І. Нечуй-Левицький створив у вітчизняній літературі жанр соціально-побутової повісті, зокрема “Кайдашева сім'я”, “Микола Джеря”, де показано життя селян після ліквідації кріпацтва, побут робітників, проблеми взаємин інтелігенції і народу. П. Мирний (П.Я. Рудченко) підняв прозу до високого рівня художньої досконалості. Свідченням цього є роман “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” і повісті “Лихі люди”, “Лихо давнє і сьогочасне”, “Голодна воля”, п'єса “Лимерівна”, де відображається життя народу, особливо у пореформений час. У 1870-і рр. І. Франко заявив про себе такими збірками, як “З вершин і низин”, “Зів'яле листя”, історичною повістю “Захар Беркут”, “Борислав сміється”, поемою “Мойсей”, психологічною драмою “Украдене щастя” та ін. Яскравим явищем стала творчість Лесі Українки (Л. Квітка-Косач), яка збагатила українську поезію і драматургію глибокими художніми узагальненнями у таких поемах, як “Давня казка”, “Самсон”, “Роберт Брюс”, “У катакомбах”, “Касандра” і драма “Лісова пісня”. У 1890-х рр. починається творчість М. Коцюбинського, який розвинув жанр психологічної новели і продовжив традицію соціальної повісті. Уже в ранніх творах він показує благородство простих трудівників, пробудження в них почуття власної гідності, їх



прагнення до свободи. Талановитим поетом-ліриком був Б. Лепкий, перу якого належить кілька романів, серед них трилогія “Мазепа”. Збагатили українську поезію також твори А. Кримського, М.Філянського і Г. Чупринки.

У Східній Галичині народною мовою писали М. Устиянович, А. Могильницький, К. Климкович, Р. Мох, І. Гушалеви́ч, С. Воробкевич, що протистояли “москвофільським” тенденціям Б. Дідицького та І. Наумовича, які писали на “язичі́ї”. На романтичному захопленні народністю, оспівуванні славного минулого у поєднанні з клерикалізмом та “москвофільськими” мовно-культурницькими настановами виростала значна частина літературної продукції закарпатських “будителів” – О. Духновича, О. Павловича, згодом А. Кралицького й О. Митрака. Але історично їм (особливо Духновичу) належить помітна роль у культурному пробудженні краю, в розвитку народної освіти.

Наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. поряд з реалізмом утверджується модернізм, під гаслами якого першим виступив у 1901 р. М. Вороний.

### **Становлення національного мистецтва**

Театр. До середини ХІХ ст. провідним був світський театр у формі кріпацького й аматорського. Відомою була трупа акторів-кріпаків поміщика Гавриленка. Першими українськими постановками у Полтавському любительському театрі, режисером і актором якого був І. Котляревський, були “Наталка Полтавка” і “Москаль-чарівник”. Вони стали можливими за підтримки генерал-губернатора Малоросії М. Рєпіна, гри геніального актора М. Щепкіна і К. Соленика. Український театр в умовах Російської імперії прищеплював шану до національної культури. Свідченням цього є п’єса Т. Шевченка “Назар Стодоля”, яку було поставлено у Єлисаветграді “Артистичним товариством”, а в 1870-х рр. – опера С. Гулака-Артемівського “Запорожець за Дунаєм”.

Проте Емський указ 1876 р. заборонив ставити вистави українською мовою. Лише у 1881 р. уряд дозволяє місцевій адміністрації відновити вистави. У 1882 р. в Єлисаветграді виникає професійний український театр, а протягом 1880-1890-х рр. діє уже кілька професійних театрів. На початку 1880-х рр. починає діяти професійна трупа, організаційними питаннями якої займався М. Старицький, а режисурою – М. Кропивницький. Вони об’єднали талановитих акторів, зокрема братів Тобілевичів (псевдоніми – І. Карпенко-Карий, М. Садовський і П. Саксаганський), М. Заньковецьку, Г. Затиркевича та ін. Трупа мала успіх в Україні і на півдні Росії. М. Старицький написав такі твори сценічного

характеру, як “За двома зайцями”, “Не судилося”, “Богдан Хмельницький”, які змальовували реалістичні картини сільського і міського побуту і передавали типові національні характери.

Але ані Старицький, ні Кропивницький не виходили за рамки “етнографічної драматургії”. Творцем соціальної драми став І. Карпенко-Карий. В основі його драм “Бурлака”, “Безталанна”, комедії “Сто тисяч”, “Хазяїн” лежать глибокі психологічні конфлікти і соціальні протиріччя.

Творцями нової української драматургії на зламі XIX та XX ст.ст. стають В. Винниченко, Л. Українка та О. Олесь.

Національна музика. У першій половині XIX ст. відбувається становлення національної музики, джерелом якої була народна пісенна творчість. У цей час з'являються перші нотні збірки народних пісень – “Голоси українських пісень”, видані М. Максимовичем (1834), “Українські мелодії” (1831) М. Маркевича, “Пісні польські і руські галицького народу” у 2-х томах (1833) В. Залеського та ін. Обдарованість українського народу була основою високого рівня розвитку музично-пісенної творчості. У XIX ст. побутують землеробські пісні календарного циклу, а також колядки, веснянки, колискові і весільні. Широкою популярністю користувалися пісні-романси “Їхав козак за Дунай”, “Віють вітри”, “Сонце низенько”, створені на вірші Т. Шевченка “Думи мої, думи” і “Заповіт”. З народного середовища вийшли такі талановиті кобзарі, як О. Вересай, І. Кравченко-Крюковський, Г. Гончаренко, Т. Пархоменко, М. Кравченко, А. Шут та ін. Значного поширення набули сімейний і молодіжний розважальні співи. Центрами розвитку музичної культури були духовні навчальні заклади, гімназії, університети, в яких вивчалася нотна грамота і теорія музики.

Музика і спів міцно увійшли у повсякденне життя міського і сільського населення. За жанрами пісні були різноманітними: ліричні, жартівливі, романси. Виконувалися вони соло, дуєтом, хором під акомпанемент бандури, скрипки, гітари і фортепіано. Переважно це були авторські твори. Концертну діяльність в містах розгортали самодіяльні колективи. Традиційними серед інтелігенції великих міст були літературно-музичні вечори. Улаштовувалися добродійні концерти, особливо під час великих контрактних ярмарок.

Високого рівня досягла майстерність партесного співу. У XIX ст. хоровий спів поступово виходить за рамки суто культового. Загальнофілософський зміст канонічних образів залучав до храму багато світських слухачів. З великими концертними програмами виступали хори Київської академії, Переяславської семінарії.

Водночас з народною і церковною традиціями складається професійна музична культура. С. Гулак-Артемівський на початку 1860-х рр. створює першу оперу “Запорожець за Дунаєм”. Перлиною вокальної класики стали “Вечорниці” П. Нищинського, які відображають широку музичну картину народного життя. Знаменитий чоловічий хор “Закувала та сива зозуля” показує страждання козаків у турецькій неволі та їх прагнення до свободи. Мелодійним багатством, співучістю, драматичною напруженістю приваблювала опера М. Аркаса “Катерина” за поемою Шевченка.

Цілу епоху в музичному житті складає творчість М.В. Лисенка — великого композитора, піаніста-віртуоза, талановитого диригента, педагога, який у 1870-1890-х рр. створює опери “Наталка Полтавка”, “Різдвяна ніч”, “Утоплена”, “Тарас Бульба” та ін. Велику шану М. Лисенкові принесли такі твори, як “Музика до “Кобзаря” Шевченка”, романси на слова І. Франка, Лесі Українки та М. Старицького тощо. На зламі ХІХ-ХХ ст.ст. з’являється ціла плеяда й інших талановитих композиторів, таких як Я. Степовий, К. Стеценко, М. Леонтович та С. Людкевич.

Граверне й образотворче мистецтво. Якщо в літературі і театрі сама мова визначала національний образ, то в таких сферах, як образотворче мистецтво, архітектура, скульптура, вироблення національних форм було складнішим. Так, у східноукраїнських землях можна говорити про певну українсько-російську єдність в образотворчому мистецтві. Протягом майже всього ХІХ ст. у Російській імперії головним центром освіти була Академія мистецтв у Петербурзі. Можна навести безліч прикладів переплетіння творчості і доль українських і російських художників. Наприклад, В. Тропінін багато років жив і працював у Подільському маєтку своїх добродіїв. Він пише безліч портретів – “Дівчина з Поділля”, “Хлопчик з сокирою”, “Весілля в селі Кукавці”, “Українець”, “Портрет подільського селянина”, демократизм і реалізм яких були новаторськими.

Загалом у живопису початку ХІХ ст. переважав такий стиль як романтизм. З’явилися митці, для яких поїздки в Україну не були даниною моді. Українській темі присвятив свою творчість В. Штернберг, який працював у портретному, побутовому і пейзажному жанрах. Його увагу приваблюють такі сцени як переправа на поромі через Дніпро, ярмарок і весілля. Його картинам властива описовість, що зближує їх зі стилістикою літератури того часу. Варто зазначити, що В. Штернберг товаришував з Шевченком, йому належить художнє оформлення “Кобзаря”.

Одним з кращих представників малярства був сам Т. Шевченко. Він одним із перших змальовував життя і побут селянства (“Циганка-

ворожка”, “Катерина”, “Селянська родина” тощо). Одним з провідних його жанрів був портрет. Особливо виділяється реалізмом “Судня рада”. Різнобічний талант Шевченка досяг академічних висот і в художній графіці (серія “Живописна Україна”). У 1860 р. йому було присвоєно звання академіка гравюри Петербурзької академії мистецтв.

Великим мариністом був І. Айвазовський, який значну частину життя прожив у рідній Феодосії. У його живопису звучала й українська тема: “Очерети на Дніпрі поблизу містечка Алешки”, “Весілля на Україні” тощо.

Новаторською для пейзажу стала творчість А. Куїнджі, який народився поблизу Маріуполя. Перша його картина “Ніч на Дніпрі” викликала сенсацію у Петербурзі. Художник володів тонким мистецтвом передавати на полотні світло і повітря.

На Східній Україні реалістичний напрям утвердився на початку 1860-х рр. У 1870-х рр. ця течія оформилась у вигляді “Товариства пересувних художніх виставок”, ідейним керівником якої був І. Крамської. Отже, так як і в науці, координація творчих зусиль була властива й образотворчому мистецтву. Серед інших таких товариств можна назвати Товариство південноросійських художників, Київське Товариство художніх виставок, Харківське Товариство художніх виставок, Товариство для розвою руської штуки тощо. Їх діяльність була спрямована на поширення в народних масах результатів творчості художників, таким чином зміцнюючи тенденції становлення мас-культури. З цим наприкінці ХІХ ст. пов’язане й таке суспільне явище, як музеї образотворчого мистецтва, скульптури тощо. Отже, новому етапу розвитку капіталізму властиве те, що мистецтво (та й інші види духовної культури) перетворюється на безпосередній двигун суспільного розвитку.

Дуже популярним у мистецтві передвижників був жанр пейзажу. Серед українських пейзажистів виділяються В. Орловський, С. Світославський, П. Левченко та С. Васильківський. Ідея правдивого відображення життя народу, критика несправедливості була співзвучна українському мистецтву. Багато передвижників були родом з України: М. Ге, О. Литовченко, М. Ярошенко та ін. М. Ге написав чудовий портрет свого друга – історика М. Костомарова. Тематика робіт зближує з передвижниками К. Трутовського, який представлений такими творами, як “Бандурист”, “Український ярмарок”, “Шевченко над Дніпром” та ін.

Родом з-під Чугуєва був І. Рєпін. Він часто приїжджав на батьківщину, гостював у маєтку Качанівка меценатів Тарновських. Тут він створив перші етюди до знаменитої картини “Запорожці пишуть листа турецькому султану”. Художник скористався порадами Д. Яворницького,

який передав йому деякі речі козацьких часів і текст самого листа. Рєпін писав: “Запоріжжя мене захоплює свободою, піднесенням рицарського духу”.

Видатним майстром психологічного портрета був Олександр Мурашко, з-під пензля якого вийшло такі відомі полотна як “Портрет художника Миколи Петрова”, “Дівчина в червоному капелюшку”, “Похорон ковшового”, “Портрет Ольги Нестерової”, “Парижанки. Біля кафе”, “Дівчинка з собакою”, “Портрет Т.Язєвої”, “Портрет професора Адріана Прахова”, “Зима”, “Старий вчитель. Портрет Миколи Мурашка”, “За п'яльцями. Портрет Єлени Прахової” та ін. Талант О. Мурашка сформувався значною мірою під впливом І. Рєпіна, студентом майстерні якого він був. Під час перебування у Франції О. Мурашко намагається використовувати прийоми стилю модерн – в композиції, в формотворенні кольорових мас і лінійних ритмів. Після повернення до Петербургу він пише картину “Карусель” (1906), яка принесла йому світове визнання. На Х Мюнхенській виставці картина отримала золоту медаль і була придбана для Музею образотворчих мистецтв Будапешта. Українського митця запрошували на виставки до Берліну, Відня, Парижа, Амстердама, Мюнхена, Венеції та інших міст. Персональну виставку з 25 робіт він експонував у Берліні, Кельні, Дюссельдорфі (1909). Завдяки О. Мурашку українське мистецтво вийшло зі стану вузько національного, провінційного.

Видатним майстром побутового жанру був М. Пимоненко. Більшість його робіт, написаних на теми селянського життя, вирізняються емоційністю і живописною майстерністю – це “Святочні ворожіння”, “Весілля в Київській губернії”, “Проводи рекрутів”, “Свати”, “Жнива”, “По воду”, “Ярмарок” та ін. М. Пимоненко заснував у Києві художню школу, він є автором понад 700 картин і малюнків. Йому вдалося одному з перших у вітчизняному малярстві поєднати побутовий жанр і поетичний пейзаж.

Поєднання мистецтва з національною ідеологією вперше відбувається у творчості С. Васильківського. Свою майстерність він повністю віддає Україні – пише пейзажі Подніпров'я, Поділля, Слобожанщини, жанрові картини, історичні полотна, такі як “Козаки в степу”, “Козача левада”, і портрет Т. Шевченка. У 1900 р. С. Васильківський спільно з баталістом М. Самокишем створює альбом “З української старовини”. Свою історичну колекцію і багато картин С. Васильківський залишив рідному Харкову.

Наприкінці ХІХ ст. розвивається граверне мистецтво (малюнок або напис наноситься на поверхню твердих матеріалів за допомогою спец-

інструментів або хімічних речовин). Традиції Шевченка у цьому плані продовжують К. Трутовський, Л. Жемчужников, І. Соколов та О. Сластіон. Але у зв'язку з винайденням у 1890-х рр. цинкографії, тобто фотомеханічного способу виготовлення кліше (ілюстраційна друкована форма, мовний штамп, призначена для високого друку), граверне мистецтво частково занепадає і знову відроджується у перші десятиліття ХХ ст.

У другій половині ХІХ ст. в у західноукраїнському малярстві, зокрема, у працях А. Манастирського, О. Куриласа, О. Новаківського, І. Труша та ін. утверджується реалізм та імпресіоністський напрями. Імпресіонізм, коли митець прагне відтворити найтонші відчуття, переживання і скороминучі враження, пробивається у творах Г. Дядченка, Ф. Красицького. Творцями імпресіоністського пейзажу стали І. Труш і М. Бурачек, у дусі символічного імпресіонізму працює О. Новаківський. Розвивається і таке образотворче мистецтво як монументалізм, яке вражає своїми розмірами і величчю та включає архітектурні та скульптурні монументи, настінні розписи, мозаїку тощо. Засновником школи монументалістів був галичанин М. Бойчук.

Основоположником нової української графіки став Г. Нарбут. Графіка – це вид образотворчого мистецтва, основним зображальним засобом якого є малюнок, виконаний на папері, тканині тощо олівцем, пером, пензлем, вуглиною або відтиснутий на папері зі спеціальної форми.

Національні риси і стилі архітектури та скульптури. На зміну пишноті і розкутості бароко прийшли стриманий академічний стиль класицизм, суть якого полягала у дотриманні суворих правил відтворення дійсності, а також наслідуванні традиції архітектури античності й епохи Відродження, та ампір – стиль пізнього класицизму.

На початку ХІХ ст. синод заборонив будувати церкви українського типу, тому на деякий час національне церковне будівництво завмирає. Останньою церквою, в архітектурі якої відчутні українські традиції, був Троїцький собор Мотронинського монастиря на Чернігівщині (1801). На зміну приходять будівлі у стилі ампір і псевдовізантійському стилі. Головною метою архітектора була не зовнішня привабливість, а внутрішній комфорт: висока стеля, вентиляція та освітлення.

Майстерність і талант народу виявилися у створенні палацово-паркових ансамблів, від яких архітектори з часом відмовились і спрямували увагу на створення окремих будинків, що виділялися пишністю завдяки різьбленню, ліпленню і позолоті. Водночас вони

втрачали стрункність форм і завершеність. Народні майстри створили шедеври зодчества – палаци Розумовського у Батурині, Галаґана в Сокирницях на Чернігівщині.

Перехід від бароко до класицизму відбився і на плануванні міст, де виділяється адміністративний центр з площею, на якій розміщувалися помпезні будівлі урядових установ, квартали були прямокутними, а композиції ансамблів, окремих комплексів носили відкритий характер.

Активно забудовуються нові міста на півдні України і в Криму – Маріуполь, Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпропетровськ), Миколаїв та Одеса. В Одесі за проектом петербурзького архітектора Т. де Томона у 1809 р. було споруджено Оперний театр, який був найкрасивішим в імперії. Водночас відбувалася реконструкція старих міст Слобожанщини і Подніпров'я. Архітектурний стиль Києва визначався архітектором А. Меленським. За його проектом були споруджені пам'ятник на честь Магдебурзького права, церква на Аскольдовій могилі, ансамбль Контрактової площі, який постраждав від пожежі 1812 р. У 1837-1843 рр. за проектом В. Беретті була побудована будівля Київського університету.

У другій половині XIX ст. стильова єдність класицизму руйнується. Складна епоха утвердження капіталізму відбилася і в архітектурі: з'являються нові матеріали і замовники. На зміну ампіру приходить напрям, який отримав назву “еклектика” (змішування стилів). Особливо поширився віденський ренесанс – стиль епохи Відродження, який змінив готичний і сприйняв елементи греко-римської архітектури з великою кількістю рельєфних прикрас. У київських фасадах того часу можна побачити ренесанс, романський стиль, багато будівель в “цегельному стилі” (головна прикраса — нештукатурена цегельна кладка) і готику, тобто художній стиль, який панував у Західній і Центральній Європі у XII-XV ст.ст. Готиці властиві стрільчасті арки, багатство орнаменту, вертикальні архітектурні форми і вежі (башта, тобто висока вузька споруда, яка будується окремо або як складова частина фортеці, палацу).

Пошук більшої різноманітності викликав інтерес і до візантійсько-російських традицій. Вони простежуються у будові кафедрального Володимирського собору (Київ), який споруджувався понад 20 років за проектами І. Штрёма, П. Спарро і О. Беретті. Участь у розписах В. Васнецова й М. Врубеля зробило його видатним явищем у монументальному живописі.

На початку XX ст. в архітектурі утверджуються ідеї модернізму, які пов'язані з використанням нових будівельних матеріалів і мистецьких форм (залізничні вокзали Львова, Жмеринки і Харкова). Зокрема, у стилі

неокласицизму побудовано Педагогічний музей у Києві і Громадську бібліотеку у Харкові. Кращим витвором у національному українському стилі вважається будинок Полтавського земства, спроектований В. Кричевським. У стилі модерн Городецький побудував власний будинок.

Першим проектом у власне українському стилі вважають прийнятий у 1903 р. проект будівлі Полтавського земства В. Кричевського. Розписи її виконав С. Васильківський.

Для скульптури друга половина XIX ст. була періодом виникнення реалістичної школи, основоположниками якої стали Л. Позен і П. Забіла. Серед творів скульпторів-монументалістів варто відзначити пам'ятник Б. Хмельницькому скульптора М. Микешина, який було встановлено у Києві у 1888 р. Риси реалізму були властиві творчості Т. Баронча, Т. Болотницького, А. Кужави, Ю. Марковського, К. Островського та ін.

Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. скульптура розвивається у стилі імпресіонізму. Серед митців, які сформували талант у школах Європи, виділяється Т. Гаврилко – автор погруддя Т. Шевченка; М. Паращук, якому належать скульптурні портрети І. Франка, В. Стефаніка, А. Попель, який створив пам'ятник А. Міцкевичу у Львові; П. Війтович, якому належить скульптурне оформлення фасаду та інтер'єру Львівської опери.

На зламі XIX-XX ст.ст. у світовому мистецтві відбувається подія, яка означала справжню революцію. Технічні відкриття відкрили шлях новому виду мистецтва – кінематографу, який здійснює найпотужніший вплив на суспільну свідомість. Кіномистецтво віддзеркалювало суспільні зміни, зокрема ритм життя, який значно прискорився на зламі століть. У різних містах відкриваються перші кіносалони, починають зніматися фільми.

#### Запитання для самоконтролю

Охарактеризуйте стан національної культури у пер. пол. XIX ст.?

Охарактеризуйте літературно-мистецькі течії романтизму, критичного реалізму, реалізму і модернізму?

Як відроджувався український театр і кого з митців Ви знаєте?

Які талановиті композитори музичного мистецтва Вам відомі?

Розкажіть про стилі в образотворчому мистецтві.

Що Ви знаєте про національні риси та стилі в архітектурі?

Які організації і рухи діяли у XIX ст.?

В якому стані була українська мова та освіта?

Як розвивалась українська скульптура і монументальне мистецтво?

Що ви знаєте про розвиток української літератури?



## Література

Закович М.М. Українська та зарубіжна культура: Навч. посібник / За ред. Заковича М.М. - К.: Знання, 2000. – С. 253-292.

Історія світової та української культури: Підручник. – К.: Літера, 2000. – С. 50-160.

Історія української культури. У п'яти томах. Т.4, кн.1 / Артюр Л., Балушок В., Бондаренко Г. та ін. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 719-850; Т.4, кн.2 / Бондар М., Загайкевич М., Пилипчик Р. та ін. – К.: Національна академія наук України, 2005. – С. 336-426, 911-1239.

Історія української культури (Текст): курс лекцій / О.В. Ліхолат, П.А. Дігтяр, С.Ю. Боева та ін.; під заг. ред. д-ра іст. наук С.О. Костилюєвої. – К.: НТУУ „КПІ”, 2010. – С. 162-185.

Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій: Підручник. – К.: Центр. навч. літ., 2005. – С. 245-580.

Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн. 2. – Київ: „Либідь”, 1997. – С. 382-391, 416.

Наулко В.І. та ін. Культура і побут населення України. – Київ: „Либідь”, 1993. – С. 60-233.

Николаєва Т.О. Історія українського костюма. – К.: Либідь, 1996. – С. 150-176.

Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: АртТек, 1999. – С. 275-280.

Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Підручник / Горбач Н., Гелей С., Росінська З. та ін. – Львів: Каменярь, 1992. – С. 136-155.

Терещенко Ю.І., Курило В.М. Історія України: Кн.. 1: Від найдавніших часів до 1917 р. – К.: Вид-во „Сільгоспосвіта”, 1995. – С. 387-417.

Черепанова С.О. Українська культура: Історія і сучасність: Навч. пос. – Львів: Світ, 1994. – С. 100-150, 200-450.

## **Тема VII. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ В ХХ СТ.**

### План

1. Новий етап національного відродження.
2. Розвиток культури в умовах тоталітарних режимів.
3. Культурне життя на західноукраїнських землях.
4. Суперечності розвитку культури в умовах десталінізації та „застою”.
5. Українська культура в період “перебудови” у СРСР.

## **Новий етап національного відродження**

Після повалення самодержавного ладу в Україні створювалися сприятливі умови для розвитку національної культури. Уже в березні 1917 р. зусиллями Товариства шкільної освіти в Києві було засновано першу українську гімназію ім. Т. Шевченка, за нею відкрилися друга і третя. Згодом почали працювати гімназії в Полтаві, Чернігові, Одесі, Харкові та інших містах. Загалом в різних регіонах було створено понад 80 українських гімназій. З березня до осені 1917 р. було відкрито 57 середніх шкіл, які існували на приватні або громадські кошти.

За активної участі Генерального секретаріату освіти здійснювалося переведення шкіл на українську мову викладання, а в учительських семінаріях та інститутах запроваджувалося вивчення української мови, літератури, історії та географії. У вузах дозволялося відкривати кафедри української мови, літератури, історії та права. Цьому сприяв I Український педагогічний з'їзд, який відбувся в Києві у квітні 1917 р. На II Всеукраїнському вчительському з'їзді в серпні 1917 р. було сформовано Всеукраїнську вчительську спілку. Для керівництва освітою було створено Київський, Одеський і Харківський шкільні округи та численні курси українознавства. Багато уваги приділялось підготовці та виданню підручників. Їх наклад у 1917 р. доходив до 300 тис. Окрім народних шкіл і гімназій, було відкрито українські реальні та комерційні школи.

У період гетьманату П. Скоропадського було створено понад 150 українських гімназій, надруковано кілька мільйонів підручників. У гімназіях з російською мовою навчання було введено як обов'язкові предмети українську мову, історію та географію України, історію української літератури. 6 жовтня 1918 р. у Києві було відкрито перший Державний Український Університет, 22 жовтня – другий Державний Український Університет у Кам'янці-Подільському. Товариство "Просвіта" та Земство заснували в Полтаві історико-філологічний факультет.

Було засновано мережу загальнокультурних закладів та установ: Державний український архів, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Українську національну бібліотеку, Український театр драми та опери, Українську державну капелу на чолі з О. Кошицем, Державний симфонічний оркестр під проводом О. Горілого тощо. 24 листопада 1918 р. було відкрито Українську Академію Наук, президентом якої став видатний вчений В. Вернадський. Помітним явищем стало утворення влітку 1918 р. Української автокефальної православної церкви на чолі з митрополитом В. Липківським.

Великих успіхів досягли українська преса і книгодрукування. Лише в 1917 р. почали діяти 78 видавництв, вони організувалися і при приватних, кооперативних органах, при "Просвітах". Якщо в 1917 р. було випущено 747 назв українських книг, то в 1918 р. – 1084.

Після завершення громадянської війни і приходу до влади більшовиків, а також зі створенням СРСР змінилися умови розвитку культури. Хоча країна пережила тяжку війну, втратила багатьох видатних вчених, письменників (загибель, еміграція), вона переживала культурний злет. Революція активізувала широкі маси, дала відчуття свободи. Серед майстрів культури були й гарячі прихильники нової влади, і аполітичні люди, і противники більшовизму, які в розвиткові національної культури вбачали певну альтернативу незалежності, що не здійснилася. В умовах НЕПу, внутрішньопартійної боротьби допускалися елементи демократії. Уперше за довгі роки українська культура отримала державну підтримку.

Негативне ставлення до радянської влади спричинило масову еміграцію діячів літератури і мистецтва (В. Винниченка, С. Черкасенка, М. Шаповала, Д. Донцова, М. Садовського, О. Олеса). Водночас нову владу стара інтелігенція теж не влаштовувала ані кількісно, ані за світоглядом. Було поставлене завдання підготовки робітничо-селянської інтелігенції, якій мали бути властиві ідейність. Культура ставала частиною політики партії, суворий партійно-державний контроль став всеохоплюючим.

Політика "українізації". Радянська влада в галузі ідеології, культури проводила політику *коренізації*, яка в Україні отримала назву *українізації*. Українізація передбачала підготовку і висунення кадрів корінної національності, організацію шкіл всіх рівнів, установ культури, видавництво газет, журналів і книг українською мовою. Проведення цієї політики враховувало два аспекти: 1) українізація як така; 2) створення умов для культурного і духовного розвитку національних меншин.

У декретах Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) від 1923 р. проголошувалась рівність мов і вказувалось на необхідність надання допомоги в розвиткові української мови. Було створено комісію з українізації на чолі з В. Затонським. Одним з центрів українізації став Народний комісаріат освіти, який очолювали Г. Гринько, О. Шумський, М. Скрипник. Українізація швидко досягла результатів. У середині 1920-х рр. 78% шкіл, 39% технікумів, 34,1% дитячих будинків стали україномовними. Якщо у 1928 р. питома вага газет українською мовою становила 56% тиражів, то у 1930 р. – 89%.

Українізація частково охопила також українців, що мешкали поза межами України: на Кубані, в Курській і Воронезькій областях тощо.

Реалізація політики “українізації” наштовхнулася на опір усередині і ззовні України. Так, другий секретар КП(б)У Д. Лебідь висунув “теорію боротьби двох культур”: російської, як революційної, передової, пролетарської і міської, та української – контрреволюційної, відсталого і сільської. У цьому двобої українській культурі належало поступитися. М. Горький виступав проти перекладу роману “Мать” на українську. На VII конференції КП(б)У засудила антиукраїнську теорію Д. Лебеда.

Політика коренізації активно здійснювалася в районах, населених нацменшинами. На початку 1920-х рр. у партійних комітетах було створено підрозділи, які працювали з меншинами. Їх роботу координував підвідділ ЦК КП(б)У. У 1924 р. він мав 4 секції: єврейську, німецьку, польську та болгарську. З квітня 1924 р. координацію роботи серед неукраїнського населення здійснювала Центральна комісія у справах нацменшин при ВУЦВК на чолі з П. Буценком. У 1924-1925 рр. діяли 566 шкіл з німецькою мовою навчання, 342 – з єврейською, 31 – з татарською тощо.

Освіта. Значні успіхи були досягнуті в ліквідації неписьменності. Діяло добровільне товариство “Геть неписьменність!”, до початку 1930 р. в Україні було близько 30 тис. пунктів ліквідації неписьменності з контингентом 1,6 млн. учнів. Відразу після закінчення війни робилися енергійні заходи з подолання безпритульності. Широку популярність отримали досвід та ідеї педагога А. Макаренка.

У 1923-1924 рр. зростало держфінансування освіти, що сприяло розширенню шкільної мережі. У 1926-1927 навчальному році в містах і селищах міського типу виник новий тип шкіл – фабрично-заводська семирічка, яка давала учням загальну і політехнічну освіту, готувала їх до навчання в школах фабрично-заводського учнівства, в профшколах і технікумах. Ще раніше були організовані 3-річні загальноосвітні школи сільської молоді. У них загальна освіта в обсязі програми 5-7 класів поєднувалася з теоретичним і практичним вивченням сільського господарства. У 1934 р. було встановлено декілька типів шкіл: початкову (1-4 класи), семирічну і середню (10-річну). Була введена обов'язкова початкова освіта. Розвивалася середня спеціальна освіта (професійні училища і технікуми).

Кількість студентів вищих навчальних закладів зростала за рахунок випускників не лише шкіл, а й підготовчих курсів, відкритих у 1919 р., робітничих факультетів, заснованих у 1921 р. Університети були реорганізовані в інститути народної освіти медичного, технічного, фізичного, агрономічного, педагогічного профілю. Більшість студентів

складали діти робітників та селян. Великими центрами освіти традиційно були Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, де в 1933 р. відновили університети. У 1938 р. в Україні було майже 130 вузів з 124 тис. студентів. Серед нових вузів були Донецький індустріальний та Донецький медичний інститути.

Здійснювалась мовна реформа. Для упорядкування українського правопису 23 липня 1925 р. Раднарком УСРР ухвалив рішення створити при Наркомосвіти Комісію на чолі з О. Шумським, а пізніше М. Скрипником. Головою авторського колективу і науковим керівником був мовознавець О. Синявський. За основу було взято Найголовніші правила українського правопису, підготовлені ВУАН. Упорядкування правопису слід було здійснювати на основі «традиції й природи української мови», враховуючи її історію. 6 вересня 1929 р. нарком освіти М. Скрипник затвердив новий правопис. Але з приходом до влади Й. Сталіна результати роботи Комісії були перекреслені. У 1930 р. було ліквідовано Інститут української наукової мови. У 1933 р. правописна комісія на чолі з А. Хвилею затаврувала правопис, затверджений М. Скрипником, як «націоналістичний», припинила видання будь-яких словників і без жодного обговорення у дуже стислий термін (за 5 місяців) створила новий правопис, який уніфікував українську та російську мови. З абетки було вилучено букву ґ, а українську наукову термінологію переглянуто і узгоджено з російсько-українськими словниками. Цю редакцію правопису було схвалено постановою Наркома освіти УСРР від 5 вересня 1933 р.

Наука. Координаційним центром розвитку науки в Україні з 1921 р. була Всеукраїнська академія наук (ВУАН, з 1937 р. – АН УРСР). У 1921 р. у ній працювало 36 дійсних членів, а в 1939 р. – 835. На початку 1930-х рр. у структурі Академії було створено 21 науково-дослідний інститут.

Постановою ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р. у Харкові було створено Всеукраїнську асоціацію науково-дослідницьких марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) на чолі з О. Шліхтером. ВУАМЛІН стала ідеологічним опонентом ВУАН. В її виданнях було розпочато цькування проти українських науковців. 4 червня 1932 р. ВУЦВК ухвалив постанову про організацію Інституту Червоної Професури. На навчальній базі ВУАМЛІН було створено 7 самостійних Інститутів Червоної Професури: економіки, філософії, аграрний, історії партії та партбудівництва, літератури, мистецтва та мови, історії радянського будівництва та права.

У розвитку української науки активну участь брали О. Богомолець, який працював в галузі експериментальної патології, природознавець В. Вернадський, мікробіолог і епідеміолог Д. Заболотний, математик М.

Крилов, економіст М. Туган-Барановський, гігієніст та епідеміолог О. Корчак-Чепурківський, літературознавець С. Єфремов, Є. Патон, який запропонував принципово нові методи електрозварювання.

Серед гуманітарних підрозділів Академії наук особливу активність виявила історична секція, яку очолив М. Грушевський. Він створив науково-дослідну кафедру історії України, очолив Археографічну комісію, редагував журнал "Україна", "Наукові збірники" історичної секції.

Медична наука розвивалася організаційно, якісно і кількісно. У 1921 р. в Академії наук була організована кафедра народного здоров'я і соціальної медицини з кабінетом профілактичної медицини. У 1929 р. був заснований інститут мікробіології та епідеміології, в 1930 р. – великий науковий центр з вивчення проблем патологічної фізіології. Світовим авторитетом користувалися терапевтичні школи М. Стражеско (кардіологія, ревматизм, сепсис, клінічна гематологія), Ф. Яновського (туберкульоз, захворювання нирок), офтальмологічна школа В. Філатова.

Література. Після революції особливим драматизмом і складністю відзначався літературний процес. На початку ХХ ст. у сфері художньої творчості – у літературі, архітектурі, малярстві, музиці, театральному мистецтві – виникає безліч течій, груп, шкіл, які прийнято позначати збірним терміном «модернізм» (модерн – новий). Об'єднує їх насамперед авангардизм – розрив з визнаними нормами і традиціями, бунт проти старих форм не лише в мистецтві, а й у житті взагалі. У той же час у різаних майстрів абсолютно різними були цілі, тон і спрямованість протесту. Особливо цінувалося вироблення власного образу, що було пов'язано зі зміною естетичних настанов. Якщо раніше головною естетичною категорією було прекрасне, то тепер популярною категорією стає потворне, ідеал цілісної людської особистості зникає, що часом веде до підриву фундаментальних основ творчості (наприклад, образотворче мистецтво відмовляється від образності). Головною цінністю визнається внутрішній світ художника, право без обмежень вибирати способи вираження переживань.

Український модерн виник у важчих соціокультурних умовах, ніж в інших країнах Європи, внаслідок бездержавності України. Його корені – в пізньому українському романтизмі.

Активізував свою діяльність український футуризм. У 1921 р. М. Бажан, М. Семенко, І. Слісаренко, Г. Шкурупій, Ю. Шпол заснували в Києві Асоціацію панфутуристів, у Харкові діяв "Ком-Космос", в Одесі – "Юголіф". Футуристи войовничо нападали на прихильників традиційних форм в

літературі і мистецтві, пропагували урбанізацію культури й експериментаторство, європеїзацію та модернізацію змісту і форми.

Ще в роки революції на чолі з М. Зеровим виникла група поетів і літературознавців, які орієнтувалися на створення високого гармонійного мистецтва на основі освоєння класичних зразків світової літератури (М. Рильський, П. Філіпович, М. Драй-Хмара). Пізніше опоненти цієї групи назвали їх "неокласиками". Ультралівизна українських футуристів ("смерть минулому мистецтву") з її відданістю динаміці нового життя спричинила появу творів, сповнених революційною романтикою (М. Семенко, ревшфутпоєми "Тов. Сонце", "Весна", "Степ").

Крім футуристів, революційно-романтичну тему розвивали неоромантики В. Сосюра ("Червона зима"), В. Еллан-Блакитний ("Удари молота і серця"), П. Тичина ("В космічному оркестрі"), М. Бажан, Ю. Яновський.

Прихильники класичних канонів створювали свої об'єднання. Д. Загуг, М. Зеров, В. Підмогильний, М. Рильський, Л. Старицька-Черняхівська, П. Філіпович у 1923-1924 рр. входили до літературного об'єднання "Аспис" (Асоціація письменників). Його ідеї знайшли продовження у діяльності об'єднань "Ланка" та "МАРС" ("Майстерня революційного слова").

Розвивається гумористичний напрям, представлений, зокрема, творчістю П. Губенка (Остап Вишня). Він створив новий жанр – усмішку, що був різновидом фейлетону та гуморески. У 1927-1934 рр. у Харкові виходив сатиричний журнал "Червоний перець".

Різноманітність пошуків шляхів художньої виразності вилилася у виникнення низки художніх об'єднань. Насамперед це Спілка селянських письменників "Плуг" (А. Головка, О. Копиленко, П. Панч, П. Усенко). Спілка убачала за мету спрямовувати творчість на організацію психіки і свідомості селянської маси, інтелігенції в дусі пролетарської революції.

З'явився такий напрям як пролеткультівство, теоретики якого заперечували класичну спадщину, пропагували створення "лабораторним шляхом" "суто пролетарської культури", яка відповідала б "пролетарській психіці". У 1923 р. група пролетарських письменників утворила спілку "Гарт", до якої увійшли В. Блакитний, К. Гордієнко, О. Довженко, І. Кулик, І. Микитенко, В. Поліщук, Ю. Смолич, В. Сосюра, П. Тичина, М. Хвильовий. "Гартівці" підкреслювали свою підтримку комуністичної партійності. З іншого боку, теоретик "Гарту" – В. Блакитний – говорив про створення "комуністичної культури, культури загальнолюдської, інтернаціональної і безкласової". Лідери "Гарту", виходячи з того, що

культура – явище цілісне, вважали, що їх організація повинна об'єднувати діячів музики, театру, живопису. "Гарт" розпався в 1925 р., зі смертю В. Блакитного. У 1927 р. було створено ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників). Помітну роль у розвитку художньої культури відіграла Спілка письменників "Західна Україна" (М. Ірчан, Ф. Малицький, А. Турчинська).

Гострій критиці в офіційних пресі, літературознавстві була піддана ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури, 1925-1928 рр.), яка була створена з ініціативи М. Хвильового як альтернатива масовим і підлеглим владі організаціям. Вона виступала проти примітивізації творчості і культури, наполягала на європейській орієнтації, що знайшло своє утілення у гаслі: "Геть від Москви".

У 1930-31 рр. у Харкові з ініціативи М. Хвильового, місцевих письменників з організації "Молодняк" було створене і діяло літературне об'єднання "Пролітфронт". Його метою було об'єднати кращі літературні сили, створити можливості для вільного, не регламентованого Компартією розвитку літератури. "Пролітфронт" протистояв офіційній Всеукраїнській Спілці Пролетарських Письменників, мав друкований орган – щомісячний журнал "Пролітфронт", де друкувалися М. Хвильовий, П.Тичина, Ю. Яновський, Остап Вишня, П. Панч та ін. Внаслідок політичного та адміністративного тиску "Пролітфронт" було ліквідовано.

Популярності набуває театральне мистецтво. Справжньою творчою лабораторією став театр Л. Курбаса "Березіль". Режисер виводив український театр на шлях європейських пошуків нових засобів виразності. Макети об'єднання "Березіль" отримали золоту медаль на театральній виставці у Парижі в 1925 р. Тут були вперше поставлені п'єси видатного драматурга М. Куліша "Народний малахій", "Мина Мазайло".

Значних успіхів досягає кінематограф. У 1922 р. було засновано Всеукраїнське фотокіноуправління. У 1927 р. Одеська кінофабрика була визнана найкращою в країні. Через рік була введена в дію Київська кінофабрика. У 1930 р. Д. Вертов зняв перший звуковий документальний фільм – "Симфонія Донбасу". І. Кавалерідзе вперше в Україні зняв кіноопери "Наталка Полтавка" (1936) та "Запорожець за Дунаєм" (1938). Одним з фундаторів кіномистецтва став О. Довженко. Стилїстика, створена ним у фільмах "Звенигора", "Арсенал", "Земля", поклала початок напрямку, який визначають як "український поетичний кінематограф".

Мистецтво. Розвиток живопису відбувався у боротьбі художніх течій. Поряд з тими, хто стояв на позиціях традиційного реалізму, творили прихильники футуризму, формалізму (напр., розписи В. Єрмілова



Харківського партійного клубу). Крім масових агітаційних форм образотворчого мистецтва, прогресу досягла станкова графіка та живопис. У галузі станкової графіки працювали М. Жук, І. Падалка, В. Заузе. У живописі найбільш відомими були полотна К. Костанді, Ф. Кричевського, О. Мурашка, М. Самокиша. Г. Нарбут оформив перші українські радянські книги і журнали "Мистецтво", "Зорі", "Сонце труда".

Визначилися групи, які розвивали традиції передвижників. Члени "Асоціації революційного мистецтва України", розвиваючи національні традиції, використовували форми візантійського та староукраїнського живопису. На західноєвропейські зразки орієнтувалися художники, які входили до "Об'єднання сучасних художників України". На Всеукраїнських виставках експонувалися кращі твори О. Шовкуненка (цикл "Одеський суднобудівний завод"), Ф. Кричевського ("Мати", "Довбуш"), В.Коровчинського ("Селяни"). Київський художній інститут став центром авангардного образотворчого мистецтва. У ньому працював К. Малевич, основоположник супрематизму, в якому зображення складалося зі сполучень найпростіших геометричних фігур. У 1920-х рр. у Харкові та Одесі була організована мережа державних художніх музеїв.

У розвитку скульптури акцент робився на її пропагандистських, ідеологічних можливостях. Практично в кожному місті, селищі були поставлені пам'ятники В. Леніну. У конкурсах на проект пам'ятника Т. Шевченку переміг М. Манізер, пам'ятник якого у 1935 р. був встановлений в Харкові, так само він був автором пам'ятників Шевченку у Києві та Каневі. Пам'ятник відомому більшовику Артему авторства І. Кавалерідзе був встановлений в Святогорську.

Активним було музичне життя. Діяли Республіканська капела під керівництвом О. Кошиця, капела "Думка", які багато зробили для пропаганди української музики. Почалася діяльність музично-театрального інституту в Києві, перша оперна трупа з'явилася в Києві та Харкові. У цей період проходив процес жанрового збагачення української музики. Це значною мірою пов'язане з пошуками Л. Ревуцького, В. Косенка, Б. Лятошинського, О. Чишка. Високого рівня досягла виконавча культура. Широко відомими були співаки М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, О. Петрусенко, З. Гайдай, Б. Гмиря.

Розвитку української музики, як і культури загалом, заважала політика влади з її пропагандистським ставленням до мистецтва, бюрократичною регламентацією, утилітаризмом і недовір'ям до "буржуазної естетики". Виникла велика кількість музичних об'єднань, які часто вороже ставилися один до одного без достатніх причин.

В українській архітектурі помітний слід залишили такі напрями: раціоналізм – прагнення знайти раціональні начала в образному аспекті архітектури, максимально освоїти досягнення науки і техніки; конструктивізм – спроба створити життєвий простір за допомогою нової техніки, її логічних доцільних конструкцій, а також естетичних якостей таких матеріалів як метал, дерево, скло. У 1936-1939 рр. за проектом викладача Київського інженерно-будівельного інституту В. Заболотного у Києві було зведено будівлю Верховної Ради УРСР з куполом зі скла та металу. У практиці конструктивізму були частково реалізовані гасла виробничого мистецтва.

Отже, український художній процес початку ХХ ст. характеризується зіткненням, з одного боку, прагнень національного самовизначення, з іншого – модернізації культури, самозбереження на засадах національної окремішності та пошуку шляхів виходу у європейський культурний простір. Проте, якщо перше з них базувалося на розробленій ще в ХІХ ст. ідеології народництва, яка зберегла своє значення до теперішнього часу, то нова культурно-мистецька парадигма модернізму так остаточно і не утвердилася в ній, то актуалізуючись в періоди певної лібералізації культури, то відступаючи під натиском ідеології “окремого шляху”.

Нова течія – модернізм – стала своєрідною художньою реакцією на певне романтичне, реалістичне й натуралістичне відображення окремих життєвих колізій. Чітко визначеної межової хронології модернізм в українських літературі, театрі і драмі не має, але основне мистецьке навантаження робилося вже тоді на одиницю, а не на спільноту, масу, народ, як було в попередні часи. Власне, увага цілком спрямовувалася на людину та її особисті проблеми, на індивідуальність у контексті загальносоціального розвитку. Ці мистецькі ознаки найбільше виявилися в українських п'єсах, де увага в ідейно-тематичному розгалуженні та й в сюжеті зосереджується найбільше на становищі особи в навколишньому середовищі, на її душевному стані в певній ситуаційній площині, на її рішеннях при виході зі складних соціальних ситуацій.

### **Розвиток культури в умовах тоталітарних режимів**

Установлення тоталітарної диктатури у 1930-х рр. мало для культури руйнівні наслідки. Вона була поставлена під жорсткий ідеологічний та адміністративний контроль. На початку 1930-х рр. для полегшення контролю були створені Спілки письменників, композиторів, художників, архітекторів. Було покладено край стилістичним, художнім

пошукам, встановлена цензура, перервані контакти з діячами культури інших країн, зокрема українськими емігрантами.

Політика українізації була згорнута. У 1938 р. Раднарком УРСР запровадив обов'язкове викладання російської мови в усіх неросійських школах. Того ж року ЦК КП(б)У ухвалив постанову "Про реорганізацію національних шкіл на Україні". Тепер вони розглядалися як осередки "буржуазно-націоналістичного впливу на дітей".

У 1932 р. з'явився термін "соціалістичний реалізм", який був проголошений єдиним правильним методом літератури і мистецтва, що збіднювало творчий процес. Прославляння міфічних досягнень, лакування дійсності, фальсифікація історії стали органічними якостями ідеологізованої літератури. Були зупинені авангардні пошуки й експерименти, які у всьому світі продовжували залишатися магістральною лінією розвитку мистецтва. Диктувалося верховенство історико-революційної, виробничої тематики. У живописі такі жанри, як натюрморт, пейзаж, портрет, відсувалися на другий план тому, що вони нібито не несли класового навантаження. В архітектурі провідним стилем став неокласицизм, який повинен був відображати непохитність влади.

Для придушення вільнодумства сталінський режим розпочав масові репресії. Репресії проти діячів культури увійшли під назвою "розстріляне відродження". У 1930 р. був організований суд над Спілкою визволення України, яка нібито була створена для відокремлення України від СРСР. Головні обвинувачення були висунені проти віце-президента ВУАН С. Єфремова. Перед судом постали 45 чоловік – академіки, професори, вчителі, священнослужителі, студенти. Були винесені суворі вироки, хоча насправді такої організації не існувало. Подальші арешти в середовищі діячів науки і культури і жорстокі розправи проводилися без відкритих процесів. Закрили секцію історії АН, був арештований М. Грушевський. Його незабаром звільнили та перевели працювати до Москви. Туди ж перевели і О. Довженка. Обвинувачення в буржуазному націоналізмі було висунене проти наркома освіти М.Скрипника, який відстоював політику українізації. У 1933 р. напередодні арешту він застрелився.

Примусова колективізація, загибель мільйонів селян під час голодомору завдали нищівного удару культурі, бо українське село було носієм традиційної народної культури, звичаїв, мовних традицій.

У 1938-1953 рр. було репресовано 238 письменників. Зазнавав арешту М.Рильський, 10 років провів у таборах Остап Вишня, були розстріляні Г. Косинка, М. Зеров, М. Семенко. Покінчив життя самогубством М. Хвильовий, який намагався врятувати товаришів.

Закрили театр “Березіль”, розстріляли Л. Курбаса, репресували 62 вчених-мовознавців. Наркомат освіти “очистили” від 2 тис. співробітників.

Держава взяла курс на формування у громадян атеїстичного світогляду. Зростає тиск на православну церкву, діяльність якої не вписувалася в рамки офіційної ідеології. Внаслідок утисків у 1930 р. самоліквідувалася автокефальна православна церква. Близько 2 тис. її священників були піддані репресіям (зокрема, митрополити В. Липківський, М. Борецький, І. Павловський). Були зруйновані численні пам'ятки церковної архітектури. У 1930-ті рр. на «хвилі» антирелігійної кампанії у Києві були зруйновані Михайлівський Золотоверхий собор, Микільський військовий собор, Богоявленський собор Братського монастиря, Трисвятительську церкву і церкву Успіння Богородиці (Пирогоща), Свято-Миколаївський монастир у Харкові, Покровський собор у Запоріжжі, Успенський собор у Полтаві. Тисячі культових споруд були перетворені на склади, кінотеатри, лікарні. Усього в 1917-1939 рр. були зруйновані 8 тис. церковних споруд – більше половини всіх храмів.

Отже, у 1930-ті рр. відбулася деморалізація, дегуманізація в мистецтві, духовному житті, заміна душевної правди політичною формулою, загальнолюдського морального почуття – класовим “чуттям”. Було примітивізовано, політизовано і схематизовано літературу та мистецтво. Сталінський режим формував індустриальну цивілізацію, підвищив роль промислового міста в культурній системі, надав їй військово-промислового спрямування. Відбувається спрощення цінностей, сайєнтизм, підпорядкування моралі інтересам “класової” влади. Від Заходу сприймалися лише техніко-утилітарні результати. Для цього розвивалися освіта, грамотність, медицина, математика, природничі й технічні науки – матеріалознавство, машинознавство.

Особливості культурних процесів воєнних років диктувалися екстремальними умовами часу. Для потреби фронту працювала наука. При Президії АН УРСР було створено Науково-технічний комітет сприяння обороні. Над розробкою технології виплавки броньованих сталей працювали вчені під керівництвом академіка М. Доброхотова. Інститут електрозварювання на чолі з Є. Патonom винайшов метод автоматичного дугового зварювання під флюсом та використав його під час збирання танків Т-34. Колектив Інституту клінічної фізіології на чолі з О. Богомольцем винайшов сировину для лікування ран, вчені Інституту біохімії під керівництвом О. Палладіна створили препарат для згортання крові, Український інститут клінічної медицини на чолі з М. Стражеско інтенсивно працював над вивченням ранової інфекції тощо.

У літературі головною стала тема "Радянської Батьківщини". Більшовицький режим пом'якшив уніфікаційну політику, з метою стимулювання патріотизму вдався до історичних традицій народів СРСР. Патріотичні вірші, статті українських літераторів з'явилися в газетах вже в перші дні війни ("Ми йдемо на бій" П. Тичини, "Клятва" М. Бажана, вірші Л. Первомайського). Частина письменників перебувала в евакуації, деякі залишилися на окупованій території, більшість же була на фронті, активно співробітничали в армійській, фронтовій, республіканській періодиці ("За Радянську Україну!", "За честь Батьківщини!"). З Москви українською мовою вела передачі радіостанція "Радянська Україна" (П. Панч, О. Копиленко, Д. Білоус). У Саратові була організована робота радіостанції ім. Т. Шевченка (Я. Галан, К. Гордієнко, В. Владко). Діяла пересувна прифронтна радіостанція "Дніпро". У воєнні роки одним з головних жанрів стала публіцистика. Офіційні органи, зокрема Спілка письменників, деякі редакції знаходились в Уфі. Там видавався тижневик "Література і мистецтво", а з 1943 р. поновився випуск журналів "Україна" і "Перець".

У роки війни українські письменники створили такі твори як "Україна у вогні" О. Довженка, "Похорони друга" П. Тичини, "Мандрівка в молодість" М. Рильського, "Ярослав Мудрий" І. Кочерги, поетичний цикл "Україно моя!". Переваги цих творів були очевидні порівняно з риторично-офіційним тоном більшості поетичних і прозаїчних творів 1930-х рр.

Значний розвиток отримує документальне кіно. Кінооператори здійснили справжній подвиг, донісши людям і залишивши нащадкам безцінні свідчення історії. О. Довженко зняв документальні стрічки "Битва за нашу Радянську Україну", "Перемога на Правобережній Україні".

Трагічними стали спроби налагодити видавничу діяльність, відновити літературне життя в умовах окупації у Києві, Харкові, Львові. Так, у Києві були закриті "Українське слово" і "Литаври", а їх організатори – члени ОУН О. Теліга та І. Ірлявський – були страчені гітлерівцями.

Після війни було відновлене переслідування та ідеологічний тиск. Нова хвиля боротьби з "буржуазним націоналізмом" припадає на 1950-ті рр. Це відбилось в таких документах ЦК КП(б)У як "Об искажении и ошибках в освещении истории украинской литературы в "Очерке истории украинской литературы", „Про журнали "Вітчизна" і "Перець". У 1947 р. на пленумі Спілки письменників огульній критиці були піддані романи Ю. Яновського "Жива вода", І. Сенченка "Його покоління", повість П. Панча "Блакитні ешелони". У 1951 р. була розгорнута гучна кампанія проти вірша В. Сосюри "Любіть Україну", в якому нібито був відсутній класовий підхід. З тих само позицій критики зазнавала творчість М. Рильського.

Були проведені кампанії по розвінчуванню кібернетики і генетики як буржуазних наук, що зумовило відставання вітчизняної науки.

Трагічна доля спіткала Українську греко-католицьку церкву (УГКЦ) в Західній Україні. У першій половині ХХ ст. УГКЦ була носієм національної ідеї, одним з важливих чинників самосвідомості західних українців, їх духовної та етнічної консолідації. Підтримка УГКЦ українського повстанського руху та її незалежність від радянських владних структур стали головними причинами її ліквідації. У квітні 1945 р. було заарештовано митрополита УГКЦ Й. Сліпого та єпископів. За сприяння НКВС та за ініціативи релігійних діячів Г. Костельника, М. Мельника, А. Пельвецького 8-10 березня 1946 р. відбулося проведення Львівського собору, який ухвалив рішення про скасування Берестейської унії 1569 р., розрив відносин із Римом і воз'єднання УГКЦ з Російською православною церквою. Після собору УГКЦ вимушена була діяти підпільно. Наслідком антицерковної політики радянської влади стали глибокі моральні деформації, зростання бездуховності.

### **Культурне життя на західноукраїнських землях**

На землях Східної Галичини та Західної Волині, які у 1920-1930-ті рр. перебували у складі Польщі, здійснювалась політика полонізації. У 1923-1926 рр., відомих як етап “тиску”, керівництво Польської держави намагалося прибрати з ужитку поняття “Україна”, “українець”.

31 липня 1926 р. було видано закон про державний статус польської мови. Було взято курс на ліквідацію українських шкіл. Якщо в 1911/12 навчальному році в Східній Галичині було 2418 українських шкіл, то в 1922/1923 н.р. – 1859, 1926/1927 н.р. – 845, у 1937 р. – лише 352.

Як реакція на закриття українських кафедр у Львівському університеті і заборону навчання в ньому для українських студентів, у липні 1921 р. у Львові було засновано таємний Український університет. Він мав 3 факультети: філософський, юридичний та медичний. Пізніше було утворено технічний відділ. В 1922 р. на основі останнього було створено Українську (таємну) Високу Політехнічну Школу. В 1924 р. до університету було приєднано факультет мистецтва під керівництвом О. Новаківського і протекторатом А. Шептицького. В університеті навчалось близько 1500 студентів. У 1925 р. через переслідування та арешти студентів та професорів, відсутність матеріальної бази та нестачу коштів, урядову заборону держслужбовцям викладати в університеті та дискримінацію випускників університет припинив діяльність

Переслідувань з боку польської влади зазнавало й Наукове товариство імені Шевченка. До його складу входило понад 200 науковців, серед яких були історики М. Кордуба, І. Крип'якевич, С. Томашівський, археолог Я. Пастернак, етнограф і фольклорист В. Гнатюк, літературознавці М. Возняк, К. Студинський, музикознавець Ф. Колеса та ін. Наслідком праці членів НТШ стала «Українська Загальна Енциклопедія» – перша енциклопедія українською мовою у 3 томах (1930-1935) під редакцією І. Чаковського, «Велика історія України» (1935) та «Історія Українського Війська» (1936) з видавництва І. Тиктора. В 1937 р. серед численних праць Географічної комісії НТШ вийшов «Атлас України та сумежних країв» під ред. В. Кубійовича. Загальний видавничий доробок НТШ станом на вересень 1939 р. складав майже 1200 томів збірників, монографій, часописів тощо. Бібліотека НТШ у 1939 р. налічувала 350 тис. книг, часописів, стародруків, рукописів. У складі НТШ було сформовано п'ять музейних збірок (археологічна, етнографічна, мистецька, природнича, музей воєнно-історичних пам'яток).

У Східній Галичині, Західній Волині, Холмщині та Підляшші діяло Товариство «Просвіта» – громадська організація культурно-освітнього спрямування. Намагаючись протидіяти їй, польська влада заарештувала голову Товариства І. Кивелюка, якого було вивезено до табору інтернованих біля Кракова. У грудні 1920 р. було проведено «Свято Просвіти», а через два місяці відзначено 60-річчя від дня смерті Тараса Шевченка, під час якого було створено видавничий фонд «Учітеся, брати мої!». Для збирання й публікації матеріалів, документів, спогадів з визвольних змагань та періоду української державності Головний відділ Товариства створив у 1921 р. у Львові видавництво «Червона Калина». За 18 років воно видало близько 80 книг, серед яких праці О. Думіна «Нарис історії українсько-польської війни» (1933), «Історія Легіону Українських Січових Стрільців» (1936), монографія І. Кедрина-Рудницького «Берестейський мир: спомини і матеріали» (1928), праця О. Кузьми «Листопадові дні 1918 р.» (1931), спогади В. Юрченка «Шляхами на Соловки: із записок заслання» (1931) тощо.

У 1928 р. «Просвіта» мала у Галичині 2934 читальні і 12508 членів. На Волині, Підляшші та Холмщині діяли близько 600 читалень Товариства. Розпочатий польською владою на зламі 1920-1930-х рр. наступ на українську культуру призвів до скорочення числа читалень і членів «Просвіти». Але, не зважаючи на труднощі, Товариство намагалося відновлювати і відкривати нові читальні. За редакцією проф. В. Сімовича виходив ілюстрований науково-популярний місячник «Життя і Знання».

Видавалися книжки, новорічні календарі. У 1936 р. «Просвіта» мала 83 філії, 3210 читалень, 1207 домівок, 3209 бібліотек із фондом 688,2 тис. книжок, 2185 театральних гуртків, 1115 хорів, 138 оркестрів, 550 гуртків самоосвіти, 86 курсів для неписьменних і 262 гуртки просвітянської молоді. Працювали 11 комісій (просвітньо-організаційна, освітньо-виховна, видавнича, бібліотечна, господарсько-фінансова, театральнo-співоча, для ліквідації неписьменності тощо).

Після 1937 р. «Просвіта» переживала тяжкі часи. Польська влада, повернувшись до доктрини однонаціональної Польщі, закривала читальні, особливо на північно-західних землях. За таких умов 8 червня 1939 р. відбувся останній загальний збір «Просвіти». Товариство було ліквідоване після приходу на Західну Україну радянської влади.

У Галичині й на Волині в умовах полонізації розвивалося українське літературне й мистецьке життя. Представниками західноукраїнського модерну були Б.-І. Антонич (“Привітання життя”), О. Ольжич (“Ріньє”), С. Гординський (“Барви і лінії”, “Буруни”, переспів “Слова о полку Ігоревім”), Н. Лівіцька-Холодна (“Вогонь і попіл”), О. Турянський, які продовжили традиції “Молодої Музи”. У 1921 р. Р. Купчинський, В. Бобинський та П. Ковжун організували у Львові літературно-мистецьку групу «Митуса», яка видавала однойменний місячник літератури й мистецтва. Важливим джерелом художньої свідомості представників “Митуси” була українська філософсько-естетична традиція, яка стала основою для формування їх націоорієнтованої позиції. В.Бобинський, О.Бабій плідно розвивали ідеї, які започаткували Г.Сковорода, Т.Шевченко, П.Юркевич – “сродність” з природою, краєм, емоційно-вольове начало, серце як основа невичерпності індивідуального. На перше місце “митусівці” висували національне як органічне начало літератури. Важливим у концепції розвитку літератури, яку обґрунтовували митусівці, був заклик до синтезу національних джерел з досягненнями літературного поступу.

1927 р. львівські молоді парафутуристи заснували літературно-мистецьку групу “Інтелектуальний блок Молодої Всеукраїнської Генерації” на чолі з Я. Цурковськи. Вони спиралися на спадщину українських і європейських неоромантиків (А. Рембо, символізм П. Тичини). Західноукраїнська література збагатилася багатьма новими іменами. Серед поетів виділялися Р. Купчинський, О. Бабій, Ю. Шкрумеляк, М. Матіїв-Мельник, Б. Кравців, Б.-І. Антонич, С. Гординський. Із Західною Україною була тісно пов'язана творчість емігрантів зі Сходу – Ю. Косача, О. Олесья, О. Ольжича, Є. Маланюка та ін. Помітними явищами у прозі були твори У. Самчука (роман “Волинь” тощо), трилогія Р. Купчинського



“Заметіль”, присвячена історії січових стрільців, повісті Б. Лепкого. Серед прозаїків Західної України і емігрантів у 1930-х рр. вирізнялися В. Софронів-Левицький, Г. Журба, І. Вільде, Н. Королева.

Для літературного процесу була характерна політизація. Письменники поділилися на три групи. Прихильники націоналістичного напрямку згуртувалися навколо журналу “Вістник”, редагованого теоретиком інтегрального націоналізму Д. Донцовим. До них належали У. Самчук, О. Бабій, Ю. Клен, поети – члени так званої квадриги – Є. Маланюк, О. Ольжич, О. Теліга, Л. Мосендз. У філософсько-політичній галузі літератури слід відзначити археолога, поета і водночас керівника ідеологічної служби ОУН О. Ольжича. Ідея національного руху в мистецтві вилилася у проголошення філософського ідеалізму, волі, експресії національного почуття, монументальності: “український націоналізм, опановуючи свідомість та підсвідомість, робить експансію в культуру і створює героїчне мистецтво”. Цей ідеалізм виправдовував варварський потяг до завоювань “доби заліза” і визнавав циклічність епох в історії.

До групи “пролетарських” письменників, що орієнтувалися на СРСР, входили В. Бобинський, О. Гаврилюк, Я. Галан, П. Козланюк, Я. Кондра, К. Пелехатий, С. Тудор та ін. Молоді “пролетарські” письменники об’єдналися в групу “Гроно” і видавали у Львові журнал “Вікна”. До них долучалася також група “новшляхівців”, які гуртувалися навколо журналу “Нові шляхи”, редагованого А. Крушельницьким.

Найбільшим був табір письменників ліберальної орієнтації, до якого відносились П. Карманський, Ю. Шкрумеляк, Б.-І. Антонич, О. Турянський, І. Вільде, Б. Лепкий, Н. Королева, А. Чайківський, К. Гриневичева та ін. Ліберальних поглядів дотримувалися також письменники старшого покоління – В. Стефанік, У. Кравченко, М. Черемшина.

У галузі мистецтва плідно працювали такі художники як О. Кульчицька, О. Курилас, Л. Левицький, А. Манастирський, О. Новаківський, І. Труш, графік П. Ковжун та ін.

Великий вплив на українців мала греко-католицька церква. У 1939 р. у Галичині і Закарпатті вона налічувала 4,37 млн. віруючих, 3040 парафій з 4440 церквами. Митрополит А. Шептицький намагався підтримувати національні прагнення українців і рішуче засудив колонізаційну політику поляків на Волині, де було знищено майже 200 церков. Водночас єпископ Г. Хомишин і Василіанський орден виступали за злиття греко-католицької церкви з католицькою, сприяючи полонізації українців.

Складним було становище культури на українських землях під владою Румунії (Ізмаїльський, Аккерманський і Хотинський повіти

Бессарабії, Північна Буковина і частина Мармарощини – Сигітщини в Закарпатті). Тут здійснювалась політика румунізації. Найбільшого її впливу зазнала Північна Буковина. Закон про шкільництво від 26 липня 1924 р. визначав українців як "румунів за походженням, що забули рідну мову" і вимагав віддавати дітей до румунських шкіл. До 1927 р. було закрито або румунізовано всі українські школи, у Чернівецькому університеті – закрито українські кафедри. Переслідування і румунізації зазнала православна церква. Під заборону потрапила українська преса.

Деяке послаблення тиску на українську культуру відбувається у період відносної лібералізації 1928-1937 рр. Відновлювалися культурні товариства, театральні трупи та хори. Запрацювали студентські товариства "Чорномор'є", "Запорожжя", товариство "Кобзар", спортивне об'єднання "Довбуш" тощо. З'явилася українська преса: тижневик "Рідний край" та щоденна газета "Час" за редакцією Л. Когута.

У складних умовах відбувався літературний процес. Продовжувала діяльність письменниця О. Кобилянська. В її оповідання ввійшла тема війни: "Юда", "Лист засудженого вояка до своєї жінки", "Назустріч долі" (1917), "Зійшов з розуму" (1923) тощо. В оповіданнях та новелах післявоєнного періоду О. Кобилянська звернулася до морально-етичних проблем, що були предметом аналізу в її творах кін. ХІХ – поч. ХХ ст. На творчість О. Кобилянської 1920-1930-х рр. певний вплив мав символізм ("Снитися", "Пресвята богородице, помилуй нас!"). У романі "Апостол черні" письменниця ідеалізує буковинське духовенство.

У 1937 р. починається новий етап реакції. Влада відновила жорстку асиміляцію українців та блокувала розвиток української культури.

Поміркованішою була політика Чехословаччини щодо української культури на Закарпатті. З 1924 р. до 1938 р. у краї відбулося збільшення українських початкових шкіл (з 525 до 851), гімназій (з 3 до 11). У школах дозволялося обирати мову навчання. Вільно діяли "Просвіта" на чолі з А. Волошиним, М. та Ю. Брацайками, товариство русофілів ім. Духновича, "Пласт", що налічував близько 3 тис. чол., тощо. У 1934 р. до "Асоціації українських вчителів" входили 1200 чол., або дві третини всіх вчителів Закарпаття. Паралельно відбувалась чехізація краю: було відкрито 213 чеських шкіл та 191 чеський філіал при українських та угорських школах. Літературне життя Закарпаття знайшло прояв у діяльності письменників В. Гренжі-Донського, А. Карабелеша та О. Маркуша.

### **Суперечності розвитку культури в умовах десталінізації та застою"**

Культурне життя України у 1960-1980-х рр. характеризується глибокими протиріччями. З приходом до влади М. Хрущова політична ситуація змінюється,

настає “відлига”. Її особливостями стали десталінізація, реабілітація засуджених, певна свобода творчості, що породили безліч надій. Атмосфера кінця 1950-х рр. привела до формування цілого покоління “шестидесятників” – вчених, письменників, художників, які відзначалися повагою до особистості, прихильністю до свободи. По-різному складалися їх стосунки з владою, але загалом їх творчість визначила шляхи подальшого розвитку української культури.

Наприкінці 1950-х рр. на державному рівні було усвідомлене і визнане відставання СРСР від провідних західних країн, що вступили в етап науково-технічної революції. У державній політиці стали приділяти особливу увагу розвитку науки, створювалася безліч науково-дослідних, проектно-конструкторських інститутів, збільшилася кількість періодичних видань, у Харкові, Львові, Донецьку відкрилися відділення Академії наук.

Партія висунула гасло інтеграції науки та виробництва. Всесвітньо відомим став Інститут електрозварювання ім. Патона, що перетворився на науково-виробниче об'єднання, куди входили науково-дослідний інститут, конструкторське бюро, два дослідних заводи. Тут було запатентовано понад 400 винаходів, розроблені методи зварювання і різання електронним променем, лазерної обробки. При створенні англо-французького літака “Конкорд” була використана патонівська технологія виплавки сталі особливо високої якості. Київським Інститутом надтвердих матеріалів були розроблені карбоніт, кіборит. Їх виготовлення було налагоджене на Львівському заводі штучних алмазів. У Києві була створена перша в світі “Енциклопедія кібернетики” (видана у 1973 р. українською мовою), в Харківському відділенні АН було розщеплено атом.

З початком космічної ери кращі машинобудівні підприємства стають частиною ракетно-космічного комплексу. Великий внесок у фундаментальні і прикладні науки внесли математик М. Боголюбов, кібернетик В. Глушков, конструктори космічних апаратів С. Корольов, М. Янгель та В. Глушков, генетик І. Шмальгаузен, офтальмолог В. Філатов, кардіолог М. Амосов, нейрохірург М. Бурденко та ін.

Однак збереження адміністративного управління, системи оцінки по кількості виробленої продукції (т.зв. “валу”) приводило до незацікавленості підприємств у технічному оновленні. Тому часто винаходи, зроблені в нашій країні, знаходили широке застосування лише за кордоном. Виключення становив військово-промисловий комплекс, де концентрувалися кращі наукові сили, величезні кошти, передові технології. Обмеженим був доступ до інформації із зарубіжних країн. Науково-технічне відставання України, як і в цілому СРСР, з середини 1970-х рр. перетворилося на стадіальне, оскільки у розвитку передових

країн, передусім США, почалася нова ера, для визначення якої використовують різні терміни – постіндустріальна, інформаційна тощо.

У часи "відлиги" склалися сприятливі умови для суспільних наук. З обов'язкового ужитку було вилучено праці Сталіна та "Короткий курс історії ВКП(б)", на деякий час було полегшено доступ до архівних матеріалів. Розширилася тематика досліджень. Побачили світ двотомні "Історія Української РСР" та "Історія української літератури", "Історія українського мистецтвознавства", "Словник української мови", "Українська Радянська Енциклопедія". З 1957 р. почали виходити "Український історичний журнал", журнали "Економіка Радянської України", "Радянське право", "Народна творчість та етнографія". Здійснювалося багатотомне видання Української Радянської Енциклопедії. Було надруковано історичні праці М. Брайчевського "Приєднання чи воз'єднання?", Ю. Бадзьо "Лист до російських та українських істориків" та ін.

Розвивалася система освіти. Наприкінці 1950-х рр. обов'язковою стала 8-річна освіта, а в 1970-х рр. – повна середня. У 1966 р. запроваджуються дисципліни: кібернетика, суспільствознавство, генетика.

Було збільшено кількість профтехосвітніх закладів. На основі педагогічних інститутів були створені Донецький, Сімферопольський та Запорізький університети, розпочала діяльність низка нових інститутів. Майже удвічі зросла кількість студентів. Відбулось зміцнення матеріально-технічної бази вузів (будівництво нових навчальних корпусів, гуртожитків, спорткомплексів тощо).

Водночас відбувається русифікація освіти. Дозвіл, який був наданий в часи правління М. Хрущова, на вибір батьками мови навчання дітей, в умовах домінування російської мови в багатьох сферах суспільного життя призвів до подальшого скорочення сфери застосування української мови, зменшення кількості шкіл з українською мовою викладання.

Подальшого розвитку ці процеси отримали в роки т.зв. застою. У ці часи також відбувається політизація та ідеологізація сфери освіти.

1970-1980-ті рр. знову приносять політику заборон і обмежень, заідеологізованість мистецтва. Попри це, творилися мистецькі цінності – романи О. Гончара, П. Загребельного, Р. Федоріва, Р. Іваничука, поезія В. Стуса, музика Є. Станковича, В. Сильвестрова, М. Скорика, розвивається мистецьки вартісна україномовна естрадна музика В. Івасюка, який у 1968 р. написав одну з відомих пісень – "Червона рута". Українську пісню популяризували В. Зінкевич, С. Ротару, Н. Яремчук. Справжнім хітом стала пісня "Рідний край" М. Мозгового, яку у 1979 р. виконала С. Ротару.

Поступально, але суперечливо розвивалися всі сфери художньої творчості. Найбільш повно характерні риси епохи відобразила література. У прозі стали утверджуватися аналітичність, проблемність, відхід від описовості, звернення до тонких почуттів. Насамперед це стосується творчості О. Гончара, П. Загребельного, Ю. Збанацького, В. Козаченка. На повний голос заявили про себе І. Драч, Л. Костенко, В. Симоненко, М. Вінграновський. Склалася школа українського літературного перекладу.

Гумористичний жанр у 1950-1980-х рр. був представлений творчістю П. Глазового, С. Олійника, А. Сови. Наклад популярного сатиричного журналу "Перець" нараховував більше 3 млн. екземплярів щомісяця.

Водночас творчість продовжувала жорстко регламентуватися, зазнавати цензури, новаторство часто діставало негативну оцінку в офіційній критиці. Українські читачі, як і раніше, були відлучені від творчості письменників, які емігрували. Особливе місце серед останніх займає І. Багряний. Його романи "Тигролови", "Сад Гетсиманський", "Людина біжить над проваллям", повісті, поеми, публіцистика стали серйозним внеском до української культури.

Саме серед інтелігенції виникає дисидентський рух, члени якого відстоювали права людини: свободу слова, совісті. На Донбасі пройшла молодість поета В. Стуса, чия доля набула символічного значення. Активна громадянська позиція привела В. Стуса у лави "дисидентської" інтелігенції. У 1972 р. він був арештований "за антирадянську агітацію" і "наклепницькі мотиви в творчості", відсидів 5 років і у 1980 р. отримав другий строк – 15 років. Правдиве відображення життя колгоспників, протест проти репресій стали темою творчості В. Стуса. Він трагічно загинув у таборі на Уралі в 1985 р. У 1990 р. він був реабілітований, йому була присуджена Державна премія ім. Т.Г.Шевченка.

Негативні тенденції характеризували розвиток живопису, де насаджувався народницький академічний стиль XIX ст., догматичність, переважала зображувальність над виразністю. Крім того, відповідно до гасла про те, що мистецтво повинне бути зрозумілим "широким масам", на творчий експеримент, пошук нових форм була фактично накладена заборона. Водночас продовжували творчість такі видатні художники, як О. Шовкуненко, Т. Яблонська, М. Дерегус, В. Касьян.

Традиційно значними є досягнення української музики. З'явилися нові опери, балети, симфонії (Г. Майборода, К. Данькевич, Б. Лятошинський, інші). Світове визнання отримала національна школа вокального мистецтва. Яскраві імена української оперної сцени – А. Солов'яненко, Д. Гнатюк, Б. Руденко, Є. Мірошниченко.

Яскравим національним колоритом відрізнялися виступи українського народного хору ім. Г. Верьовки, капели “Думка”, капели бандуристів України, Черкаського народного хору, Гуцульського та Буковинського ансамблів пісні й танцю тощо.

Здобутки української хореографії, пов'язані з діяльністю Державного ансамблю танцю України ім. П. Вірського, народних ансамблів “Ятрань” із Кіровограда, “Чорнобривець” із Миронівки, “Дарничанка” з Києва тощо.

Особливого розвитку в 1960-1980-ті рр. досяг кінематограф. Його вершини – фільми С. Параджанова “Кам'яний хрест”, “Тіні забутих предків”, Л. Осики “Захар Беркут”, Ю. Іллєнка “Білий птах з чорною ознакою”, Л. Бикова “В бій ідуть одні старики”, І. Миколайчука “Вавілон ХХ”, Б. Івченка “Пропала грамота”, В. Іванова “За двома зайцями”. Водночас на екран не допускалися неприйнятні для режиму фільми, майстрам нав'язувалася тематика.

В архітектурі переважало панування типової забудови та бідність дизайну, відбувалася втрата багатьох народних традицій, були відсутні сучасні будівельні технології.

### **Українська культура в період “перебудови” у СРСР**

При значних досягненнях України станом на середину 1980-х рр. у культурі, як і в інших сферах життя, стала очевидною глибока системна криза. Адміністративне управління мистецьким життям, освітою, наукою, ідеологічний тиск все більше суперечили змінам, які відбувалися у суспільстві під впливом науково-технічної революції, зокрема зростанню плюралістичності суспільного життя, а з іншого боку – більшій приватності індивідуального існування. Не відповідала тенденціям суспільного розвитку концепція єдиного радянського народу, яку висунула КПРС.

Попри заборони, до громадян доходила інформація про життя в західному світі, яке приваблювало не лише високим рівнем добробуту, а й культурним плюралізмом, розкутістю. З 1980-х рр. настає третій етап розвитку духовної культури ХХ ст. Глобальне поширення інформаційних мереж сприяло формуванню нового типу громадянськості, особистості, яка усе більше автономізується у своїй самодостатності, не так у реальній, як у віртуальній дійсності.

Нова культурна реальність одержує назву постмодернізму, пов'язану з настроєм втоми, розчарування в ідеалах Просвітництва з їх вірою в торжество розуму, безмежність людських можливостей і водночас з розчаруванням в ідеалах модернізму з його пафосом радикалізму,

ентузіазму, спрямованості до нових, спроектованих, цінностей. Постмодернізмові властивий “ентропійний” стан культури, есхатологічні настрої, еkleктичне змішання художніх мов, взаємопроникнення стилів, вторинність образів, іронічне ставлення художника до них і самоіронічне – до себе. У мистецтві присутнє ігрове освоєння середовища буття людини і культури, світу-хаосу (як він розумівся представниками модернізму), прагнення включити в контекст сучасного мистецтва весь досвід світової художньої культури шляхом її іронічного цитування і коментування.

Постмодернізм у мистецтві означає відхід від модерністського екстремізму, осмислення і синтез досвіду всіх стильових традицій. В архітектурі постмодернізм намагається подолати національно-історичну та психологічну обмеженість функціоналізму. Література постмодернізму просякнута іронією, що переборює серйозний модерністський трагізм.

У музиці доби постмодернізму радикальне новаторство поступилося місцем синтезуючим тенденціям, поновленню та зміцненню спадкоємних зв'язків з основами традиційної музичної мови, апелюванням до різних історичних пластів. Алеаторика (випадковість) відновила на іншому рівні імпровізаційний характер виконавства минулого. Використовують вільну серіальність, серію як один з засобів. Інтоніційне авторське вираження поступово еволюціонувало до більшої залежності від “чужого”; питання індивідуальності стилю перемістилося у площину загальної концепції, оригінальності добору засобів вислову та способів роботи з ними, мірилом стала самобутність твору. Таким чином, у музиці кінця ХХ ст. спостерігається тенденція до полістилістики, до злиття окремих рис різних напрямів, різноманітних систем виражальних засобів у певні комплексні утворення, що сприймаються як прояв постмодерністського мислення.

У 1986 р. нове керівництво КПРС проголосило гасла “гласність” і “широка демократія”. Практичне їх втілення знайшло відбиток у ліквідації “білих плям” історії. З'являється плюралізм думок. Починається повернення політично дискримінованих імен, заборонених творів, наукових праць, кінофільмів; вписування в історичний контекст раніше замовчуваних фактів, розкриття заборонених тем, розширення джерел досліджень; ширше ознайомлення дослідників і загалу з працями іноземних науковців. Народ почав наново відкривавати свою історію.

Після початку політики перебудови, гласності і демократизації в Україні відбувається національно-демократичне піднесення. Багато літераторів активно включилися у громадсько-політичне життя.

Відбувається газетно-журнальний бум. Популярними стають видання “Жовтень”, “Літературна Україна”, “Україна” та ін.

Відбувається активна боротьба за піднесення української мови і культури. У червні 1986 р. на IX з'їзді письменників України представники української інтелігенції виступили проти політики русифікації. У 1987 р. у Києві було створено Український культурологічний клуб, українознавчий клуб "Спадщина" і "Товариство Лева" у Львові. Найпомітнішими акціями перших років діяльності "Товариства Лева" було відродження народних традицій (вертепи, гаївки, обжинки тощо), впорядкування занедбаних пам'яток архітектури (монастир Кармелітів Босих, костел Єлизавети у Львові), активізація молодіжної музичної культури, проект "Історичний театр", перший в Україні концерт пам'яті В. Івасюка у 1989 р., акції з відродження осередку димленої кераміки в с. Гавареччина (Львівська обл.). Заходами активістів Товариства у 1990 р. було створено історико-архітектурний заповідник на Личаківському цвинтарі.

У 1989 р. було засноване Товариство української мови ім. Т. Шевченка, метою якого стало сприяння утвердженню української мови у всіх сферах суспільного життя, її всебічному розвитку, охорона чистоти і самобутності мови, а також культурно-просвітницьке правозахисне благодійне товариство "Меморіал". Цього ж року Верховною Радою УРСР було прийнято Закон "Про мову", згідно з яким українська мова була оголошена державною. Було розпочато поступовий процес збільшення кількості шкіл з українською мовою викладання.

Установлюються перші контакти з діаспорою. Творча інтелігенція взяла активну участь у створенні Народного Руху України.

Раніше заборонені для висвітлення історичні постаті та події посіли місце у працях С. Білоконя, М. Жулинського, В. Пахаренка, І. Цюпи, В. Чемериса, Ю. Щербака та ін. Розгортається суспільна дискусія про І.Мазепу, діяльність Центральної Ради, ОУН-УПА, радянсько-німецький договір 1939 р., уперше публікуються матеріали про голод 1932-1933 рр.

#### Запитання для самоконтролю

Охарактеризуйте досягнення гетьманату П. Скоропадського в галузі освіти і культури.

У чому полягала суть політики "українізації"?

Що таке модернізм?

Які зрушення відбулися в 1920-х рр. у розвитку літератури та мистецтва?

Яким було становище церковного життя за сталінського режиму?

У чому полягав негативний вплив сталінізму та його ідеологічних догм на культурне життя українського народу?



Які особливості розвитку культури в часи Другої світової війни ?

Охарактеризуйте досягнення та проблеми розвитку науки у 1960-1980-х рр.?

У чому полягають причини системної кризи у галузі культурного життя УРСР в останні десятиліття існування радянської влади?

Що таке постмодернізм? Охарактеризуйте його основні риси.

### Література

Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – С. 233-321.

Історія України ХХ – початку ХХІ століття: Навч. посіб. / П.П. Панченко, Н.П. Барановська, С.С. Падалка та ін.; За заг. ред. В.А. Смолія. – К.: Знання, 2004. – С. 53-215.

Історія України. Курс лекцій: У 2 кн. Кн. 2. – ХХ століття: Навчальний посібник / Мельник Л.Г., Верстюк В. Ф., Демченко М.В. та ін. – К.: Либідь, 1992. – С. 301-431.

Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки) / Г.В. Касьянов, В.М. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.

Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // УІЖ. – 1993. – №9. – С. 13-28.

Коваль М.В. Доля української культури за “нового порядку”// УІЖ. – 1993. – №11-12. – С. 15-38.

Литвин В. М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України: Навч. Посібник. – К.: Знання – Прес, 2002. – С. 498-588.

Новиченко Л.М., Русанівський В.М., Толочко П.П. Українська національна культура: минуле, сучасне, майбутнє. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1990. – С. 28-38.

Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П. Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 270-501.

Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: “АртЕк”, 1999. – 728 с.

Сворак С.Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період//УІЖ. – 1997. – №2. – С. 28-42.

Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – С. 440-654.

Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Підручник / Горбач Н.Я., Гелей С.Д., Росінська З.П. та ін. – Львів: Каменяр, 1992. – С. 155-165.

## Тема VIII. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА НА ЗЛАМІ ХХ-ХХІ ст.ст.

### План

1. Умови розвитку української культури на зламі століть.
2. Тенденції розвитку освіти та науки в незалежній Україні.
3. Релігійне відродження.
4. Постмодернізм – визначальний напрям розвитку культури.

### **Умови розвитку української культури на зламі століть**

Становлення національної держави відкрило простір для культурного відродження. Було ухвалено „Основи законодавства про культуру”, закони, які регламентували розвиток різних галузей культури, створено національну систему органів управління культурою.

Важливе місце надавалося національним символам. Були затверджені гімн („Ще не вмерла України і слава, і воля” на музику М. Вербицького), малий герб (тризуб), прапор (синьо-жовте знамено), зводилися нові пам’ятники. Творчим колективам надавався статус національних, митцям – звання народних артистів, художників.

З забуття повернулися імена Грушевського, Яворницького, Винниченка, Стуса, Симоненка та інших національних лідерів та діячів культури. Були переосмислені період Київської Русі, що стала розглядатися як перша українська держава, повстання Хмельницького, що набуло статусу національної революції, революції 1917-1921 рр. тощо.

Нові можливості отримала українська мова, яка набула статусу державної, активно впроваджується в сферу освіти, стала домінуючою на телебаченні, радіо, репрезентує Україну в світі.

Культурне відродження торкнулось етнічних груп. Були ухвалені „Декларація прав національностей”, закон „Про національні меншини в Україні”. Виникли національні товариства – „Родолюбіє”, „Відергебурт” тощо. Видається література мовами меншин, створюються національні видавництва, театри. Відкривалися школи з румунською (на 2000 р. – 107), угорською (67), молдавською (11) та іншими мовами викладання. Створені Соломонів університет, грецький університет у Маріуполі тощо.

Водночас культура опинилася перед необхідністю перебудови, що пов’язане з інформаційною революцією, поширенням освіченості мас. Нові засоби комунікації зробили життя «приватнішим», але вели до поширення мас-культури. Були зламані державні кордони на шляху міжкультурної взаємодії, яка вела до конкуренції культур. Новітні засоби

комунікації стимулювали інтерактивність, дали людині змогу самій формувати культурний продукт, створювали співтовариства, які конкурували з нацією як суб'єктом культурного розвитку.

Усе це ускладнило формування національної культури. Зросла роль ринкових механізмів її розвитку. Держава більше не здатна спрямовувати розвиток усієї палітри культур. Шанси має той, хто, використовуючи нові канали комунікації, поєднує творчість з соціальними архетипами.

Багато традиційних форм культури виявилися неефективними. Скоротилися мережі бібліотек – з 25,3 до 20,1 тис., демонстраторів кіновідеофільмів – з 25 до 2,2 тис., клубних закладів – з 24,7 до 18,7 тис., обсяг відвідувань театрів, концертів, музеїв, кіносеансів.

Друкована продукція переорієнтовується на вузкого споживача. Наклад книжок у 1991-99 рр. скоротився з 136 до 22 млн., а кількість найменувань зросла з 5857 до 6282. Тенденція простежується і у 2000-х рр.: наклад – 39-58 млн., а кількість одиниць продукції зросла до 22491.

Натомість поширюються нові форми впливів. Кількість газет у 1990-х рр. збільшилась з 1891 до 2551, їх тираж – з 27 до 39 млн. (у 1998 р. – 48 млн.), а в наступному десятилітті – до 55 млн. (в 2006 р. він досяг 90 млн., але надалі скорочувався у зв'язку з розвитком інтернету). Телемовлення у 1993-1999 рр. збільшилось з 60,1 до 209,9 год. на добу, радіомовлення – з 112,4 до 352,9 год.

У зв'язку з розвитком міжнародного співробітництва українці отримали змогу ознайомитися як з шедеврами, які раніше до України не потрапляли, так і з далеко не кращими зразками інших культур.

Хоча ці тенденції простежуються упродовж усієї незалежності, в ній можна виділити 2 етапи. У 1990-х рр. на розвиток культури впливала перебудова суспільних інститутів. Скорочувались ресурси держави, що була раніше єдиним замовником культурної продукції. Еліти лише почали накачувати м'язи, а громадяни були зосереджені на особистому виживанні. Іноземні структури (фонд „Відродження”, діячі діаспори – П. Яцик та ін.) не компенсували ці недоліки.

Звичайно, культурне життя не припинялось. Проходили музичні („Червона рута”), театральні („Золотий лев”, „Херсонські ігри”) та інші фестивалі, виникали творчі об'єднання, приватні театри, видавництва. Кількість концертних організацій зросла з 43 до 57, музеїв – з 225 до 369. З'явилися нові естрадні імена (О. Пономарьов, „ВВ”, „Океан Ельзи”, „Пікардійська терція”). Митці брали участь у міжнародних конкурсах, виставках.

Проте в цілому реалії життя негативно вплинули на розвиток культури. У 1990-ті рр. річна відвідуваність театрів скоротилась з 17,6 до 5,6 млн., концертів – з 15,0 до 3,9 млн., музеїв – з 31,8 до 15,0 млн., кіносеансів – взагалі з 416 до 5 млн. Тираж книжок скоротився до 22 млн. Перед серйозними викликами опинилась суспільна мораль. Героями кінофільмів стають правопорушники, повії тощо.

Ситуація почала змінюватися на зламі століть. Економіка відновила зростання, підвищувався добробут. Зросла відвідуваність театрів, концертів, музеїв, кіно. Культура стає вигідним об'єктом інвестування. Цим почали займатися групи, які захоплювали джерела прибутків. Вони були зацікавлені у контролі над суспільством, а відтак формуванні певного культурного клімату. Зростає активність і держави та місцевої влади, для чого використовувалася система державного замовлення.

Виникають потужні приватні видавництва, мережі розповсюдження книжкової продукції („Книжковий супермаркет”), проводяться книжкові ярмарки (напр., щорічний у Львові). Постають приватні галереї (напр., Pinchuk Art Center). З'являються нові музичні фестивалі („Таврійські ігри”, „Казантип”), міжнародні кінофестивалі (Київський, Одеський, „Харківський бузок”). Відбулися 8 міжнародних фотоярмарків, а у червні 2010 р. у Києві – перший аукціон української фотографії Foto style.

Важливим осередком культурного життя стають торговельні центри, у яких функціонують книжкові магазини, мережі кінотеатрів (в Україні близько 50 цифрових кінозалів), поширення театральних квитків тощо.

Створюється інфраструктура поширення української культури за кордоном. Недостатність дій держави компенсують громадські структури, компанії, виконавці. Напр., галерея Т. Миронової експонує українських художників на Art Chicago, Miami Art Fair (США), Europe'Art, Scope Art Show Basel (Швейцарія), Арт-Манежі (Росія). Як свідчить п. Миронова, українське мистецтво поступово перетворюється на частину світового.

Сильними каналами залучення громадян стали етнокультурні фестивалі. О. Скрипка першим заснував фестиваль „Країна мрій” на Співочому полі в Києві. У Полтаві щорічно проходить фестиваль «Мазепафест», у Києві – „Гогольфест”. Також відзначимо „Шешори”, „Трипільське коло. Вогонь” тощо.

Активно розвиваються новітні засоби комунікації. Добові обсяги теле- та радіомовлення у 2008 р. сягають 541,2 та 435,5 год. Шоу „Україна має таланти”, „Битва українських міст” тощо стимулюють залучення громадян. Суспільний інтерес переміщується також до телесеріалів, де висвітлюється життя людей, завдяки чому глядачі стають учасниками дій.

У 2010 р. рівень проникнення інтернету в Україні склав 32%. 78% користувачів для доступу користуються домашніми комп'ютерами. Значне поширення отримали соціальні мережі (Facebook тощо). В Україні популярними мережами є V Kontakte.ru (47%) та Odnoklassniki.ru (45%).

Особливо сильним є вплив електронних комунікацій на молодь. Вітчизняні підлітки проводять біля телеекрану 3-5 год. на добу. Серед користувачів інтернету на громадян 15-29 років припадає 59%.

Водночас новітні засоби комунікації несуть загрози. За словами К. Штанько, завдяки комп'ютеру художник досягає досконалості, але втрачає індивідуальність. На думку С. Удовика, або особистість поглинається інтернетом, або він стає засобом потужного розширення ресурсів людини. Відтак особливістю розвитку культури є поєднання маніпулювання з інтерактивністю, створенням у людини відчуття залученості. Культура, яка найкраще здатна створити цю ілюзію, отримує кращі перспективи.

У цьому контексті для України важливою є конкуренція української та російської культур. Якщо СРСР позірно підтримував „паритет” культур, то нині їх конкуренція непередбачувана. Хоча у 2000 р. в Україні діяли 2399 шкіл з російською мовою навчання, 14 російських театрів, 55% бібліотечного фонду та 49,7% найменувань газет були російською мовою, українізація освіти, культури звужувала сферу застосування російської мови. Це сприймалося як порушення прав громадян. Їх відстоювання політизується, зокрема й під впливом зовнішніх чинників. З іншого боку, в умовах ринку російська культура завойовує кращі позиції, ніж раніше.

Попри культурні досягнення 2000-х рр., негативні явища не минули. Занедбаніми залишається багато пам'яток культури в регіонах. Держфінансування зазнає корупції. Архітектурні рішення часто не узгоджуються з генпланами розвитку міст. Деякі телесеріали акцентують на конфліктних відносинах та поширюють відповідні стандарти поведінки. На екранах демонструються акти насильства. Благодійництво часто використовується для ухилення від оподаткування. Кінофестивалі часто стають не мистецькими, а „тусовочними” акціями задля вибивання коштів.

Недоліки культурного розвитку пояснюються суспільними тенденціями. Попри зростання економіки та середнього рівня доходів населення, ситуація у міжкультурній взаємодії погіршилась. Зростає розрив між найбільш та найменш забезпеченими верствами, між регіонами, містом і селом тощо. Підвищується рівень злочинності.

Обсяг „занурення” громадян в новітні засоби комунікації істотно відстає від інших країн. У 2006 р. Україна за ступенем використання комп'ютерів та інтернету посідала 76 місце. Наслідок – поляризація

суспільства, збільшення розриву між тими, хто володіє новітніми технологіями, а відтак знаннями, та тими, хто не спромігся цього.

Тож актуальною залишається висловлена п'ять років тому О. Забужко оцінка стану суспільства як гуманітарної катастрофи, в рамках якої неможливе формування загальнонаціональних цілей, ідеалів тощо.

### **Тенденції розвитку освіти та науки в незалежній Україні**

У 1990-х рр. найбільших втрат зазнала дошкільна освіта, проте її скорочення почалось ще за СРСР. Кількість садків скоротилась в перші 13 років незалежності на 39%, дітей – на 56%. Отже, далася взнаки демографічна криза. Найбільша народжуваність у СРСР була в 1977-1982 рр., надалі вона скорочувалась. У 1991-2001 рр. коефіцієнт народжуваності впав більш ніж на 28%. Лише з початку 2000-х рр. країна стала виходити з демографічної ями. Частка дітей, охоплених дошкільною освітою, припинила скорочуватися у 1999 р., коли вона становила 39%, а у 2009 р. вийшла на рівень 56% (у 1990 р. – 57%). Ще однією причини кризи було те, що місцева влада прагнула заробити кошти шляхом надання приміщень дитсадків під оренду, а територій – під забудову.

Водночас криза дошкільної освіти була викликана зростанням загроз для дітей. Менше, ніж раніше, батьків виявляли готовність у 1990-х рр. віддавати дітей до садків, надаючи перевагу самостійному вихованню.

Середня освіта таких сильних втрат, як дошкільна, не зазнала. Ще в Законі „Про освіту” школа була названа основою розвитку суспільства і держави. Пізніше було затверджено державні стандарти.

У роки незалежності мережа закладів середньої освіти скоротилась на 5,9% (з 21,9 до 20,6 тис.). Більше того, у 1990-х рр. кількість закладів навіть збільшилась (до 22,1-22,3 тис.) за рахунок добудови шкіл, які були закладені у радянські часи, та відкриття недержавних шкіл, ліцеїв, гімназій. Динаміці кількості учнів були властивим те саме. Скорочення учнів за 18 років становило 22,97%. Кількість першокласників скоротилась від 601,5 тис. у 2001/02 році до 393,8 тис. у 2005/06. Надалі цей показник стабілізувався і у 2009 р. становив 404 тис.

Динаміка цих показників корелюється з показниками дошкільної освіти та свідчить про вплив передусім демографічної кризи, основа якої була закладена як в радянські часи, так і в часи незалежної України.

За минулі роки в середній освіті відбулись якісні зміни. З'явилась широка мережа приватних закладів (хоча вони не мають вирішального впливу), були відкриті, зокрема, при вишах (КНУ ім. Тараса Шевченка, КПІ, Європейському університеті тощо, численні ліцеї, гімназії. В умовах

дефіциту бюджетного фінансування школи впровадили благодійні внески. Ця система не зовсім відповідає законодавству, адже батьки мало впливають на розподіл коштів, як це вимагає Закон „Про освіту”. За даними центру „Соціальний моніторинг” та Українського центру соціальних досліджень, у 2003 р. учителі були на третьому місці серед соціальних груп за отриманням хабарів (після лікарів та працівників ДАІ).

Усі ці явища поглибили ієрархію середньої освіти. У ті школи, де плата за навчання була високою, більшість громадян не могла направити дітей. Але це не означає, що в них діти отримували кращу освіту. Відтак ієрархія закладів ніяк не залежить від якості знань.

Зміни відбулись у змісті освіти. Зріс обсяг знань, якими має володіти дитина. У 1991-2009 рр. кількість учнів в школах скоротилась на 22,97%, зокрема тих, хто закінчив школу II ступеня (базова освіта) – більш ніж в 2 рази (з 699 до 316 тис.), натомість кількість тих, хто закінчив школу III ступеня (повна середня освіта) – лише на 4,4% (з 409 до 391 тис.).

Ці явища націлюють середню освіту на активізацію пізнавальної активності, змінюють роль вчителя, який, за словами глави Академії педнаук В.Г. Кременя, повинен „перестати жорстко регламентувати й однозначно визначати розвиток і пізнання. Він має стати поруч із ним (учнем), допомагаючи дитині сконструювати й реалізувати оптимальний шлях пізнання та розвитку на основі індивідуальної сутності”.

На початку XXI ст. держава санкціонувала впровадження 12-річної середньої освіти. Ідеєю було не лише збільшити навчальний час (в Україні при 11-річній освіті навчальне навантаження складало 10,3 тис. год., у Норвегії – 8,5 тис., Франції – 9,3 тис.), а й краще підготувати дитину до життя – в останніх класах передбачалася професіоналізація. Однак врешті було зроблено висновок, що школа до цього не готова. Тому у червні 2010 р. Верховна Рада повернула 11-річне навчання, натомість впровадивши обов’язкову дошкільну освіту з 5 років.

Велике значення мають позакласні форми роботи. До 1990-х рр. її центром були піонерія та комсомол. У 2000-х рр. у значній кількості закладів поступово були знайдені нові форми роботи.

У 2000-ті рр. у суспільстві обговорювались проблеми впровадження у школах релігійної освіти. Ініціатива Президента у 2005 р. щодо курсу християнської етики була зустрінута неоднозначно (серед причин називали відділення церкви від держави, висока частка нехристиянських віросповідань тощо). Проте з 2010 р. ці ініціативи відродились. Введення уроку православ’я ініціювала, зокрема, мерія Харкова. Але й сьогодні

громадськість стримано ставиться до цього. За даними соціологів, 63,8% харків'ян у червні виступали за факультативність предмету.

Змінилась й мовна ситуація у школах. У 1990-х рр. частка дітей, які навчалися українською, зросла з 43% до 68%. Водночас зберігається значною мережа закладів, де викладання ведеться мовами меншин.

Значні зміни відбулись у професійно-технічній освіті. Попри спроби держави стимулювати її (у 1996 р. Президент затвердив Основні напрями її реформування), кількість закладів та учнів постійно скорочувалася. У 1991 р. мережа ПТУ налічувала 1251 заклад, у 2003 р. – 953. Кількість учнів скорочувалася постійно (за виключенням незначного зростання у 1998 р. та 2004 р.) – з 648,4 тис. у 1991 р. до 424,3 тис. у 2009 р.

Говорити про відродження профтехосвіти у 2000-х рр. не можна, проте низка підприємств започаткувала власні системи підготовки фахівців. Це було пов'язане з дефіцитом кадрів. З 2004 р. повільно зростає кількість ПТУ (2007 р. – 1022). Проте в умовах кризи кінця 2010-х рр. почалося нове скорочення (2009 р. – 975).

Криза профтехосвіти була пов'язана з реформами. Підприємства скидали ПТУ з балансу. Водночас цьому сприяли інші чинники, зокрема зростання мобільності робочої сили. Підприємству не вигідно вкладати кошти у підготовку фахівців – легше запросити спеціаліста „зі сторони”. Вплинуло й прискорення технологічного оновлення. Ускладнення виробництва збільшувало попит на фахівців з вищою освітою.

Система вищої освіти у 1991/92 році включала 754 заклади I-II рівнів та 156 – III-IV, аспірантуру та докторантуру з 300 спеціальностей, 518 закладів підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів. На початку 1990-х рр. відбувся вплив кадрів з вишів. Надалі ситуація нормалізується, а з сер. 1990-х рр. розширюється мережа закладів. При цьому кількість закладів I-II рівнів скоротилась з 754 до 511 у 2009/10 році, III-IV – зросла більш ніж в 2 рази та у 2008/09 році дорівнювала 353.

Кількість студентів у вишах I-II рівнів у 1991-2010 рр. скоротилась з 739,2 до 354,2 тис., III-IV – зросла майже в 3 рази (з 876,2 до 2245,2 тис.). Зміни в динаміці розпочались лише 3-4 роки тому. З 2007/08 до 2009/10 року кількість першокурсників у вишах III-IV рівнів скоротилась з 507,7 до 370,5 тис., що пояснюється падінням народжуваності у 1980-1990-х рр.

Основними напрямками реформування вищої освіти були такі.

По-перше, лібералізація. Вона була пов'язана з неспроможністю держави тотально контролювати вищу освіту і проявилася у: плюралізмі форм власності (приватні виші); збільшенні їх автономії у питаннях організації навчального процесу та фінансування; розширенні джерел



фінансування (за рахунок контрактної форми, госпрозрахункових тем); пом'якшенні вимог щодо статусу.

По-друге, організаційні заходи. Було ухвалено закони, що регламентували функціонування вищої освіти, впроваджено систему акредитації, поглиблено стратифікацію вишів. Було впроваджено статус національного університету. Було здійснено градацію фахівців (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр), сформовано систему держзамовлення. Слід згадати й про збільшення вимог до рівня освіти при прийомі на роботу, впровадження науково-педагогічних пенсій тощо.

По-третє, реформування змісту освіти. Збільшилася кількість спеціальностей. Істотні зміни відбулися у гуманітарній та економічній складовій. З'явилися нові дисципліни (історія України, історія української культури, політологія, соціологія, менеджмент релігієзнавство тощо). Еволюціонує виховна робота, змінилися її ідеологічні орієнтири.

Значна увага приділяється підготовці науково-педагогічних кадрів. З 1999 р. Міністерство освіти було реорганізоване у Міністерство освіти і науки. Особливе місце у діяльності вишів посідає наукова робота студентів. Зокрема, цьому наряду надається особлива увага при проведенні щорічних науково-практичних конференцій КНУБА.

По-четверте, координація розвитку вищої освіти в Україні та світі. Ширяться міжнародні зв'язки вишів. Традиційними стали спільні дослідження, обмін студентами. Особливого резонансу набуло залучення України до Болонського процесу, який було розпочато у 1998 р. і має на меті уніфікацію вищої освіти як умову мобільності робочої сили. В Україні введено кредитно-модульну систему навчання.

Водночас сьогодні дедалі більше обговорюються проблеми подальшого реформування вищої освіти. Існує серйозна проблема зниження рівня освіти. Останніми роками статус університету отримали, зокрема, деякі заклади, які раніше були технікумами. Якщо в УРСР було 9 університетів, то нині їх близько 100. Лунають пропозиції щодо створення одного приватного університету в кожному регіоні. Але механічне об'єднання не призведе автоматично до зростання рівня освіти, а ці проекти часто віддзеркалюють інтереси щодо поглинення слабких вишів. Одним з наслідків є й проблема перевищення обсягом студентських місць кількості випускників шкіл. Вона загострилася 1-2 роки тому із входженням України до періоду наслідків демографічної кризи 1980-1990-х рр.

У цілому проблеми вищої школи є наслідком відсутності стратегії розвитку суспільства, з якою корелювалася б стратегія вищої освіти. Рівень технічної освіти, який був високим за часів УРСР, в умовах зміни

структури економіки знижується, але це не компенсується адекватним розвитком природничих та гуманітарних дисциплін (те саме стосується, до речі, і наукової сфери).

Взагалі місце гуманітарних дисциплін є проблемою вищої освіти. Сьогодні для успіху на ринку фахівець має розуміти та прогнозувати тенденції суспільного й галузевого розвитку, що підвищує роль гуманітарної складової. Проте є стримуючі чинники – обмеженість навчального часу, корпоративні інтереси, наслідки системи викладання гуманітарних наук в радянські часи. Гуманітарна освіта й сьогодні часто відірвана від життя. Філософія викладання гуманітарних дисциплін має врахувати необхідність наближення його до професійного навчання.

Стратегія розвитку вищої підміняється реалізацією корпоративних інтересів. Прикладом є ситуація, зокрема, навколо зовнішнього незалежного оцінювання. У 2010 р. новопризначене керівництво МОН заявило про намір відновити вступні іспити, що обґрунтовувалося вдосконаленням відбору абітурієнтів та було схвально зустрінуте керівництвом вишів. Однак вже у серпні у проекті змін до правил прийому до вишів положення про вступні іспити було відсутнє. До речі, за даними фонду „Демократичні ініціативи” та КМІС, лише 25,4% громадян вважають, що це дозволить краще відбирати студентів, натомість 27,7% переконані, що це збільшить прийом за хабарі. Проти скасування ЗНО виступають 36,3%, а 69,6% задоволені його проведенням.

Проблемою є подальше впровадження Болонського процесу. Його реалізація в Україні оцінюється неоднозначно. Копіювання деяких західних норм не відповідає сучасному стану вищої освіти в Україні.

Українська наука в радянські часи мала надпотужний потенціал. Вона була тісно інтегрована з виробництвом. Водночас значною мірою вона працювала на військово-промисловий комплекс. Саме тут існували передові КБ. Основними напрямками були механіка, матеріалознавство, фізика. Відлига у міжнародних відносинах з кінця 1980-х рр. негативно вплинула на науку. До того додалася криза, внаслідок якого фінансування скоротилось у 4 рази. Погіршення умов життя і роботи стало головною причиною „відпливу мізків” – за кордон виїхали тисячі науковців.

З іншого боку, у 1990-ті рр. відбулася інституалізація вітчизняної науки. Верховна Рада затвердила пріоритетні напрями її розвитку. Було створено Національну академію наук. На національні рейки було переведено підготовку кадрів, розширено мережу рад з захисту дисертацій, створено ВАК, впроваджено нові спеціальності. Особливий поштовх отримали гуманітарні науки. Створюються інститути соціології,

археографії, української мови. Робота інших інститутів була адаптована до сьогодення. Напр., на основі Інституту історії партії створюється Інститут політичних та етнонаціональних досліджень (ІПІЕНД).

Становлення виробництва, заснованого на недержавній власності, входження України до міжнародної спільноти сприяли поступовому подоланню кризи в науці, появі нових джерел фінансування. З 2002 р. в Україні діє система цільових програм фундаментальних досліджень.

Україна бере участь у міжнародних програмах Sea Launch, Globalstar тощо. Відновлюється діяльність КБ, укладено контракти на постачання танків, десантних кораблів тощо. В авіабудівництві з'явилися конкурентні моделі АН-140, АН-148, АН-158 та ін.

У червні 2010 р. у НАН було 170 установ, працювали 43 тис. співробітників, з них 16 тис. науковців, зокрема, 2,5 тис. докторів та 8 тис. кандидатів наук. Було 200 дійсних членів НАН та 350 членкорів.

З'явилися нові галузі науки – енергозбереження, нові матеріали, інформтехнології, нанотехнології, біотехнології, природні ресурси. У 2009 р. в економіці було впроваджено близько 2 тис. наукових розробок.

Виникають нові форми розвитку науки, інтеграції її з виробництвом, зокрема технопарки. У 2000-2009 рр. у них було затверджено 120 проектів, обсяг інвестицій склав 525,5 млн.грн. У поточному році було презентовано підприємство „Нанотехнології в медицині”, інвестувати в яке взялася одна з найпотужніших ФПГ. З сер. 1990-х рр. з'являються недержавні дослідницькі центри. Виникають самодіяльні академії наук.

Відбулись зміни у гуманітарних науках. Слідом за етапом освоєння зарубіжних досягнень вітчизняні науковці активізують власні дослідження. Наслідками стали поява нових видань, друкування багатотомних досліджень, зокрема „Україна крізь віки” (Інститут історії України), „Історія української культури”, Юридична енциклопедія (Інститут держави і права).

У 2010 р. Президент В.Ф. Янукович у програмі реформ висунув ціль збільшення до 2014 р. державних асигнувань на науку до 1,5% ВВП.

Позитивно впливає на науку й міжнародне співробітництво. Ідеться не лише про іноземні гранти, а й про спільні дослідження, міжнародні конференції, видання фахових журналів тощо.

Водночас розвиток науки не задовольняє повністю суспільство. Наука залишається відірваною від суспільства. Мало підприємств здійснюють інновації. Характерний приклад – вітчизняні заводи відмовились від винайденої В. Шпаковським технології продовження терміну служби автодвигуна, а винахід був запатентований в США.

За даними Держкомстату, найбільше перешкоджають інноваційній діяльності нестача власних коштів (80,1% підприємств), витрати на нововведення (55,5%), недостатня підтримка держави (53,7%), високий ризик (41%), тривала окупність (38,7%), відсутність коштів у замовників (33,3%), недосконалість законодавства (40,4%), відсутність попиту на продукцію (16%), кваліфікованого персоналу (20%), можливостей для кооперації з іншими підприємствами та науковими організаціями (19,7%), нестача інформації про ринки збуту (17,4%), про нові технології (17,3%).

Одним з критеріїв оцінювання в науці є індекс цитування. У 1996-2007 рр. українські науковці опублікували 74,3 тис. робіт, а середня кількість цитат на 1 документ склала 3,31. За цим показником Україна посідає 33-тє місце, поступаючись не лише Росії, а й, наприклад, Польщі.

Однією з ключових проблем залишається технологічна відсталість науки, відсутність в академічних установах обладнання, а часто навіть комп'ютерів та виходу в Інтернет. Особливо це стосується гуманітарних інститутів. Частково це пов'язано з дефіцитом держфінансування, проте кошти на „невиробничі цілі” (управлінський апарат, ремонти приміщень) виокремлюються. За свідченням віце-президента НАН А. Шпака, і нині 2/3 держасигнувань іде на зарплати.

Ще у 1995 р. Президент створив Комісію з реорганізації в галузі науки. Проте реформ не було проведено. Експерти вказують на бюрократизованість науки, корпоративність, відірваність від сьогодення, корупцію. С. Глущенко та В. Авербух вважають, що в Україні провалилася спроба налагодити систему прикладних досліджень для компаній-донорів, оскільки, за їх словами, лише 40% коштів від підприємств доходили до дослідників, натомість 60% «губилися» в надрах інститутів.

Це гальмує розвиток відкритості науки, адже вона загрожує конкуренцією з боку зарубіжних та вітчизняних недержавних дослідницьких структур. Промовистий факт – в Україні налічується 4 наукові журнали з так званім імпаکت-фактором, за яким сьогодні в світі оцінюється якість наукової діяльності. Навіть в сусідній Росії таких журналів 130.

Є проблеми і з точки зору ефективності нових оргструктур. У технопарках відрахування до бюджету за 10 років склали 924 млн.грн., а обсяг податкових пільг – 489 млн. В інших країнах оптимальним вважають інше співвідношення: в Росії – 1:10, у Китаї – 1:6.

## **Релігійне відродження**

Для населення України, яка знаходиться на цивілізаційному зламі, релігійна приналежність є важливим елементом ідентифікації. Новітнє національне відродження супроводжувалось відродженням релігійним. Цьому сприяли суспільні зміни 1980-1990-х рр. Атеїзм перестав бути офіційною ідеологією. Це призвело до сплеску інтересу до релігії. Зросла частка віруючих громадян. Політичні сили визнали релігію ефективним засобом ідеологічного впливу. У 1991 р. був ухвалений Закон „Про свободу совісті та релігійні організації”. Було створено Держкомітет у справах релігій (нині Держкомітет у справах національностей та релігій). Християнські свята (Різдво, Пасха, Трійця) стали державними.

Специфікою України є плюралізм релігійних інститутів. Відродилися церкви, які були заборонені, зокрема греко-католицька, автокефальна православна. На Україну поширюють діяльність інші конфесії, зокрема Римо-католицька церква, мусульманство (отримало поштовх завдяки репатріації кримських татар, активізації мусульманських рухів в інших країнах), протестантство (налічується 32 напрями – баптизм, адвентисти сьомого дня, ієговісти тощо). Особливості суспільного життя сприяли поширенню нетрадиційних культів (кришнаїти, РУН-Віра тощо).

Ураховуючи релігійну ідентифікацію більшості громадян, найбільшого резонансу набули процеси в Російській православній церкві. Її керівництво санкціонувало становлення Української православної церкви як структурного елементу РПЦ. Проте це не убезпечило її від розколу. Від неї відокремилася Українська православна церква Київського патріархату, яку підтримують націонал-демократи.

У 2002 р. релігійна мережа включала 27,5 тис. громад 54 конфесій. Найпотужнішими були: УПЦ (Московський патріархат) – 10040 громад, УГКЦ – 3334, УПЦ КП – 3196, Всеукраїнський союз євангельських християн-баптистів – 2272, Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської – п'ятидесятників – 1366, УАПЦ – 1110, Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня – 928, РКЦ – 847. У харизматичних об'єднаннях було 790 громад, мусульманських – 462 (320 – в Криму). Новітні культу становили 4,5% громад.

Становлення громад віддзеркалювало боротьбу між конфесіями за вплив. У цій боротьбі керівництво церков намагається реагувати на суспільні проблеми, адаптується до нових реалій, опановуючи нові канали комунікації, серед них й інтернет.

Важливе значення надається впливу конфесій на політику. Уже на виборах 1998 р. низка ієрархів увійшла до списків партій та блоків. Хоча

офіційно церкви твердили про дистанціювання від політики, фактично на зламі століть почав складатися симбіоз між ними та політичними силами.

Відродження релігії призвело до розвитку храмів. Були відновлені шедеври храмової архітектури – Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври та ін.

Але розвиток громад загострив ситуацію з забезпеченням храмами. На початку 2003 р. було 19,1 тис. культових споруд. Повністю забезпеченою храмами була лише Закарпатська реформаторська церква. Це призвело до загострення міжконфесійних стосунків. У 1990-х рр. було зареєстровано близько 1000 конфліктів навколо храмів.

Специфіка конфліктів визначалась тим, що значна кількість храмів була у держвласності. Держава мала найпотужніший ресурс і для будівництва споруд. На початку 2003 р. 439 з 2,2 тис. споруд зводилися за сприяння держави. Відтак від центральних та місцевих влад залежало, яким конфесіям будуть надані храми та асигнування для будівництва.

Отже, поряд зі зростанням впливу релігії на розвиток суспільства, що мало сприяти його консолідації, в середовищі релігійних інститутів склався „конфліктний плюралізм”, що стимулювався політичними суперечностями та іноземними впливами. Цей розкол сприяв зміцненню соціокультурних розбіжностей між регіонами. Консолідація суспільства з початку 2000-х рр. поставила на порядок денний питання про подолання соціокультурного розколу, а відтак і подолання розколу у православ'ї. Частина політичних сил висунула гасло помісної церкви. Проте гармонійна інтеграція церков сьогодні малоімовірна, враховуючи інтереси самих ієрархів і політичних сил в Україні та за її межами.

### **Постмодернізм – визначальний напрям розвитку культури**

Література. Сучасна молода література виникла на вакуумі після розпаду СРСР. Творча свобода, жадання віднайти власний стиль та світ, задиркуватість стали ґрунтом для нового покоління письменництва: майстер постмодернізму Ю. Андрухович; С. Жадан, що перетворює нудьгу повсякденного соціального дна на цікавий ритм-енд-блюз; перший автор українського детективу А. Кокотюха; Ю. Покальчук, жадібність до життя якого проривається крізь всі твори; О. Ульяненко, О. Забужко, Т. Прохасько, В. Кожелянко, І. Роздобудько, І. Карпа – письменниця-шоу-бізнес, М. Матіос, якій з тонким розумінням українського колориту вдалося передати життя українських глибинок та регіонів; С. Поваляєва, поети К. Москалець, Р. Скиба, О. Ірванець, В. Неборак.

Найбільшими в Україні є накладі романів російськомовного автора А. Куркова. Він – єдиний на пострадянському просторі, чиї книги потрапили в десятку європейських бестселерів. Його твори перекладені більш ніж на 20 мов. А. Курков написав 13 романів та 5 книг для дітей («Пикник на льду», «Ночной молочник», «Последняя любовь президента»; твори для дітей «Приключения чепухоносиков», «Школа котовоздухоплавания»). Детективний сюжет він поєднує з критикою сучасності. Йому вдається тонкий аналіз ментального простору українця, який воліє жити в стабільному просторі, але за способом мислення постає як складне переплетіння тоталітарної ментальності, несамостійності та соціальної апатії, заполітизованості, таким чином залишаючись в радянському минулому. А. Курков зображує та розуміє розвиток суспільства як процес відповідальності кожного індивіда за власне життя. Його твори увійшли до програм вивчення літератури університетів Гренобля, Лозанни, Сієтла, Майамі, Сорбонни, університетів Німеччини.

Інтереси А. Куркова різносторонні. За його сценаріями знято 20 художніх та документальних фільмів, він є членом Європейської кіноакадемії, займається викладацькою діяльністю, читав курси в Белл Коледжі (Англія) та на кінофакультеті Київського театрального інституту. У США готуються до зйомок фільму за романом «Приятель покойника», а в Англії одна студія втретє подовжує права на екранізацію «Пикника на льду».

Ю. Андруховича західна критика зараховує до найяскравіших представників постмодернізму. Його твори перекладені польською, англійською, німецькою, російською, угорською, фінською та ін. мовами. З ним пов'язані перші паростки зацікавлення українською культурою на Заході, а також виникнення «станіславського феномену» (вплив мистецької еліти Івано-Франківська на культурницький рух). Ю. Андрухович є автором збірок поезій «Небо і площі» (1985), «Середмістя» (1989), «Екзотичні птахи і рослини» (1991), «Пісні для Мертвого півня» (2004), романів «Рекреації» (1992), «Московіада» (1993), «Перверзія» (1996), «Дванадцять обручів» (2003), книг есе «Дезорієнтація на місцевості» (1999), «Диявол ховається в сирі» (2006), «Таємниця» (2007), перекладів «Гамлета» В. Шекспіра й американських поетів-бітників «День смерті пані День» (2006).

Твори Ю. Андруховича є дивовижним сплетінням письменницької майстерності, розмаїття стилів, від високого письменницького до суржика, світ виступає поєднанням не лише матеріального відображення, а й духовної складової, яка виступає як містика, знання, яке підвладне лише

внутрішньому світові людини, а ланцюжок життєвих подій є відображенням долі, яку людина формує характером, діями, словами та думками.

Музична культура. Україна успадкувала розгалужену систему освітніх закладів і концертних організацій – консерваторій, училищ, театрів, філармоній, Спілки композиторів, будинків органної та камерної музики у Києві, Дніпропетровську, Білій Церкві, Львові та Харкові, палаців та будинків культури. В Україні діють 9 національних і 2 державних колективи. З них 10 – у Києві (симфонічний оркестр, академічна капела «Думка», академічний український народний хор ім. Григорія Верьовки та ін.), один – в Одесі (Національний одеський філармонійний оркестр). Усі ці структури перебувають у віданні Міністерства культури і туризму.

Класична музика виконується, головним чином на фестивалях «КиївМузикФест», «Прем'єри сезону», «Форум музики молодих» (Київ), «Два дні й дві ночі нової музики» (Одеса), «Контрасти» (Львів) та «Дніпровські зорі» (Дніпропетровськ), у концертах серії «Нова музика». До театрального репертуару включені опери «Мойсей» М. Скорика, «Лісова пісня» В. Кирейка та «Палата №6» В. Зубицького, балети О. Костіна та «Різдвяна ніч» Є. Станковича. Репертуар хорових колективів складається з творів Л. Дичко та Г. Гаврилець, інструментальних колективів – Ж. та Л. Колобудів, В. Рунчака тощо. Експериментальна електронна музика представлена у творчості А. Загайкевич, І. Небесного та ін. Сучасні оперні співаки – В. Лук'янець, В. Гришко, В. Пивоваров, Р. Майборода, Т. Штонда, М. Дідик – вдосконалюють традиції українського оперного співу.

Проводяться численні міжнародні конкурси інструменталістів (фортепіанні – пам'яті В. Горовиця та на батьківщині Прокоф'єва, диригентів – ім. С. Турчака, хорових колективів – ім. М. Леонтовича, вокалістів – ім. Соломії Крушельницької, бандуристів – ім. Гната Хоткевича, багатопрофільний конкурс ім. М. Лисенка та ін.).

Активно розвивається джаз, Проходять міжнародні фестивалі. Серед найвідоміших — Jazz Bez та Jazz Koktebel. Значний внесок у популяризацію джазу зробили Володимир Симоненко та Олексій Коган.

З отриманням незалежності популярна музика отримала новий поштовх. На сучасній сцені представлені майже всі напрями: від фолку до асід джазу. Розвивається клубна культура. Особливе значення мало проведення фестивалів «Червона рута», «Таврійські ігри», «Чайка» та ін., на яких було відкрито таланти І. Білик, О. Пономарьова, Ані Лорак. Виразною тенденцією стало використання фольклору. Одним з перших народні мотиви у рок-музиці використовував гурт «Воплі Відоплясова». На



фольклорному підґрунті самобутню музику творять «Скрябін», «Мандри», «Гайдамаки», Тарас Чубай, Марійка Бурмака та ін. Руслана, яка синтезувала мотиви карпатського регіону, перемогла на Євробаченні-2004.

Популярність С. Ротару, І. Білик, О. Пономарьова, «ВІА Гра», Ані Лорак, Верки Сердючки перетнула кордони України. Українські виконавці гідно представляли Україну на конкурсах Євробачення (у 2007-2008 рр. Верка Сердючка та Ані Лорак посідали другі сходинки), „Нова хвиля”.

Розвивається рок-музика, серед найвідоміших гуртів: «Океан Ельзи», «Воплі Відоплясова», «Танок на майдані Конго», «Крихітка Цахес», «Скрябін», «Тартак», «Плач Єремії», «Кому Вниз». Регулярно проводяться рок-фестивалі «Рок-екзистенція», «Тарас Бульба» та інші.

Особливу популярністю в Україні користуються суто вокальні ансамблі, такі як «Пікардійська терція» та «Менсаунд».

Театральне мистецтво. В Україні діють 137 театрів різних форм власності, зокрема, 44 драматичних, 41 дитячий та юнацький (29 лялькових), 31 музично-драматичний, 10 театрів музкомедії та мініатюр. Найбільша їх кількість зосереджена в Києві, Одесі, Львові, Дніпропетровську, Харкові, Донецьку. Театри щороку дають близько 30 тис. вистав. Переважна більшість гастролей (4 тис. на рік) проходить в Україні, поза її межами – близько 200. Щороку відбувається 10-12 театральних фестивалів.

Водночас перед театром стоїть низка проблем: фінансова, невизначеність творчої позиції у репертуарній лінії, цілісності програми, відсутність єдиної концепції формування репертуару. Переважає традиціоналізм ціннісних орієнтацій, спостерігається відсутність сучасної української драматургії, байдужість до сьогоденної української літератури. Із написаної протягом останніх років прози на сцену потрапили лише „Московіада” Андруховича та „Польові дослідження з українського сексу” Забужко. Із сучасних драматургів на столичних сценах представлені лише М. Ладю, І. Коваль, А. Крим, О. Мардань, О. Ірванець. Така ситуація має низку причин: екзистенційно-медитативний характер літератури, перерваність традиції драматургічної школи, низькі гонорари, низький режисерський попит на сучасну українську драматургію, ставлення до неї, як до хуторянства, зневіра в глядача. Однак потроху нова драма відвойовує позиції й в Україні. Лідирує тут Харків, де при Будинку актора проводяться читання нової драми, невеликі трупі ставлять актуальні тексти й представляють їх на фестивалі „Курбалесія”. Активність київського театального середовища скромніша. З півтора

десятиків сучасних німецьких п'єс, двічі презентованих Гете-Інститутом на читаннях у Театрі російської драми ім. Лесі Українки, на сцену потрапила лише „Norvay. Today”. Малорезультативно закінчилися читання української драматургії, організовані А. Приходько в театрі ім. Франка; не мають широкого резонансу періодичні читання нової драми в Центрі Курбаса. Лише Д. Богомазів у „Вільній сцені” зумів довести, що нова драма та агресивні тексти – „Роберто Зукко” Б.-М. Кольтеса й „Жінка з минулого” Р. Шиммельпфенніга – мають потенціал. А у 2007-2008 рр. до роботи із закордонною драматургією долучився В. Троїцький у театрі „ДАХ”.

Настання „ери режисури” на зламі століть дозволили театру розширити рамки, не залишаючи заручником драматургії. Нові естетичні пріоритети звільнили його від залежності від часових та просторових параметрів, визначених у першоджерелах. У попередні часи театр насамперед ілюстрував драматургічний твір. Сучасний режисерський театр розглядає час та простір як категорії умовні, придатні до трансформації та конкретизації. А. Жолдак у театрі ім. Франка переносить події „Трьох сестер” у Сибір часів Другої світової війни. Слова чеховських персонажів лунають під акомпанемент гучномовця, в антуражі ватянок, алюмінієвих мисок та кухлів, дерев'яних лав, маскувальних сіток. Р. Стуруа вміщує в окреслену лише загальними, визначальними рисами й царя Едипа, і героїв Брехта, і Шекспіра, надаючи подіям позачасового характеру, викристалізовуючи осердя сюжету, ілюструючи епоху кризи тоталітаризму, розвалу імперії.

Найпоказовішими ці підходи стають тоді, коли вони застосовуються до однієї п'єси. Останнє десятиліття багате на різні версії „Украденого щастя” І. Франка. У виставі Д. Богомазова „Щастя поруч” (Одеський драмтеатр ім. Василька) українське село виглядає абстрактним, але в ньому присутні повоєнні побутові риси у вигляді, що відсилає нас до 1960-х рр. і аж до сьогодні: надто повільно спливає час у глибинці. І. Волицька (Львівський театр „У кошику”) звела кількість дійових осіб до трьох персонажів, розгортає Франкову історію в умовному часопросторі як ритуальний танець під гуркіт барабану. А. Білоус (столичне „Сузір'я”) теж лишив „любовний трикутник”, переносить дію у 1930-ті рр. Микола Задорожний стає літератором, із портретом Шевченка на стіні не надто заможної оселі, а Михайло Гурман – НКВС-ником. Тривожне дослухання нічного ліфту, спалення заборонених книжок, ватянка Миколи, у якій він повертається із в'язниці, та й сам Микола (актор Д. Суржиков), який захлинається кашлем і жадібно, дряпає пальці об гострі вінця, їсть

тушонку з бляшанки – ці прикмети часу шокують лише попервах. У цілому ж текст І. Франка витримує радикальний підхід, а колізія виявляє позачасовий характер.

Архітектура. В архітекторів з'явилась можливість творчого пошуку для урізноманітнення естетики. Плюралізм творчості помножений на технології. Конструктивні та художньо-пластичні можливості традиційних і нових матеріалів – легких металопластикових конструкцій, вишуканих оздоблювальних матеріалів – дали необмежені можливості пошуку напрямів, концепцій, принципів, прийомів вирішення форми та змісту.

Віддзеркаленням глобалізації архітектурного процесу стали постмодерністські та інші стильові шукання. За активної участі архітектурної Елісти в 1992 р. почалося відродження академії архітектури, були запроваджені конкурси. Отримують нове вирішення містобудівні комплекси. Серед найвідоміших проектів в Києві, що поєднують розмаїття естетики постмодерну, пошуки авторської своєрідності, намагання врахувати історико-культурне середовище, новаторські рішення, є готель «Хрещатик» (арх. Л. Філенко), діловий комплекс «Зовнішекспосервіс» (О. Донець та ін.), банк «Україна» (С. Бабушкін та ін.), офісний центр «Київ-Донбас» (В. Жежерін та ін.), готельно-офісний центр «Східний горизонт» (О. Комаровський), комплекс «Ексімбанк» (І. Шпара та ін.) тощо. Реконструкція Майдану Незалежності утвердила художні символи іміджу України.

Але одночасне прагнення до новизни призводить до появи в забудові часто застарілих європейських тенденцій, ерзац-архітектури, що дисонує з обличчям українських міст. Гострою є проблема гармонійного поєднання нової архітектури та історико-архітектурного середовища. Архітектура не лише відображає національну самобутність та регіональну своєрідність, художнє світовідчуття, ментальність, культуру та буття народу на всіх етапах розвитку, а й створює середовище, в якому живуть та працюють люди, росте молоде покоління. Тому архітектура є частиною культурно-екологічного мислення та покликана гармонізувати простір, не спотворюючи його історико-естетичної та соціально-екологічної цінності.

За незалежності відновлюються пам'ятки архітектури вітчизняної спадщини. Нові православні церкви будують переважно у візантійському стилі, рідко у класичному, готичному або псевдоруському. Унікальним є будівництво у стилі бароко (собор Архієпископа Харківського Олександра, 2004), відбудова у Києві Михайлівського собору, церкви Богоматері Пирогощої на Подолі, Успенської церкви у Києво-Печерській Лаврі.

Образотворче мистецтво. Українських художників сьогодні знає весь світ, вони зробили величезний внесок в розвиток мистецтва, серед них – визнаний геній І. Марчук, Ф. Гуменюк, А. Чебикін, О. Бородай та ін.

І. Марчукові свого часу не дали знайти свободу творчості на батьківщині, і у 1989 р. він емігрував до Австралії, потім до Канади та США. Він віднайшов унікальну техніку, яку назвав жартома пльонтанізм (від слова „пльонтати”). Вона полягає у вільному накладанні тонких ліній, завдяки чому виникає абсолютна неповторна гра тіні та світла, світіння відтінків кольору та живе дихання полотна. Його любов до буття на рідній землі робить світ його пейзажів трепетним знавцем духу українського побутування. Його портрети, абстрактні композиції вражають неймовірною глибиною духовного світу, вмінням переживати людські чесноти та гріховність, розумінням неоднозначності кожного мікрокосму, його величі та ницості. У 2001 р. майстер повернувся на батьківщину вже лауреатом Держпремії ім. Шевченка, а у 2005 р. Президент заклав перший камінь Музею художника на Андріївському узвозі, який, на жаль, ще не відкрито. У 2007 р. за рейтингом міжнародної консультаційної компанії він посів 72 сходинку у списку 100 геніїв сучасності.

Ф. Гуменюк теж має світове ім'я. Він закінчив Ленінградський інститут живопису, скульптури і архітектури ім. Рєпіна. Тоді захопився історією українського народу. Його вразили ікони, які були написані на сушеній рибі та які брали в дорогу чумаки. Захоплення українською історією повернуло художника до романтизму. Любов до українського бароко була втілена в портретах гетьманів Дорошенка, Виговського, Наливайка, в історичних полотнах для Переяслав-Хмельницького музею. Паралельно працював над картинами, що відображали українські звичаї: «Покрова», «Перед святами» та ін. Сьогодні вони знаходяться в Канаді, адже в СРСР за такі роботи звинувачували у націоналізмі. Портрет Мазепи став причиною, з якої влада позбавила художника ленінградської прописки. Він оселився в Дніпропетровську, де оформлював суспільні будинки. У 1983 р. повернувся до Ленінграду, але з надбанням незалежності оселився в Києві. У 1993 р. Ф. Гуменюк отримав Державну премію ім. Шевченка і очолив майстерню історичного живопису Української академії мистецтв та архітектури. За роки життя в Україні він створив «Портрет гетьмана Сагайдачного» (1991), «Кобзар Вересай» (1994), «Мазепа і Карл XII» (1995), «Галшка Гулевичівна» (1997) та долучився до видання книги, яку ілюстрував, «Звичаї українського народу».

А. Чебікін, ректор академії мистецтв і архітектури, який очолює в ній також майстерню графіки, прославився в 1970-ті рр. циклами праць «Космічні офорти» та «Космос – земля». Майстру знадобились роки життя, чернечої аскези графіка, щоб його роботи засяяли дивовижним вмінням лишень контуром народжувати кольори, щоб в акварелях народжувалась цнотлива чистота. Художник є визнаним майстром зображення оголеного тіла, кілька десятиліть він відточує вміння, вдосконалює бажання наблизитися до розгадки витонченого мистецтва зображувати найдосконаліший витвір природи – людське тіло. Він виховав кілька поколінь талановитих митців, рисувальників, ілюстраторів.

Народний живопис. Поряд із академічним малярством в Україні розвивається унікальний жанр «народної картини». Образи «Козака Мамає» та «Козака з бандурою» стали знаковими. Як елемент народного побуту, вони відображують характер та світогляд простого народу. Сьогодні цей вид мистецтва розвивають І. Скицюк, О. Скицюк, Ф. Панко, П. Самарська, В. Тезик, В. Вовк, П. Глущенко, В. Клименко та ін.

Кіномистецтво. З отриманням незалежності важкі випробування чекали на один з найпотужніших видів мистецтва – кіномистецтво. Звиклі до держзамовлення, жорсткої цензури, багато діячів виявилися нездатними інтегруватися в нові політичні, фінансові, соціокультурні умови. З припиненням держфінансування була перервана традиція та досвід виробництва кінопродукції, українській технічний персонал, кінооператори, каскадери поступово втрачали досвід. На сучасному етапі в Україні виробництво кіна не носить масового характеру, кіноіндустрії на кшталт англійської, французької, американської не існує. Водночас молодий український кінематограф інтегрується до світового. Зокрема, нещодавно до списку претендентів на престижну премію European Film Award Європейська кіноакадемія внесла фільм „Щастя моє” С. Лозниці, який є спільним виробництвом України, Німеччини та Нідерландів.

Відтак в Україні залишились режисери, яким, попри складну ситуацію в кінематографі, вдалося виплекати у власному творчому просторі свободу творити, знімати кіно і вміння відшукувати фінансове забезпечення. До таких в першу чергу слід віднести К. Муратова, Р. Балаян, Ю. Ілленко, О. Санін.

К. Муратова зняла фільми «Три истории» (1997), «Второстепенные люди» (2001), «Чеховские мотивы» (2002) «Настройщик» (2004), «Мелодия для шарманки» (2009). Режисер майстерно володіє мистецтвом передавати особливості внутрішнього світу людини, її

найпекучіші проблеми та реакції у процесі спілкування зі світом. Вона живе та працює в Одесі.

Р. Балаян – український режисер, що народився в Азербайджанській ССР, режисерську освіту отримав в Києві і залишився працювати на кіностудії ім. О. Довженко. Його творчі пошуки завжди були спрямовані на пошуки духовності та духовної гармонії, що властива людям інтелектуальним з високим рівнем відповідальності. За часів незалежності він зробив картини «Первая любовь» (1995), «Две луны, три солнца» (1998), «Ночь светла» (2003), «Райские птицы» (2008). Остання робота режисера присвячена одній з найгостріших тем, що постає перед творчою особистістю – свобода творчості, духовного вибору без боязні гонінь та переслідувань. В основу фільму було покладено роман київського письменника Д. Савицького, присвячений переслідуванням, яких зазнавали представники творчих професій за радянських часів і складності вибору, який стояв перед кожним громадянином держави, і тому страхів, який переслідував кожного, хто хоча б морально намагався протистояти тоталітаризму.

Оператор та режисер, художник та педагог Ю. Ілленко (помер у 2010 р.) залишається однією з найцікавіших постатей в українській культурі. Славу він здобув як оператор картини С. Параджанова «Тіні забутих предків» (1964). Як самостійний режисер дебютував з картиною «Десь є син» (1962). Найвидатнішим його досягненням стала «Белая птица с черной отметиной» (1971). За останні десятиліття режисерові вдалося відзняти лише 2 картини: «Партитура Христа. До мажор» (1996) та «Молитва за гетьмана Мазепу» (2002), яка не дійшла до глядача. Ю. Ілленко очолював кафедру кінорежисури та драматургії в Інституті ім. Карпенко-Карого, виставлявся як художник в 1972, 1997 та 1999 рр.

Нарешті, слід сказати, що в Україні отримала поширення властива мас-культурі тенденція виробництва телевізійних серіалів. Зокрема, у 1990-2000-ті рр. на телеекрани вийшли українські серіали „Роксолана”, Гетсиманський Сад”, „Обручка” та ін.

Виробництво документального кіна в Україні є більш жвавішим, ніж художнього. Вагомий внесок в нього внесли Л. Роднянська та студія «Контакт», яку вона заснувала, та С. Буковський, який зняв кіно про голокост, другу світову війну в Україні. Остання його робота «Живі» була присвячена людям, що пережили великий голодомор 1932-1933 рр.

#### Запитання для самоконтролю

Назвіть основні напрями національно-культурного відродження України у 1990-2000-х рр. Наведіть приклади.

Як впливають зміни у комунікаційній сфері на розвиток культури?  
Які основні проблеми розвитку української культури в ХХІ ст.?  
У чому полягали тенденції розвитку освіти в 1990-2000-х рр.?  
Як вітчизняна наука адаптувалась до умов ринку?  
Охарактеризуйте тенденції та проблеми релігійного відродження.  
Якими є досягнення літераторів у пострадянський період?  
Назвіть представників українського образотворчого мистецтва та охарактеризуйте їх творчі здобутки.  
Проаналізуйте тенденції розвитку архітектури на зламі століть.

### Література

В'ячеславова О.А. Естетика міфу в сучасному образотворчому мистецтві України // <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/241688.html>.

Данилюк А.І. Масова культура в контексті демократичних перетворень ХХ століття // <http://www.lib.ua-ru.net/inode/7502.html>.

Десятерик Д. Сергій Буковський: Люди поступово зрозуміють, що сталося. Головне – строєм нікого нікуди не заганяти // <http://pprosvita.at.ua/publ/1-1-0-13>.

Історія світової та української культури: довідник для школярів та студентів / В.А. Греченко, І.В. Чорний. – К.: Літера ЛТД, 2009. – С. 403-408.

Історія української культури (Текст): курс лекцій / О.В. Ліхолат, П.А. Дігтяр, С.Ю. Боєва та ін.; під заг. ред. д-ра іст. наук С.О. Костилюєвої. – К.: НТУУ „КПІ”, 2010. – С. 298-317.

Історія української та зарубіжної культури: Навч. посіб. / Б.І. Білик, Ю.А. Горбань, Я.С. Калакура та ін.; За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. – 3-те вид., стер. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2001. – С. 295-320.

Кессиди Ф. Глобализация и культурная идентичность // <http://www.russ.ru/politics/20021223-kes.html>.

Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.). / В.М. Литвин. – К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 2000. – С. 271-331.

Рязанова Л.С. Релігійне відродження в Україні: соціокультурний контекст / Рязанова Л.С. НАН України, Інститут соціології. – К.: Біла криниця, 2004. – 240 с.

Селівачов М. Лексикон української орнаментики. – К.: Редакція вісника «АНТ», 2005. – с.25-156.

Навчальний посібник

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Укладачі:

**БАБИЧ** Віктор Вікторович  
**ДЕРЕВІНСЬКИЙ** Василь Федорович  
**ДЬОМКІН** Петро Олексійович  
**МАКОГОН** Віктор Петрович  
**ОКСЮКОВСЬКИЙ** Павло Павлович  
**ПАНІБУДЬЛАСКА** Володимир Федорович  
**ПЕРЕГУДА** Євген Вікторович  
**САВОЙСЬКА** Світлана Василівна  
**СТЕЦЕНКО** Світлана Власівна  
**ТОРОП** Анатолій Васильович  
**ШЕВЕЛЬОВА** Тетяна Валеріївна